Keel ja Kirjandus

8–9
2022

VÄIKEKEELTE VÕIMALUSED

Tiina Laansalu
Johanna Ross
Kristiina Ross
Hasso Krull
Karsten Brüggemann
Jüri Kivimäe
Gerson Klumpp
Petar Kehayov
Denis Kuzmin
Riitta-Liisa Valijärvi
Rogier Blokland
Máirín Nic Eoin
Saara Lotta Linno
Liina Lukas
Kadri Tüür
Kerttu Rozenvalde
Birute Klaas-Lang
Sven-Erik Soosaar
Jaak Prozes
Marju Kõivupuu
Eva Saar

KOLLEEGIUM
Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS
Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Vivian Siirman**, vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse
aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **https://tellimine.ee.**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **https://sirvi.eu.**

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography".

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

LXV AASTAKÄIK

8–9
2022

SISUKORD

TIINA LAANSALU, JOHANNA ROSS, KRISTIINA ROSS. **Väikekeelte võimalused kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas. Saateks** 675

ARTIKLID

HASSO KRULL. **Keele kosmos ja kosmose keel** 682

KARSTEN BRÜGGEMANN. **Glokaalne Eesti? Väikese kultuuri imperiaalsest mõõtmest tsaaririigi võimu all** 686

JÜRI KIVIMÄE. **Keel ja ajalugu. Kirjutada Eesti minevikust eesti keeles** 699

KRISTIINA ROSS. **Eesti keele varauusaegne mänguruum** 716

GERSON KLUMPP. **Pole sellist asja nagu väike keel** 732

PETAR KEHAYOV, DENIS KUZMIN. **Karjala keele Kolvitsa murrak. Kuidas varieerub hääbuva keele idiolekt?** 746

RIITTA-LIISA VALIJÄRVI, ROGIER BLOKLAND. **Meä keele eripärad grammatikakirjutuse vaatevinklist** 764

MÁIRÍN NIC EOIN. **Võimatuse vallast. Tänapäeva iirikeelne kirjandus kohalikus ja globaalses kontekstis** 779

SAARA LOTTA LINNO, LIINA LUKAS. **Mitmekeelsus Eesti luules** 792

KADRI TÜÜR. **Eesti murdeaabitsad. Elu idülli kronotoobis** 812

KERTTU ROZENVALDE, BIRUTE KLAAS-LANG. **Mis keelt kasutada? Keelepoliitika roll üliõpilaste ja akadeemiliste töötajate keelevalikute suunamisel** 835

SVEN-ERIK SOOSAAR. **Põlisrahva ja -keele mõistest Eestis ja rahvusvahelises kontekstis** 855

JAAK PROZES. **Soome-ugri rahvad uute väljakutsete eel** 861

RAAMATUID

MARJU KÕIVUPUU. ***Sõvva, laulik, laululaiva*... Kalevise poisikese eepilised lood nüüd ka võru keeles** 871

RINGVAADE

EVA SAAR. **Aruandeid. Kopsakas kogumikutäis Lõuna-Eesti uuringuid** 877

Lühikroonika 879

Kaitstud doktoritööd 880

Koostajad **TIINA LAANSALU, JOHANNA ROSS** ja **KRISTIINA ROSS**

CONTENT

TIINA LAANSALU, JOHANNA ROSS, KRISTIINA ROSS. **Chances of small languages in literature, culture and society. Foreword** 675

ARTICLES

HASSO KRULL. **The cosmos of the language and the language of the cosmos** 682
KARSTEN BRÜGGEMANN. **Glocal Estonia? On the imperial dimension of a small culture under Tsarist rule** 686
JÜRI KIVIMÄE. **Language and history: Writing the Estonian past in Estonian** 699
KRISTIINA ROSS. **The playground for Estonian in the early modern times** 716
GERSON KLUMPP. **There is no such thing as a small language** 732
PETAR KEHAYOV, DENIS KUZMIN. **The Kolvitsa dialect of Karelian: Idiolect variation in a dying language** 746
RIITTA-LIISA VALIJÄRVI, ROGIER BLOKLAND. **Aspects of Meänkieli from a grammaticographical perspective** 764
MÁIRÍN NIC EOIN. **The realm of the improbable: Contemporary literature in Irish in local and global context** 779
SAARA LOTTA LINNO, LIINA LUKAS. **Multilingualism in Estonian poetry** 793
KADRI TÜÜR. **Estonian dialect primers: Living in the chronotope of idyll** 812
KERTTU ROZENVALDE, BIRUTE KLAAS-LANG. **Which language to use? The role of language policy in shaping the language choices of students and academic workers** 835
SVEN-ERIK SOOSAAR. **On the concepts of *indigenous people* and *indigenous language* in Estonia and in international context** 855
JAAK PROZES. **Finno-Ugric peoples facing new challenges** 861

BOOKS

MARJU KÕIVUPUU. **The epic stories of Kalev´s boy now also in the Võru language** (Fr. R. Kreutzwald. Kalõvipoig. Ümberpandja Kalla Urmas; toimõndaja Kuuba Rainer; kokkosäädjä' Hollo Aimi ja Kuuba Rainer; keelenõvvo andja Jüvä Sullõv. Võru Instituut, 2022) 871

REVIEW 877

Guest editors **TIINA LAANSALU, JOHANNA ROSS** and **KRISTIINA ROSS**

Teemanumbri koostamist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles").

Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fond

Eesti tuleviku heaks

CEES Centre of excellence in Estonian Studies

https://doi.org/10.54013/kk776a1

Väikekeelte võimalused kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas

Saateks

TIINA LAANSALU, JOHANNA ROSS, KRISTIINA ROSS

10.–11. veebruarini 2022 toimus Eesti Keele Instituudi ning ajakirja Keel ja Kirjandus ühisel ettevõtmisel konverents „Väikekeelte võimalused kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas". Konverentsiga taheti hõlmata ühelt poolt üldisemat laadi arutlusi väikeste keelte ja kultuuride saatusest ajaloo keerdkäikudes, nende praegusest olukorrast üleilmastumise ja inglise keele pealetungi tingimustes ning teiselt poolt praktilisi küsimusi, millega need kogukonnad igapäevaselt enesekehtestamisel silmitsi seisavad. Lähenemine väikeste kultuuride teemale oli Eesti-keskne, kuid avarama tausta tekitamiseks oli kutsutud esinema ka muude lähemate ja kaugemate väikekeelte ja -kultuuride uurijaid. Niisuguse sihiseadega kujunesid nii konverents ise kui ka siinne, selle edasiarendusena kokku pandud Keele ja Kirjanduse teemanumber küll heterogeenseks, kuid loodetavasti ajendab selline mitmekesisus märkama värskeid lähenemisnurki nii väikekultuure puudutavate abstraktsemate teemade käsitlemisel kui ka konkreetsete argiste murede lahendamisel.

Keelte hindamine suuruse ja väiksuse või tähtsuse ja tähtsusetuse skaalal võib tugineda erinevatele parameetritele. Enamasti on nendeks mittelingvistilised näitajad, nagu kõnelejate arv, kõnelejaskonna prestiiž või ka (tänapäeval üha enam) digitaalse kasutatavuse määr. Seda, et üht keelt võiks pidada teisest paremaks või halvemaks puhtalt keele enda omaduste põhjal, tänapäeva lingvistikas ei aktsepteerita, ehkki varem on keelte hindamine puudulikkuse–täiuslikkuse skaalal olnud küllaltki levinud. Keskaja kristlikus Euroopas usuti, et kõige täiuslikum on Jumalast inimesele antud algne keel ehk heebrea keel ja kõik teised keeled on sellest ajapikku kaugenenud ning järelikult vähemad ehk ebatäiuslikumad. Koloniaalsete impeeriumide tekkides hakkas üha enam levima hoiak, mille kohaselt keeled jagunevad arenenud ja primitiivseteks, ning Euroopa emamaade keeli peeti nii sõnavara kui ka grammatika poolest koloniseeritud rahvaste keeltest põhimõtteliselt rikkamateks. Eelmisel sajandil asendus selline suhtumine seisukohaga, et keeled on ühtviisi keerukad, ehkki nende keerukus võib avalduda eri viisil. Keele keerukuse või lihtsuse küsimus pakub uurijaile tänini huvi, kuivõrd see on otseselt seotud keele õpetatavuse ja levimisega ning digitaalse kasutatavusega. Ent konkreetse keele komplekssuse põhjusi ei otsita enam mitte keelest endast, vaid pigem sotsiaalsetest teguritest (mille hulka kuuluvad ka kõnelejaskonna suurus ja ühiskondlik positsioon).

Hinnanguliselt kõneldakse praegu maailmas 5000–7000 keelt või pisut enamgi. Keelte arvu ja nende kõnelejaskonna suuruse kohta võib leida erinevaid andmeid, sest seni tuvastamata keeli avastatakse üha juurde, samal ajal kui osa keeli hääbub.

Pealegi pole lingvistiliselt võimalik defineerida, kust läheb piir eri keelte ja ühe keele eri murrete vahel. Keelte eristamine on seotud kogukondliku identiteediga ning seetõttu sotsiaalpoliitiliselt tundlik teema. Igatahes kõneleb ka erinevaid hindamiskriteeriume kasutavate allikate kohaselt kõige suuremaid keeli sadu miljoneid inimesi. Maailma keelte andmebaasi Ethnologue 2022 andmeil on kaheksa suurimat keelt, mida kõneleb igaühte esimese keelena üle saja miljoni inimese, järgmised: mandariini (919,9 miljonit), hispaania (474,7 miljonit), inglise (372,9 miljonit), hindi (343,9 miljonit), bengali (233,7 miljonit), portugali (232,4 miljonit), vene (154 miljonit) ja jaapani keel (125,3 miljonit). Kõnelejaskonna suuruse järgi reastatud loetelu teise otsa jäävad pool tuhat keelt, mida kõneleb igaühte alla saja inimese, ja üle tuhande keele, mis on välja surnud või mille kõnelejate arvu kohta andmed puuduvad (Crystal 2010: 294).

Nagu neist selgitustest ilmneb, ongi mõisted *suurkeel* ja *väikekeel* relevantsed pigem sotsiaalpoliitilises kontekstis kui otseselt lingvistiliste terminitena. Vajadust seda rõhutada tundsid ka paljud konverentsil esinejad. Suured keeled on üldjuhul seotud koloniaalajaloo ja vallutustega, seevastu määratlusel *väikekeel* on oluline sotsiaalpoliitiline ühisosa määratlustega *põliskeel*, *ohustatud keel*, *vähemuskeel* või koguni *vähemustatud keel*. Nii aktualiseerub seoses väikekeeltega sama problemaatika nagu seoses koloniseeritud, vallutatud või muul viisil kõrvale tõrjutud rahvaste keelte ja neid keeli kasutavate kultuuridega, kuigi viimased võivad kõnelejate ja kandjate arvu poolest olla päris suured. Majanduslikus mõttes või praktilise külje pealt võib oluliseks osutuda siiski just keele kasutajate arv, näiteks kui see on nii väike, et tillukeste trükitiraažide ebarentaablus hakkab pärssima keele ja kultuuri arengut, või selgub, et uuemate keeletehnoloogiliste võimaluste rakendamine on pisikesele kogukonnale kättesaamatult kallis. Kuigi kitsalt lingvistilises mõttes ei ole terminil *väikekeel* erilist sisu, võib sotsiaalpoliitiliselt eriolukorda sattunud või marginaliseeritud keelte arengus täheldada universaalseid tendentse.

Eesti keelt kõneleb emakeelena Eestis ja mujal kokku veidi üle miljoni inimese ja selle näitaja poolest kuulub eesti keel maailma 400 suurema keele hulka (Praakli 2017) – napilt küll, aga siiski. Kõnelejaskonna arvu poolest oleks mõistlik nimetada eesti keelt „suhteliselt väikeseks". Igatahes ei ole eesti keel mingi pisikeel. Kuid nagu viidatud, ei sõltu keele võimalus end kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas kuuldavaks teha mitte niivõrd kõnelejate arvust, kuivõrd pigem nende ühiskondlikust positsioonist (mis on muidugi kaudselt arvukusega seotud). Ajalooliselt on eesti keel sajandeid olnud koloniseeritud keele seisundis, kuid tänapäeval on see riigikeelena ja ühena Euroopa Liidu ametlikest keeltest ühiskondlikult igati kaitstud ja turvatud. Ometi puutuvad eesti keele kasutajad üleilmastuvas suhtlusvõrgustikus ja puht majanduslikult kokku nendesamade probleemidega, millega seisavad silmitsi kõik suhteliselt väikese kõnelejaskonnaga kultuuride esindajad.

Näiteks muutub Eesti hariduspoliitika kujundamisel üha komplitseeritumaks omakeelse kõrghariduse otstarbekuse teema, mis omakorda on lähedalt seotud teaduskeele ja terminiloome küsimustega. Teadus on loomult rahvusvaheline ja vajab üle keelepiiride ulatuvat suhtlust; ka tugevasti Eesti-kesksel väikekeelte konverentsil ei saanud läbi inglise keeleta. Praegu kõrghariduses valitsevat olukorda võiks

aga reljeefselt nimetada hiilivaks keelevahetuseks. Ülikoolide rektorid möönavad, et mõnel erialal ei leidu piisavalt eesti keelt kõnelevaid õppejõude, palju doktorante aga on pärit mujalt ega mõistakski eestikeelset õpetust (vt nt Land 2022). See on keele prestiiži seisukohast juba ohu märk.

Kirjanikud jällegi võivad küll kirjutada eesti keeles, aga siiski seista küsimuse ees, kas pöörduda eeskätt omakeelse väikese lugejaskonna poole või sihtida üle keelepiiride. Tõlgitavus paistab saavat üha olulisemaks aspektiks, Eesti Kirjanike Liidu 2021. aasta romaanivõistlusel reklaamiti koguni ühe auhinnana rahastust käsikirja tõlkimiseks inglise keelde. Ainult tõlkimise fakt ei taga aga seda, et sihtkultuur teksti ka sisuliselt vastu võtab, nagu konverentsil juhtis tähelepanu Daniele Monticelli (2022). Kui Monticelli keskendus sellele, mida saaksid paremini teha vahendajad, siis teadlikult oma keeleruumist välja pürgimine kipub avaldama mõju lausa kirjaniku enese valikutele. See võib olla positiivne, nagu tuuakse välja siinse numbri kirjanduskäsitlustes. Kuid tulemuseks võib olla ka teatud eksotiseeriv lihtsustus, kui üritatakse maailmakodaniku positsioonilt tutvustada n-ö eesti asja. Märt Väljataga leiab XXI sajandi eesti kirjandust hinnates küll kergendusega, et üldiselt on see „jäänud (õnneks) puutumata säärasest „maailmakirjandustumisest", mis osalt tõlgitavuse huvides asendab inimsuhete intiimse ja lokaalse kirjelduse voolujooneliste klišeedega" (Väljataga 2021: 1413). Ometi on need valikud jätkuvalt aktuaalsed.

Samal ajal kui rahvusvahelises kontekstis peab eesti keel suhteliselt väikese kõnelejaskonnaga keelena nägema vaeva oma hääle kuuldavaks tegemisel, on meie keeleruumi siseselt hakatud ühtlustatud kirjakeelt käsitlema suure ja ohustavana piirkondlike keelekujude ja muude normist lahknevate keelekasutusviiside suhtes. Paikkondlike keelekujude velmajate hinnangul tuleks neid riiklikus keelepoliitikas käsitleda keeltena, mitte eesti keele murretena, nagu seda eesti keeleteaduses traditsiooniliselt on tehtud. *Murde* ja *keele* vahekord on seega olnud mitmes mõttes teravdatud tähelepanu all. Teisalt nenditakse, et üldkeel ei pea kõiges oskuskeelega ühte jalga käima ja erialakeele piiritletuma tähendusega sõnakasutus ei pea ilmtingimata üldkeeles kajastuma. Üldkeeles võib vabalt rääkida muhu keelest või hiiu keelest, samal ajal kui keeleteaduses räägitakse Saarte murde hulka kuuluvast Muhu murrakust ja Hiiumaa murrakurühmast, mille sisse mahub omakorda neli eri murrakut (vt Pajusalu jt 2020: 136–141).

Ametlikult (põlis)keele staatusse pürgimise üks põhilisi argumente on murrete madal prestiiž. Keelevariandi tunnustamine iseseisva keelena on õlekõrs, millest loodetakse hääbumas olevale keelevariandile rehabiliteerivat ja taaselustavat mõju. Samas ei anna seegi garantiid. Näiteks ei ole mitme Itaalia väikekeele ametlikult põliskeelena tunnustamine loodetud tulemust andnud ning kõnelejaskond paistab jätkuvalt kahanevat, nagu neilgi keelevariantidel, mis on püsinud murde staatuses (Soria 2015).

Suurena käibib eesti keel ka väiksemaarvulise kõnelejaskonnaga hõimurahvaste keelte suhtes, kelle kõnelejad elavad valdavalt Vene Föderatsiooni territooriumil ja kelle eestkõnelejate positsiooni eestlased koos soomlaste ja ungarlastega on rahvusvahelisel tasandil püüdnud täita. Kaks nädalat pärast siinse teemanumbri aluseks olnud konverentsi alanud Vene-Ukraina sõja uus verine faas näitab paraku ilmekalt,

et suure ja väikese keele küsimused võivad osutuda lauspoliitiliseks ja ideoloogiliselt laetuks ning lingvistiline keelesugulus ja ideoloogiline või kultuuriline kaugus või lähedus võivad sünnitada vägagi komplitseeritud seoseid.

Teemanumbri kirjutised võib jagada nelja plokki lähtuvalt autorite valdavast rõhuasetusest. Esimese ploki moodustavad artiklid, milles domineerib ajatu või ajalooline vaatenurk; teise plokki kitsamalt lingvistilise lähenemisega artiklid; kolmandasse plokki kirjandus- ja kultuuriloolisest perspektiivist lähtuvad kirjutised ja neljandasse plokki käsitlused, mille fookuses on väikeste kogukondade toimimine ühiskonnas. Mõistagi on selline jaotus tinglik ning igas kirjutises võib leida erinevate lähenemiste ristumisi.

Teemanumbri avab **Hasso Krulli** manifestilaadne arutlus keele suurusest. Krull osutab, et keel hõlmab eneses kogu võimalikku kogemust ja nõnda ei saa seda kuidagi nimetada väikeseks. Õieti põhineb tema järgi keelel kogu meie kujutlus maailmast, kosmosest, ja seetõttu tuleb meil õppida kosmose keelt – ainult see võib avada ukse millegi argipäevast suuremani.

Esimese ploki artiklite keskmes on üldiste poliitiliste arengute ning vaatepunkti olulisus keele ja kultuuri suuruse/väiksuse või tähtsuse/tähtsusetuse hindamisel. **Karsten Brüggemanni** artiklis „Glokaalne Eesti? Väikese kultuuri imperiaalsest mõõtmest tsaaririigi võimu all" kirjeldatakse suhtumise muutumist väikese kandjaskonnaga kohalikesse kultuuridesse Vene impeeriumis ligi saja aasta jooksul alates 1820-ndatest kuni impeeriumi lõpuni. 1820.–1830. aastatel domineeris vene eliidi seas romantilise värvinguga entusiastlik vaimustus impeeriumi paikkondliku rahvusliku/etnograafilise kirevuse üle, mis andis võimaluse globaalses plaanis võistelda teiste koloniaalimpeeriumidega. Mida enam tärkas piirkondlik iseteadvus, seda enam hakkas keskvõim nägema kohalikus etnograafilises paljususes midagi, mis ohustab impeeriumi terviklikkust.

Jüri Kivimäe arutab artiklis „Keel ja ajalugu. Kirjutada Eesti minevikust eesti keeles" selle üle, mis tähendus on ajalookirjutuses kasutataval keelel. Ajaloo kirjutamine on igal juhul mineviku tõlkimine tänapäeva keelde ja selles mõttes pole vahet, kas ajalooallikaid uurib sakslane, rootslane, inglane või eestlane. Eesti oma ajalookeel tekkis 1920. aastatel saksa terminisüsteemi mugandamise kaudu. Nõukogude ajal tuli oskussõnavara kohandada vene keeles käibivate mõistete ja retoorikaga. Tänapäeval osutub aktuaalseks eesti ajalooterminite tõlkimine inglise keelde, mis võib olla keeruline, sest ingliskeelne ajaloo oskussõnavara on kujunenud teistsuguses kontekstis. Autor leiab kokkuvõtvalt, et ehkki ajalookeelt koos hoidva sõrestiku elemendid on sageli tõlkelised, põhineb ajaloo kui terviku hoomamine siiski mõtlemisel, mis õnnestub kõige paremini emakeeles.

Kristiina Ross vaatleb artiklis „Eesti keele varauusaegne mänguruum" koloniaalse rõhuasetuse rolli vanema eesti keele kirjeldamisel. Eesti kirjakeele lõid reformatsioonijärgsetel sajanditel võõrkeelse eliidi esindajad ja näiteks XVII sajandist, mis oli kirjakeele arengus määrava tähtsusega, ei ole teada ühtegi eesti emakeelega keelearendajat. Seetõttu nähtub tollane eesti keel passiivse objektina, mille kujundamisel keele kõnelejail endil ei olnud mingit rolli. Artiklis visandatakse varauusaegse eesti keele kirjeldusmudel, mis tegelikku olukorda adekvaatsemalt peegeldaks,

liikudes oletatavaid poolkirjalikke ja suulisi allkeeli pidi, mille postuleerimiseks saab leida põhjendusi.

Lingvistikaploki moodustavad kolm artiklit. Artiklis „Pole sellist asja nagu väike keel" arutleb **Gerson Klumpp** põhjalikult kogu teemanumbri lähtepunktiks olnud määratluse *väikekeel* üle. Autori sõnul saab väikseks nimetada ainult pidžin-, alg- ja tehiskeeli ning lagunevaid keeli. Muudel juhtudel on tegemist kas vähemuskeeltega, millel on lihtsalt vähem prestiiži, või ohustatud keeltega, millel on vähem elujõudu, mitte aga teistest keeltest kuidagi keeleliselt väiksemate lektidega. Lähemalt vaadeldakse artiklis keele väiksuse ja komplekssuse seoseid ning jälgitakse kamassi keele näitel, mis juhtub keelega selle lagunemise käigus.

Artiklis „Karjala keele Kolvitsa murrak. Kuidas varieerub hääbuva keele idiolekt?" analüüsivad **Petar Kehayov** ja **Denis Kuzmin** karjala keele ühe hääbuva murraku põhjal, mille kõnelejate arv on langenud kaheksa inimeseni, kuidas funktsioneerib kaduv keel, mille kõnelejad on üle minemas teisele keelele. Kokkuvõtlikult tõdevad autorid, et hääbuva keele varieeruvuses võib täheldada nii püüdu säilitada vanu erisusi kui ka vastupidist püüdu ühtlustamise poole. Seeläbi muudab kõneleja ebakindlus vormivalikul hääbuva keele kõrvaltvaataja silmis lingvistilises mõttes justnagu rikkamaks.

Lingvistikaploki kolmandas artiklis valgustavad **Riitta-Liisa Valijärvi** ja **Rogier Blokland** meä keelest tõukudes sissejuhatavalt *keele* ja *murde* eristamise sotsiaalpoliitilisi tagamaid. Meä keel on Rootsis räägitav läänemeresoome keel, mis on soome keelega väga sarnane ja mida on keeleteaduses peetud soome keele murdeks. Artikli põhiosas selgitatakse, mis on meä keele grammatikas ja leksikas ainulaadset võrreldes soome keelega, ning tuvastatakse leitud erijoonte päritolu.

Kirjandus- ja kultuuriloo plokis vaadeldakse väikekeelset ilu- ja õppekirjandust. **Máirín Nic Eoin** tutvustab pealkirja all „Võimatuse vallast" tänapäeva iirikeelset kirjandust kohalikus ja globaalses kontekstis. Ta kirjeldab iirikeelse kirjanduse sihipärast loomist XX sajandi jooksul ning teeb selle pinnalt üldistusi vähemuskeeles kirjutamise kui teadliku valiku kohta. Väikese kasutajaskonnaga keeltes loodud ilukirjandus on Nic Eoini hinnangul eriti aldis kultuuridevahelisele dialoogile ja „mitmekeelsuse mõnudele". Samuti tajub autor väikekeeles kirjutamist kui vastupanu globaalsele kultuurilisele ühtlustumisele.

Saara Lotta Linno ja **Liina Lukas** kirjeldavad mitmekeelsuse ilminguid Eesti luules – luulet, mis „tekib keelepiiridel või ületab neid". Nad annavad taustaülevaate kirjanduse mitmekeelsusest Eesti ajaloo eri etappidel alates lokaalse kirjakultuuri tekkest ning analüüsivad lähemalt mitmekeelsuse avaldumist nüüdisaegses luules. Eesti nüüdisluulet peavad autorid keeleliselt kirevaks, kusjuures esindatud ei ole mitte ainult lähinaabrid, vaid ka geograafiliselt kaugemad keeled. Sarnaselt Nic Eoiniga, kes rõhutab kultuuridevahelist dialoogi, nimetavad ka Linno ja Lukas luule mitmekeelsust „keelte suhtlemiseks".

Kadri Tüür kaardistab Eesti murdeaabitsate väljaandmise lainet viimastel kümnenditel ja võtab kokku neis peegelduva elutunde. Tüüri hinnangul on murdeaabitsate koostamine saanud tõuke etnofuturistlikust liikumisest, mida samuti kannustas küsimus väikekultuuride saatusest suures maailmas. Tulemust iseloomustab

autori meelest hästi Mihhail Bahtini romaaniteooriast laenatud idülli kronotoobi mõiste: aabitsates kujutatakse maailma, kus aeg on ühtne, voolab tsükliliselt, on lahutamatult ühte põimunud kohaliku ruumiga. Väikekeelsete kirjanduste teemat jätkavad numbri lõpus ka **Marju Kõivupuu** „Kalevipoja" võrukeelse tõlke arvustusega ning **Eva Saar** nupukesega Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamatust.

Ühiskondlik-poliitiline plokk koondab kolm kirjutist. Artiklis „Mis keelt kasutada? Keelepoliitika roll üliõpilaste ja akadeemiliste töötajate keelevalikute suunamisel" analüüsivad **Kerttu Rozenvalde** ja **Birute Klaas-Lang**, missugused tegurid mängivad rolli akadeemiliste töötajate ja üliõpilaste keelevalikul nüüdisaja mitmekeelses ülikoolis. Autorid nimetavad olulise keelepoliitilise võimalusena rõhuasetust keeleõppija tuleviku-mina kujundamisele, nii et ta näeks edaspidises elus võimalusi eesti keelt kasutada. Selleks et suunata üksikisikuid langetama keelevalikuid eesti keele kasuks, on peale keelepoliitilise sekkumise vaja ka rahalist sekkumist, tagamaks näiteks õppematerjale või tõlkeabi, ja piisavat keeletehnoloogilist võimekust. Lisaks võivad keelevalikut mõjutada sümboolsed tegurid, sealhulgas identiteedi väljendamine. Tõstmaks eesti keele sümboolset väärtust eesti-inglise kakskeelses ülikoolis, võiks autorite arvates tungivamalt rõhutada ülikooli seotust kohaliku ühiskonnaga.

Sven-Erik Soosaar kirjeldab artiklis „Põlisrahva ja -keele mõistest Eestis ja rahvusvahelises kontekstis", kuidas sõnade *põlisrahvas* ja *põliskeel* tähendusväli võib kasutuskontekstist lähtuvalt olla kord laiem (põlisrahvas kui mingil alal põliselt elanud, selle ala algne rahvas), kord kitsam (ajaloolise järjepidevusega, kultuuriliselt eristuv, teise (suurema) rahva poolt rõhutud ja diskrimineeritud rahvas, ingl *indigenous people*). Soosaar teeb ettepaneku võtta terminoloogilise segaduse lahendamiseks kasutusele termin *pärisrahvas* ja anda sellele tähendus, mis vastab rahvusvahelise õiguse mõistele, mida tähistab inglise termin *indigenous people*. *Põlisrahva* soovitab ta aga jätta üldkeele sõnaks, et seda sobiks edaspidi rahumeeli kasutada eestlaste ja kõigi teiste põliste rahvarühmade kohta, kes oma algsel asualal elavad.

Jaak Prozes kirjeldab ülevaates „Soome-ugri rahvad uute väljakutsete eel" Vene Föderatsiooni territooriumil elavate soome-ugri rahvaste hetkeolukorda. Vene-Ukraina sõja taustal näitab artikkel ilmekalt, kui poliitiline ja plahvatusohtlik väikekultuuride problemaatika tegelikkuses on. Ühtlasi jõuab teemanumber Prozese ülevaate kaudu tagasi numbri algusosas Brüggemanni artiklis esile toodud imperiaalse ja lokaalse vaate teemani ning seeläbi ka väikekeelte võimaluste otsimist kannustava suure küsimuseni: kes otsustavad asjade käigu, kas suured, keda on vähe, või väikesed, keda on palju?

VEEBIVARAD

Ethnologue: Languages of the World. Toim David M. Eberhard, Gary F. Simons, Charles D. Fennig. 25. väljaanne. Dallas, Texas: SIL International, 2022. http://www.ethnologue.com

KIRJANDUS

Crystal, David 2010. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press.

Land, Tiit 2022. Eestikeelne kõrgharidus ja rahvusvahelistumine. – TalTech. https://taltech.ee/uudised/rektor-tiit-land-eestikeelne-korgharidus-ja-rahvusvahelistumine

Monticelli, Daniele 2022. Eesti kirjandus suurrahvaste tõlketurul – riskid ja võimalused. – Sirp 8. IV, lk 6–8.

Pajusalu, Karl; Hennoste, Tiit; Niit, Ellen; Päll, Peeter; Viikberg, Jüri 2020. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Tartu: EKSA.

Praakli, Kristiina 2017. Muutused eesti kogukondades ja eesti keele oskus. – Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Toim Tiit Tammaru, Raul Eamets, Kristina Kallas. Eesti Koostöö Kogu, lk 188–194. https://2017.inimareng.ee/ranne-identiteedi-ja-keele-muutused/muutused-eesti-kogukondades-ja-eesti-keele-oskus/

Soria, Claudia 2015. Assessing the effect of official recognition on the vitality of endangered languages: A case study from Italy. – Policy and Planning for Endangered Languages. Toim Mari C. Jones. Cambridge: Cambridge University Press, lk 123–137. https://doi.org/10.1017/CBO9781316162880.010

Väljataga, Märt 2021. Üks korralik kirjandus? Mõttevahetus: XXI sajandi eesti kirjandus. – Looming, nr 10, lk 1411–1419.

Tiina Laansalu (snd 1982), PhD, Eesti Keele Instituudi teadusjuht ning keeleajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakonna juhataja (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), tiina.laansalu@eki.ee

Johanna Ross (snd 1985), PhD, ajakirja Keel ja Kirjandus peatoimetaja (Kohtu 6, 10130 Tallinn), johanna@keeljakirjandus.ee

Kristiina Ross (snd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a2

Keele kosmos ja kosmose keel

HASSO KRULL

1

Keel on mõõtmatult suur. Mõni sõnaraamat võib küll sisaldada mitusada tuhat sõna, aga ükski ei saa sisaldada kõiki nende sõnade kombinatsioone. Sõnade etümoloogiat võib jälgida ajas väga kaugele, enne kõiki kirjalikke allikaid, aga kõige varasemat pruuki ei õnnestu iialgi selgitada. Selles mõttes on keel immanentsusväli: ta hõlmab ühekorraga nii väesolevat kui ka selle kättejõudmist, olles samaaegselt virtuaalne ja aktuaalne. Märt Väljataga on kunagi avaldanud ribadest koosneva raamatu „Sada tuhat miljardit millenniumisonetti" (2000), kus sonetiridade reeglipärasest liitmisest moodustub tohutu tekst, mida keegi oma eluajal läbi lugeda ei jõuaks; aga see on keele immanentsusväljal ainult kerge tuuleõhk, justkui säbarlainetus ookeani pinnal. Tõsi küll, igapäevaste toimetuste ajal kasutame suhteliselt lõplikku ja väikesearvulist vormelite hulka, kuid isegi nende kombinatsioone ei suuda me ammendada – rääkimata sellest, et me ei taju oma igapäevase keele ajalist ja ruumilist sügavust. Lihtsa kõnekeele kosmilist mõõdet lubab aeg-ajalt aimata üksnes luule.

2

Keel on kosmos. Väikekeeltest rääkimine mõjub seetõttu alati paradoksaalselt. Kui väike võib üks keel olla? Võime ju öelda, et Siirius on meile väga lähedal ja et see on päris väike täht, mitte suurem kui kaks Päikest. Kuid kas see tähendab, et võime ta peo peale võtta nagu kirsikivi? Keelte suurust hinnatakse praegu massiühiskonna terminites, nagu turupiirkondi. Aga maailmas on üle seitsme tuhande keele, millest kolmandikku kõneldakse Vaikse ookeani saartel, kus on kõnelejaid enamasti tuhande inimese ringis. Kas need siis ongi väikekeeled? Minu väike keel tõrgub siin vastamast jaatavalt. Kvantifitseerimine tekitab nii tugevaid optilisi petteid, et see sunnib jääma ülimalt ettevaatlikuks. Isegi ohustatud keele mõistel on omad ohud. Kui kõikidel keeltel, iseäranis muidugi „väikekeeltel", on kalduvus liikuda ohustatud oleku poole, kas see tähendab siis, et keel on oma olemuselt midagi väga habrast, kergesti purunevat? Või et praegused „megamassilise" kvantumiga keeled, mida on nimetatud ka tapjakeelteks (Pakir 1991; Skutnabb-Kangas 2000: 46; Phillipson 2010: 149; Aziz, Amery 2016: 104), valitsevad kogu universumit eoonide lõpuni? Siin paistab tekkivat mingi mõtlemisviga, kus valitud eeldusi pakutakse tõestuse pähe.

3

Astume siis paar sammu tagasi. Enne kui üks keel väikekeeleks kuulutada, peaks ehk järele mõtlema, kus oli lävi, mida ületades see keel „väikekeeleks" muutus. Vahest seda läve ei olnudki? Siis on ju tegemist relatiivse piiri ja mitte absoluutse hüppega? Kas selline relativism ongi meie väärtushinnangute lõppjaam? Või on lõppjaamaks kvantitatiivne absolutism, mis õigupoolest on selle relativismi kaksikvend? Kunagi küsisin ühelt kreeka luuletajalt, kas tänapäeva kreeka keeles võib „kosmoseks" nimetada maavälist ruumi. Jah, vastas ta, aga sellel sõnal on ka teine tähendus: kui hulk inimesi on koos ja neil on hea olla, näiteks mõnel peol (just sellises miljöös me olimegi). Jäin mõtlikult seisma, šampuseklaasike käes, ega osanud enam midagi küsida. Sel hetkel hakkas mulle koitma, et kogukond ongi kosmos ja kujutelm maavälisest ruumist püsib ainult kogukondade toel. Kosmos on kõigepealt kogukond ja alles siis planetaarne abstraktsioon, astronoomiline kättesaamatus „kusagil seal". Seda kosmost hoiab aga koos just keel, koos kõigi juurdekuuluvate tunnete, emotsioonide ja afektidega. Kas see on nii kõigi kogukondadega? Kui sipelgapesa on kosmos (minu meelest on), siis on sipelgatel järelikult ka keel, kui tahes erinev see meie keelest ka poleks. Ja see keel on tõepoolest „suurkeel" kõigi oma harudega. Kõigi inimkeelte summa moodustab seega ühe „väikekeele". Kui sipelgate keelest saab ohustatud keel, siis on meie väikekeelel igal juhul lõpp, ei maksa enam midagi hindi ega inglise, hispaania ega mandariini ülespuhutud „suurus". Aga tõsiasi, et me sellest praegu veel rääkida saame, on ometi midagi mõõtmatult suurt, selles peitub kosmiline potentsiaal.

4

Modernsuse juhtmõtteks oli alati, et uus on parem kui vana. Selle idee esialgne vorm on nüüdseks läbi põlenud, kuid jätkub siiski teataval zombistunud kujul, püüdena olemasolevat modernsust omakorda üle moderniseerida (Gilles Lipovetsky on nimetanud seda hüpermodernsuseks).[1] Selliste taotluste juured peituvad ilmselgelt religioosses monoteismis, kus kõik vana kuulutati paganlikuks ja tuli hävitada. Kuid „paganlus" ei kadunud, ta tõmbus vaid varju ning imbus siis tagasi monoteistlikku traditsiooni, tekitades vastuolulisi ilminguid, nagu Jeesuse sünnipäev, kristlik abielu või jumalaema kultus. Samuti paistab olevat modernsusega, mis loodetavasti jääb monoteistliku impulsi viimaseks lahvatuseks. Vanad kosmoloogiad ei ole kadunud, nad tulevad tagasi, mõnikord küll vigasel ja vastuolulisel kujul, kuid mõnikord väga healoomulise ja vabastava jõuna. Nii pole raske näha, kuidas tänapäeva etoloogias elustub jälle muistne pärimus, et loomad on endisaegsed inimesed, kellega saab tõeliselt suhelda, isegi rääkida. Tihti saavad nad aru ka inimeste keelest, ja kindlasti

[1] „Tundub, et on toimumas üleminek „post"-ajastult „hüper"-ajastule. Tekkimas on uus modernsuseühiskond. Enam ei taheta traditsionaalsest maailmast väljuda, et jõuda modernse ratsionaalsuseni, vaid tahetakse moderniseerida modernsust ennast, st purustada bürokraatlikud rutiinid ja „arhaismid", teha lõpp jäigale ametlikkusele ja protektsionistlikele kammitsatele, delokaliseerida, privatiseerida, konkurentsi teravdada." (Lipovetsky 2004: 78)

võivad inimesed õppida mõistma loomi. Selleks tuleb aga minna meie inimlikust väikekeelest natuke kaugemale. Tuleb õppida mingit suuremat keelt, millest erinevad olendid aru saaksid, et luua suuremat liikideülest kogukonda, et luua kosmost. Lühidalt, tuleb õppida kosmose keelt.

5

Eesti mütoloogias on sellist kosmose keelt tavaliselt nimetatud linnukeeleks. Linnukeele oskus saadakse mingi trikiga, mis võib olla dramaatiline (süüa ussikuninga krooni) või ka päris malbe (silitada kaarnakivi). Igal juhul on aga tulemus üks ja seesama: avatakse uks erinevate ilmade vahelisele tõlkele. Sellega avaneb ühtlasi kosmos, kus on võimalik näha seni nähtamatut ja aimata ette tulevasi sündmusi. Ilma tõlketa selleni jõuda ei saaks. Kuid tõlget ei saa olla ilma erinevuseta. Jan Assmann on käsitlenud sellist erinevuste ületamist usundiloos, nimetades seda kultuuridevaheliseks tõlkeks ehk kosmoteismiks (Assmann 2017 [1997]: 17–19). Kosmoteism on monoteismi vastand, selle eesmärk pole erinevust hävitada ega tühistada, vaid hoida alal tingimusi, et tõlkida üht kultuuri teiseks, üht jumalat teiseks, üht kogukonda teiseks. Kosmoteism ei saa teist objektistada, vaid peab lähtuma relatsionaalsest ontoloogiast, kus asjad ja olevused eksisteerivad ainult suhetes teiste asjade ja olevustega. Nõnda on võimalik luua olendite kooslusi, mis põhinevadki just lakkamatult tõlkimisel, erinevuse produktiivsel kättetoomisel. Ehk nagu selle täpselt sõnastas Subcomandante Marcos: eesmärgiks on maailm, mille sisse mahub palju maailmu; maailm, kus kõik saaksid elada. (Hayden 2002: 304; Henck 2019: 84; Escobar 2020: 103)

6

Tänapäeval on kosmose keel poliitiline. Tunnistada, et inimlik väikekeel on ainult kosmilise suurkeele tagasihoidlik sopike, on poliitiline otsus, mida tagasi võtta enam ei või: pärast seda paistavad kõik inimkeele erandlikkusest japatavad filosoofid nagu klaaskuuli sees väänlevad mehikesed. No muidugi, igaühe isiklik ninaots on ju kõige erilisem ja ainulaadsem ninaots maailmas. Ning tunnistada, et see inimlik väikekeel omakorda jaguneb tuhandeteks harudeks ja lõimedeks, mis jooksevad läbi kosmose alusmetsa nagu seeneniidistik, on samuti poliitiline otsus: pärast seda pole enam lihtne keelt kvantifitseerida, taandada ta pelgaks suhtlemisvahendiks, mis on seda efektiivsem, mida rohkem inimesi korrutab ühtsama sõna. Niisugune arusaam mõjuks nüüd nagu üks legendaarne silt India kondiitriäri letilt: miljon kärbest ei saa ju eksida. Inimliku väikekeele harud ja lõimed viivad meid tagasi väesolevasse, nad ulatuvad mäletamatusse aega, kaugete esivanemateni, ennemuistse linnukeeleni. Nad ulatuvad aega, kus loomad olid veel inimesed. Üks eesti luuletaja on kunagi väitnud, et keel olevat meie esivanemate looming (Kaplinski 1997: 248). Aga see on ainult pool tõde. Ilma keeleta me ju ei teakski, mis on esivanemad. Just keel on nad meieni toonud, veel enam – meie esivanemad ise on keele looming. Ja see keel saab

olla ainult paljusus, piiramatu hargnemine, nii nagu seeneniidistik saab olla ainult paljusus, kuni mets on vähegi elus.

7

Miks kõnelda esivanematest? Kogukond ei saa olla suletud. Ta ei saa piirduda lakkamatult iseenesega, ei saa keeda ainult omas mahlas. Isegi konnatiik ei piirdu iseenesega, ta vajab pidevat ainevahetust. Kuigi keel on teatav immanentsusväli, ei saa kogukond, mille ta loob, täiesti immanentne olla. Kogukond peab olema ekstaatiline, ehk nagu ütleb Jean-Luc Nancy: „Ekstaasi vorm ongi kogukonna vorm" (Nancy 1999 [1986]: 53). Kui keel loob kogukonna, siis teeb ta seda ekstaatiliselt, avades ukse väljapoole, ekstaatilisse olemisse, müütilisse esiaega, mis päriselt pole ei olemine ega aeg (rahune, Heidegger!). Seda ekstaasi vormi, mis ongi kogukonna vorm, avab kõige paremini teatav paljusus, hämarad voolitud näod lõkketulede ääres, pooleldi loomad, pooleldi inimesed. Esivanemad. Nemad on meie müütiline teine. Kuigi nad ei sekku meie ellu kunagi, ei saaks me ilma nendeta ka kordagi kokku tulla. Nende häält pole küll kuulda, aga kui hoolega kuulatada, võib iga sõna taga aimata õrna sosinat, mis tuleb kusagilt mujalt, kättesaamatust ruumist. See ongi esivanemate keel. See ongi kosmose keel. Nagu ennemuistsete lindude siristamine, inimnäoliste ritsikate laul.

KIRJANDUS

Assmann, Jan 2017 [1997]. Egiptlane Mooses. Mälestus Egiptusest Lääne monoteismis. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kalle Hein. Tallinn: Varrak.

Aziz, Zulfadli A.; Amery, Robert 2016. The effects of a linguistic tsunami on the languages of Aceh. – Studies in English Language and Education, kd 3, nr 2, lk 103–111.

Escobar, Arturo 2020. Pluriversal Politics. Tlk David Frye. Durham–London: Duke University Press.

Hayden, Tom 2002. The Zapatista Reader. New York: Avalon.

Henck, Nick 2019. Subcomandante Marcos: Global Rebel Icon. Montréal: Black Rose.

Kaplinski, Jaan 1997. Võimaluste võimalikkus. Tallinn: Vagabund.

Lipovetsky, Gilles 2004. Les temps hypermodernes. Paris: Grasset.

Nancy, Jean-Luc 1999 [1986]. La communauté desœuvrée. Paris: Christian Bourgeois.

Pakir, Anne 1991. The status of English and the question of 'standard' in Singapore: A sociolinguistic perspective. – Language and Standards: Issues, Attitudes, Case Studies. Toim Makhan L. Tickoo. Singapore: SEAMEO Regional Language Centre, lk 109–130.

Phillipson, Robert 2010. Linguistic Imperialism Continued. New York–London: Routledge.

Skutnabb-Kangas, Tove 2000. Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Mahwah: Lawrence Erlbaum.

Väljataga, Märt 2000. Sada tuhat miljardit millenniumisonetti. Tallinn: Vagabund.

Hasso Krull (snd 1964), Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse ja visuaalkultuuri uuringute doktorant (Põhja puiestee 7, 10412 Tallinn), krull.hasso@gmail.com

https://doi.org/10.54013/kk776a3

Glokaalne Eesti?

Väikese kultuuri imperiaalsest mõõtmest tsaaririigi võimu all

KARSTEN BRÜGGEMANN

1836. aastal avastas mõjukas Venemaa rahvahariduse ministeeriumi ajakiri (vn Журнал Министерства народного просвещения) n-ö eesti müüdi. Väljaanne oli asutatud vaid kaks aastat varem eesmärgiga teavitada tsaaririigi väikesearvulist lugejaskonda ametlikest eeskirjadest ning haridus- ja teadusvaldkonna arengutest. Nüüd avaldati selles lühike tõlge uues kohalikus saksakeelses ajakirjas Das Inland ilmunud teatest vana eesti muistendi kohta, mis kõneles kuust. Tundub, et tekst kutsus Peterburis esile peaaegu ekstaatilise reaktsiooni. Rahvahariduse ministeeriumi ajakirja andmeil oli muistend „väga meelelahutuslik" ega jäänud ilu poolest alla tuntuimatelegi vanakreeka müütidele. Toimetus ei suutnud varjata oma imestust: „Miski eestlaste välimuses ega elus ei viita luulele; kuid [---] muistendist nähtub, et ka nendele karmi põhjamaa lihtsatele lastele pole luule võõras" (Èstonskij mif 1836: 639; vt ka Hollmann 1836).

Toona, keiser Nikolai I ajal, valitses Vene impeeriumis romantismiideedest kannustatult valgustatud meeleolu ning oldi endiselt vaimustatud omaenda riigi etnilisest mitmekesisusest. Viimane seondus üha enam n-ö imperiaalse uhkusega: mida rohkem leiti riigi tohutult territooriumilt nn lihtsaid looduslapsi, seda rohkem oli alamaid impeeriumi tsiviliseerimismissiooni tarbeks. See missioon ühendas Venemaad teiste Euroopa impeeriumidega, kellega Peterburi astus transimperiaalsesse, peaaegu globaalsesse konkurentsi (Aust jt 2010). Paljude toonaste ekspertide arvates polnud Vene tsaaririigile etnilise mitmekesisuse osas võrdset (Thomas 1998: 97). Tagantjärele tarkusena teame, et tsiviliseerimismissioonid, mida Euroopa eliit agaralt toetas, viisid hiljem paratamatult konfliktideni. Jürgen Osterhammel on märkinud, et „eneses kindel tsivilisatsioon" ei suuda tavaliselt mõista tsiviliseerimise „objektide võimetust või soovimatust end tsiviliseerida lasta". Ta järeldab, et „tsiviliseerimismissiooni mõttehorisont ei suuda mõista tsiviliseeritavate vastupanu" (Osterhammel 2005: 371; Suny 2001: 30–31) – tähelepanek, mis Venemaa poolt Ukraina vastu peetava sõja valguses on nüüd, 2022. aasta suvel, tunduvalt aktuaalsem kui veebruari alguses toimunud konverentsi ajal. XIX sajandi alguses arvati siiski, et etniline mitmekesisus annab tsaaririigile võimaluse tõestada end euroopastajana – seda eriti ida pool, Siberis – ja tugevdada seeläbi oma positsiooni ülemaailmses plaanis (Bassin 1999; Sunderland 2000).

Juba XVIII sajandil võimaldas maailmajagusid eraldav piir, mille Rootsi geograafi Philip J. von Strahlenbergi teesidele tuginedes tõmbas Uurali mäestiku joonele väljapaistev ajaloolane Vassili Tatištšev (Gasimov 2012: 595), jaotada impeeriumi territooriumi osadeks viisil, mis vastas emamaa ja kolooniate eristamisele, nagu see

oli kombeks ülemerekolooniatega Euroopa impeeriumide geograafias (Bassin 1991; Sunderland 2010: 123). XVIII sajandil alanud tsiviliseerimismissiooni elluviimine teisel pool Uurali mägesid muutus Venemaa positsiooni küsimuseks, eriti seetõttu, et selline missioon muutis juba iseenesest euroopalikuks ka need, kes seda teostasid. Siiski oli raske eirata asjaolu, et riik oli oma Lääne-Euroopa konkurentidest maas. Venelaste mahajäämus Euroopaga võrreldes tõusis kõneaineks 1830. aastatest alates ning tõi kaasa tuntud vaidluse radikaalsete intellektuaalide ehk läänlaste ja slavofiilide vahel. Aina kasvavast vajadusest end Euroopa suhtes positsioneerida hakati seega järjest selgemalt rõhutama tsiviliseerimismissiooni messianistlikke aspekte (seda eelkõige lõunas ja idas), samal ajal kui vaimustus kultuurilisest mitmekesisusest hakkas üha enam lahtuma. (Osterhammel 2005: 394; Vulpius 2010, 2012)

See imperiaalne taust kutsub rakendama eri mõõtkavasid, hindamaks lokaalse ja globaalse vahelisi suhteid Vene impeeriumi äärealal, Eestimaa kubermangus. Ühel pool on eri impeeriumide vaheline globaalse tasandi konkurents, milles rõhutati kohalike kultuuride mitmekesisuse tähtsust. Impeeriumi tasandil tõstatas aga kohalikele eripäradele keskendumine peaaegu paratamatult riikliku ühtsuse küsimuse, millele omakorda vastati sellega, et impeeriumi keskuse kultuurile omistati arenenuma kultuuri roll – seda nimetasingi eespool keskvõimu tsiviliseerimismissiooni messianistlikuks aspektiks. Teisel pool on kohalikud kultuurid, mida keskvõim esmakordselt sellisena ka tunnustas, survestades neid samal ajal pea otsekohe sellesama koloniseeriva keskvõimu ootustele vastama. Samal ajal hakkasid kohalikud kultuurid – nagu Vene impeeriumis juhtus XIX sajandi keskpaigast alates eestlaste ja lätlastega – iseennast leidma: seda protsessi nimetatakse tavaliselt rahvusloomeks. Niisiis olid üleilmne (imperiaalne) ühtlustamine ja sellele vastanduv (rahvuslik) eraldumine paralleelsed suundumused. Siin tulebki mängu glokaliseerumise mõiste.

Mida tähendab *glokaalne*? 1990. aastatel sotsiaal- ja humanitaarteadustes kasutusele võetud termin pärineb mikroturundusest, turundusstrateegiate kohandamisest kohalikele turgudele. Selle kohaselt peab globaalne ettevõte, nagu McDonald's, oma menüü kohandama kohalikele traditsioonidele, näiteks Indias pakkuma ka taimetoitu. Seetõttu oli glokaalsuse kontseptsiooni juurutamise üks eesmärke hinnata ümber globaalsete protsesside duaalsus: „Globaalsed protsessid ei toimu kohalike jõudude vastaselt ega väljaspool neid [---], vastupidi, globaalne ja lokaalne on vastastikku tingivad mõisted" (Roudometof 2015: 777). Teisisõnu, „homogeensusele ja tsentraliseerimisele suunatud tendentsid avalduvad kõrvuti heterogeensusele ja detsentraliseerimisele suunatud tendentsidega" (Blatter 2022). Just nii juhtus Vene impeeriumis, kus eriti riigi äärepoolsetes osades avaldus rahvusloomeprotsess üheaegselt riigi haldusstruktuuride ühtlustamise ja riigi astumisega transimperiaalsesse konkurentsi teiste Euroopa suurvõimudega.

Seega võimaldavad glokaalsed uuringud – nagu ka teine suhteliselt uus lähenemine, transnatsionaalne ajalugu – ennekõike n-ö mõõtkavaga mängida, et ümber hinnata lokaalse ja globaalse (või vähemalt impeeriumi) tasandi omavahelisi suhteid. Nagu olen varem kirjeldanud artiklis, mis käsitles transnatsionaalse ajaloo potentsiaali Eesti mineviku laiemaks mõistmiseks, on rahvusriigi territoorium,

Eesti ajaloolaste senine lemmikmängumaa, „ainult üks ruumiline mõõde kõrvu teiste mõõtmetega, nagu globaalne, (supra- või subnatsionaalselt) regionaalne, lokaalne ning individuaalne" (Brüggemann 2021a: 19; vt ka Struck jt 2011: 574, 576; Whelehan 2015: 9). Arutlemine väikese eesti kultuuri ja selle imperiaalse mõõtme üle tsaariajal annab võimaluse väljuda rahvusliku ajaloo mugavast territoriaalsest raamistikust ning toob esile nii kohaliku kui ka impeeriumi tasandi või isegi transimperiaalsete arengute omavahelise seotuse. Sellele artiklile tuginedes käsitlen järgnevas võimalusi Eesti mineviku glokaalseks mõistmiseks, keskendudes hilisele tsaariajale.

Eestlaste „avastamist" Nikolai I ajal tuleb vaadelda eespool kirjeldatud vaidluste taustal, mida XIX sajandi keskpaigas Vene impeeriumi väärtuse üle peeti. Romantismiajal tõsteti esiplaanile etniliste rühmade erinevused – see oli transnatsionaalne kultuurivool, mis idealiseeris rõhutatult lokaalset, olgu selleks idülliline maastik, maalilised varemed või kohalik n-ö romantiline (aja)lugu. Selles vaimus külastasid paljud vene reisijad 1820. ja 1830. aastatel Läänemere kubermangude „romantilisi" linnu ja maapiirkondi (Isakov 2005; Kisseljova 2017: 145–157; Brüggemann 2018: 85–139). Venemaa rahvaharidusministeeriumi ajakirjas avaldatud eesti muistendi positiivne vastuvõtt oli lisaks seotud laialt levinud ideega, et just põhjamaa karmi looduse tingimustes elavad inimesed on õnnistatud luuleandega ossianlikus vaimus (Boele 1996). Kui lisada sellele toimetaja viide, et eestlasi võiks nende poeetilise fantaasia osas võrrelda kreeklastega, siis on see justkui tunnistus tsiviliseeritud rahvaste ridadesse vastuvõtmisest. Neil võrdlustel oli siiski ka oma varjukülg. Juba Aleksandr Bestužev-Marlinski, kelle 1821. aastal ilmunud menuk „Reis Revalisse" („Поездка в Ревель") tegi eelkõige Eestimaa kubermangust peterburilaste seas populaarse reisisihi, oli võrrelnud eestlasi kreeklastega – nende sotsiaalse ja majandusliku mahajäämuse tõttu aga konkreetsemalt helootidega (Bestužev-Marlinskij 1821: 115; Pogodin 1869: 4).

Igatahes oli ka vene filoloog Pjotr Biljarski 1849. aastal mitut Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste sarjas ilmunud väljaannet käsitlevas arvustuses vaimustunud eesti algupärasest luulest. Oma tekstile lisas ta mõne tõlkekatkendi „Kalevipojast", asetades need kujutlusvõime rikkuse ja moraali poolest otse soome „Kalevala" järele, unustamata ühtlasi mainida, et Jacob Grimm oli viimast võrrelnud „Iliasega". Biljarski oli aga hämmingus, et hoolimata poeetilisest (hellenite) andest olid eestlased kurva (heloodi) saatusega. Luulest rikkad, kuid viletsa ajalooga – üksiti nii hellenid kui ka heloodid? Ilmselt ei saanud see tõsi olla. Biljarski leidis kokkuvõttes, et sellele küsimusele vastuse otsimine on ajaloolise ja etnograafilise uurimistöö oluline ülesanne. Ta pidas loomulikuks tuua esile „soome hõimu" – kelle hulka arvas kindlalt ka Kesk-Venemaa soome-ugri rahvad – erilisi andeid, kuid soovis, et uuritaks ka võimalikke sarnasusi „vene traditsioonidega" (Biljarskij 1849: 55, 58). Ehkki „soome" ja vene kultuuri vahelise võimaliku ajaloolise seose otsimisel võis olla ka üksnes teaduslik, filoloogiline mõte, kuna Biljarskit peeti selles vallas spetsialistiks, tundus tema vaatepunktist ühtlasi loomulik kaasata Läänemere kubermangud ruumiliselt Venemaa impeeriumi konteksti. Järk-järgult muutus selline omastamine piirkonna käsitluses vene vaatepunktist enesestmõistetavaks.

Impeeriumi lääneosa vallutatud rahvaste kultuuripotentsiaali mõistmine võttis impeeriumi eliidil aega. Alates XIX sajandi keskpaigast esitasid seni domineerinud euroopaliku impeeriumi visioonile väljakutse kaks tsaaririigi eliidi seas üha populaarsemaks muutuvat alternatiivset narratiivi: kujutlus antieuroopalikust ja hiljem rahvuslikust impeeriumist (Bassin 2006). Kõik need rohkem või vähem utoopilised ettekujutused tsaaririigi tulevikust jäid aga selles mõttes imperiaalseteks, et kunagi ei seatud kahtluse alla tsaari omandit, mis laius tohututel, mittevenelastega asustatud aladel. Rahvuse ja impeeriumi suhte küsimus oli muidugi eriti suur väljakutse rahvusliku impeeriumi idee toetajatele, kes ei suutnud eales lahendada dilemmat, kas Vene rahvuslik impeerium saaks hakkama ilma Varssavi, Vilniuse või Riiata (Miller 2006: 153; Brüggemann 2018: 441). Ometi sai juba varakult, 1860. aastatel, üha selgemaks, et Venemaa tsiviliseerimismissioon pidi tegema mööndusi seoses piirkondlike erinevustega. Isegi rahvuslikult meelestatud ajakirjandus nõudis, et läänepoolsetel äärealadel, kus valitsesid kultuurkeeled ja euroopalikud traditsioonid, tuleb olla taktitundelisem kui idas „poolmetsikute muulastega" tegeledes (Renner 2000: 322). Esimeste all mõeldi muidugi poolakaid ja sakslasi, samal ajal kui Läänemere provintside põlisrahvad jäid kuhugi suuremate kultuuride varju.

Pärast poolt sajandit tuliseid vaidlusi venelaste endi etnilise kuuluvuse (vn *народность*, tuletatud saksa sõnast *Volkstum*) ja impeeriumi kui tsiviliseerija edu üle jäi väljapaistval ajaloolasel Vassili Kljutševskil 1911. aastal vaid üle kinnitada järgmist: kui läänes ei suutnud Vene võimud endale alluvate rahvastega tõhusalt toime tulla, sest „me ei suuda nende tasemele tõusta", siis idas ei õnnestunud see seetõttu, et „meie" põlgame neid ega suuda neid enda tasemele tõsta. Nii idas kui ka läänes valitses kohalike elanike ja impeeriumi põhirahvuse vahel ebavõrdsus – „ja seetõttu on meil vaenlased". (Ključevskij 2007 [1911]: 238) Lühidalt, (tsiviliseerimis)missioon jäi täitmata.

Siinkohal avaneb meile impeerium, mis heitleb iseenda ja oma etnilise mitmekesisusega, mida kunagi ülistati kui tsaaririigi kultuuri rikastajat. Mil moel kajastus see heitlus viisis, kuidas tajuti etnilist mitmekesisust Läänemere provintsides, kus XIX sajandi teisel poolel hakkasid eestlased ja lätlased rahvuse pinnal poliitilist enesemääramist nõudma? Küllap pole vaja kellelegi meelde tuletada, et rahvuslus ise on „paratamatult transnatsionaalselt konstrueeritud" (Albert jt 2009: 13; Verdery 1994). Vene impeeriumi puhul võib seda täheldada, kui vaadelda Itaalia *risorgimento* ja Saksamaa ühendamise mõju vene rahvuslusele (Renner 2000). Seevastu XIX sajandi viimasel kolmandikul vene keeles avaldatud eestlasi ja lätlasi puudutavatest tekstidest ei leia peaaegu mingeid jälgi sellest kohalikust etnilise konsolideerumise protsessist. Rahvusliku mõtlemise mõju kohta Läänemere ääres pole peaaegu üldse üldist teavet, seda tegurit rõhutatakse vaid (traditsiooniliselt mässumeelsete) poolakate puhul. Tavapärases kirjanduses, mis tutvustas üha kasvavale lugejaskonnale impeeriumi etnilist mitmekesisust, käsitleti rahvusrühmi enamasti üksteisest isoleerituna. Sageli olid 1900. aasta paiku ilmunud tekstid endiselt tõlked palju vanematest saksakeelsetest uurimustest ja seega vaevalt ajakohased.

Viljakas vene publitsist Nikolai Aleksandrov ei näidanud samal 1900. aastal ilmunud väikeses raamatus „Balti mere piirkond" eesti kultuuri vastu üles erilist

vaimustust. Ta resümeeris: „[Eestlastel] pole muusikat, tantse ega laule; iidsetest aegadest on nad oma esivanematelt pärinud jutud kangelastest ja nendest lauludest [---] on pandud kokku üks vahva laul nimega „Kalevala" [*sic!*]". Mitte miski Aleksandrovi tekstis, isegi mitte eepose mainimine, ei peegelda rahvahariduse ministeeriumi ajakirjas 1836. aastal ilmnenud vaimustust. Enam ei tõmmata paralleele vanakreeka luulega. Etnilisest mitmekesisusest vaimustumise mesinädalad olid ammu möödas. Aleksandrov tõdeb, et eestlastel on paar uut laulu, kuid huvi nende vastu ei õigusta tema silmis mitte miski. (Aleksandrov 1900: 8–10)

Olles pajatanud palju lugusid eesti ja läti talupoegade kehvadest elutingimustest, loobub Aleksandrov huvitaval kombel oma kirjutise kahel viimasel leheküljel varasemate väidete pessimismist. Ühtäkki nimetab ta eesti ja läti rahvuslikke seltse ja kultuuritegevust. Need rahvad on elavnenud, kirjutab ta vaimustunult, ega häbene end enam eestlasteks ja lätlasteks nimetada. Mõni nende esindaja, kinnitab ta lugejatele, tegevat juba Venemaal karjäärigi. Lõpuridades järeldab ta, et kui kõik läheb hästi, saavutab piirkond peagi Euroopa riikide „täiusliku taseme" (Aleksandrov 1900: 29). Tähelepanu väärib, et siinkohal pole piirkonna euroopalikule standardile jõudmisel eestvedajad enam sakslased, nagu oli tavaks arvata XIX sajandi esimesel poolel, vaid eestlased ja lätlased. Seega näib, et ka Läänemere kubermangude väikekultuuridel on võime tõsta kogu tsaaririigi staatust. Kui Aleksandrovi sõnum pole veel kuigi ühene, siis teine samal ajal ilmunud raamat jõudis sarnasele järeldusele. Valeria Piramidova (1901: 32) väga kergesti mõistetavas stiilis, seega eeldatavasti lastele kirjutatud tekstist saab teada, et kui piirkonna elanikud edaspidigi armastavad kõvasti tööd teha, tõuseb sellest palju kasu tervele impeeriumile.

Arvukates Läänemere kubermange käsitlevates väljaannetes esitletud talurahvaetnograafia „klassikaliste" stereotüüpide tõttu ei leidnud aga eestlaste ja lätlaste rahvuslikud ambitsioonid kajastamist. Vastavateemalises vene kirjanduses on nendele laisa loomuga talupojarahvastele omistatud tohutult eri omadusi. Reeglina kirjeldatakse tagasihoidlikke, kultuursemaid, kuid nutikaid lätlasi nende suurema linnastumise tõttu „tsiviliseeritumatena", mistõttu nad olla oma etnograafilist eripära kaotamas. Mornid ja kättemaksuhimulised, samas vaprad eestlased seevastu tundusid huvitavama ja „loomulikuma" uurimisobjektina. (Brüggemann 2018: 149–181) Lugejale Läänemere kubermangude talupoegade igapäevaelu üsna rohkete maagiliste uskumuste ja kõikvõimalike paganlike traditsioonide kirjeldamine ei valmistanud aga avalikkust ette nende kultuuriautonoomia nõudeks. Miks pidanuks keegi muret tundma poliitiliste nõudmiste pärast, mida esitasid rahvused, kelle lemmiktegevus oli kiikumine (eestlased) või mõistatuste lahendamine (lätlased)? (Narody Rossii 1878: 231; Živopisnaja Rossija 1883: 178, 184–185) Esialgu oli kindlasti lohutavam lugeda provintside järjest suuremast lõimumisest impeeriumiga ning eestlaste ja lätlaste traditsioonilisest lähedusest venelastega (vastupidiselt nonde vihale kohalike sakslaste vastu). Tõsi, üldiselt peeti lätlasi venelastele läheduse poolest eestlastest etemaks, kuna läti keeles leidus slaavi laensõnu ja dainades esinesid mõned venesõbralikud värsid. Kuid kokkuvõttes ei aidanud see vene ettekujutuses kaht rahvast korralikult eristada. Riiast pärit Vene riigiduuma saadik krahv Serafim Mansõrev kurtis oma mälestustes kibedalt kolleegide teadmatust Läänemere kubermangude

suhtes. Tema sõnul ei olnud kellelgi duumas kolme provintsi kohta vähimatki aimu, kuigi need asusid pealinnale niivõrd lähedal, ning peaaegu keegi ei saanud „õigesti aru eestlaste ja lätlaste erinevustest" (Mansyrev 1922: 21–22).

Seega ei kajastunud Läänemere kubermangudes toimuvad glokaalsed protsessid kuigivõrd Venemaa kaasaegsetes vaatlustes, kuigi Riia ja sellega võrreldavas suuruses vene linnade kultuuriline erinevus oli endiselt üllatav. Läänemere kubermangude erakordselt kõrget kirjaoskuse taset, mis oli teada tänu 1897. aasta ülevenemaalisele rahvaloendusele ja selle üsna pea avaldatud tulemustele, pole Vene Läänemere kubermange käsitlevas kirjanduses kunagi puudutatud. Siiski täheldas 1899. aastal Riiat külastanud religioonifilosoof Vassili Rozanov ehmatusega, et läti kutsarid kandsid mundrit, mis tugevdas stereotüüpi „saksa korrast" Venemaa kubermangus; väidetavalt olla neid nähtud koguni ajalehte lugemas (Rozanov 1995 [1899]: 22; Filippov 1993 [1894]: 282).

Rozanovi imperiaalne vaatenurk kohalikele kultuuridele ilmnes lugejatele peagi, kui ta selgitas, et sakslased (ta kaldus ignoreerima Riia lätlastest elanikke, välja arvatud kutsarid) kujutavad endast täielikku vastandit „idale", st Kaukaasiale. Tema arvates armastasid venelased Kaukaasias peaaegu kõike, kuid ei imetlenud seal midagi, samal ajal kui sakslased ei äratanud erilist kiindumust, vaid ainult teatavat imetlust. Võrdluse kokkuvõtteks lisas ta, et idas on kahtlemata midagi nakatavat, samal ajal kui sakslasi ei saa eales nimetada nakatavateks. Siiski olla neil pakkuda paljutki, mida võiks ja tuleks üle võtta. (Rozanov 1995 [1899]: 23) Saksa kommete ülevõtmise kohta tõi Rozanov konkreetse näitena Riias Moskva eeslinnas elavad vene vanausulised. Kuigi vanausulised järgivat esivanemate traditsioone ja palvetavat „meie vanas arhitektuuristiilis" ehitatud kirikutes, olla nad „sakslastega ühte sulanud" ja muutunud keele ning igapäevaelu poolest „täiesti sakslasteks". Selles, kuidas vanausulised ilmutanud samasugust täpsust ja otsekohesust, oli tema arvates midagi „protestantlikku", mistõttu polevat üllatav, et segaabielusid oli palju ja et sakslased nendega „ühte sulasid". (Rozanov 1995 [1899]: 25–28; vt Brüggemann 2018: 15)

Toona tähendas mõiste *ühtesulamine* (vn *слияние*) Vene impeeriumi diskursuses peaaegu eranditult mis tahes vormis assimileerumist venelastega (Karjahärm 2010: 38–39; Miller 2006: 66). Seega pidi iga lugeja, kes ootas, et Läänemere kubermangud triivivad üha lähemale Venemaa kultuurilisele maailmale, siinkohal kindlasti hämmeldunult kukalt kratsima, küsides: kes ja kellega siis nüüd õieti ühte sulab? Ja mida pidi ta arvama Riia vanausulistest? Olid nad üldse „päris" venelased? Kindlasti oli hetki, mil selle pulbitseva suurlinna Moskva eeslinn tunduski peaaegu Kesk-Venemaa külana, nagu oli varem märkinud üks Riiat külastanud vene reisija (tsit Volkovs 2004: 117). Kuid Rozanovi mäng impeeriumi sotsiaalse ja religioosse korra kaljukindlaks peetud kategooriatega seadis need Läänemere kubermangude kontekstis kahtluse alla. Miski polnud nii, nagu näis: Vene impeeriumi kubermangupealinn Riia oli võõras, vanausulised olid protestantlikud ja ühtesulamine võis tähendada väga erinevaid asju. Ja mida pidi selle diskursiivseks võitlustandriks oleva piirkonna kontekstis tähendama *venelus* (vn *русскость*), üks impeeriumi üle peetud intellektuaalsete debattide mõistatuslikumaid ja samal ajal tähendusrikkamaid kategooriaid?

Eeldatud suundumusega vastuollu minevad kohalikud arengud tõstatasid tahes või tahtmata küsimuse impeeriumi olemusest. 1905. aasta revolutsiooni ajal sattusid piirkondliku iseteadvuse tõusu ja imperiaalse unifitseerimise glokaalsed protsessid vene vaatlejate silmis vastuollu. Mõistagi ei põhjustanud seda nt eesti ja läti laulupeod, mis 1869. (ja 1873.) aastast alates olid võimsalt demonstreerinud kohalikku kultuurilist emantsipatsiooni. See juhtus alles siis, kui välissõjaga üheaegselt leidsid riigis aset kohapealsed revolutsioonilised rahutused, mis panid kaalule impeeriumi ühtsuse. Parempoolsed väljaanded asusid nüüd veelgi agressiivsemalt taunima Läänemere kubermangude puudulikuna paistnud „venestamist". Kohaliku autonoomia nõudmisi hakati nüüd avalikult tõlgendama potentsiaalse separatismina. Rahvuslikult meelestatud diskursuses tavaliselt sakslasi tabav separatismisüüdistus esitati nüüd eestlastele ja lätlastele. Kui äärmusrahvuslased pooldasid etnilise emantsipatsiooni vägivaldset mahasurumist, siis mõõdukad konservatiivid, nagu oktobrist ja finantsõiguse ekspert Eduard Berendts, otsisid muid lahendusi. On huvitav, et nagu Kljutševskigi paar aastat hiljem, mõistis Berendts üsna hästi impeeriumi ja kohaliku tasandi arengute omavahelist seotust – nende nii-öelda glokaalsust. Talle oli selge, et Läänemere-äärsed piirialad on impeeriumi jaoks üliolulised. Samal ajal nimetas ta „Venemaa ajaloolise olukorra tragöödiaks" asjaolu, et iga kord, kui valitsus püüab piirialadel edendada „Vene riiklust", süüdistavad vastased teda „rahvuslikus šovinismis". Sel põhjusel kutsus ta üles pöörama rohkem tähelepanu kohalikele keeltele ja suurendama kohalikku autonoomiat, st „autonoomiat kitsamas tähenduses", mis jätaks kohaliku valitsemise kohalike võimude hooleks, seadmata siiski ohtu „riiklikku ühtsust". (Berendts 1907: 57–60) Seevastu Tartu ülikooli endise rektori Anton Budilovitši jaoks tähendas kohalike küsimuste kohalike hooleks jätmine keskvõimu integratsiooni- ja unifikatsioonipüüdluste eiramist ning impeeriumi poliitilist enesetappu (Budilovič 1906).

Läänemere provintside lahknevad, tsentrifugaalsed suundumused muutusid tsaarivalitsuse jaoks tõeliseks õudusunenäoks. Tasakaalu säilitamine impeeriumi huvide – hoida kubermangud lojaalsed ning rahumeelsed – ja vene rahvuse huvide vahel – kehtestada provintsides kindel vene võim – oli nagu sõelaga vee kandmine. Selles poliitilises ummikseisus saanuks iga mõeldav lahendus vähemalt ühe asjasse puutuva rahvusrühma elava protesti osaliseks. Pärast 1914. aasta augustit tundsid Läänemere provintside demograafilise enamuse moodustavad eestlased ja lätlased, kelle delegaadid duumas oma sõjategevuses lojaalselt osalemise eest pidevalt suuremaid õigusi nõudsid, et on aeg tõsta hinda kesksete reformide toetamise eest. Kuid isegi 1916. aastal valitsusele esitatud ettepanek moodustada ka Läänemere kubermangudes Venemaa kohalikud haldusorganid, semstvod, oli valitsusele vastumeelt, kuna see oleks taganud eestlastele ja lätlastele „rahvusliku omavalitsuse süsteemi", nagu sõnastas välisminister Sergei Sazonov (Brüggemann 2018: 266–268, 2021b). Seega ei olnud Peterburi jaoks enam lahendus isegi täielik administratiivne venestamine (Karjahärm 2012). Selle poliitilise ummikseisu lõpetas alles Veebruarirevolutsioon, mille tulemusel anti kohalik võim Läänemere ääres enamusrahvuste kätte. 1917. aasta kevadel sai teoks Berendtsi nägemus autonoomiast kitsamas tähenduses. Hetkeks käisid revolutsioonilise vaimustuse tuules kohalikud ja keskvõimu arengud käsikäes.

Peaaegu sajand varem, romantismi vaimus, pani impeeriumi eliidi huvi „teise" vastu Venemaa rahvahariduse ministeeriumi ametliku väljaande avastama „eesti müüti". Sel hetkel peeti kohalikku mitmekesisust konkurentsieeliseks ülemaailmses võidujooksus imperiaalse uhkuse nimel. Üsna pea aga asendas teiste paljurahvuseliste impeeriumidega konkureerimise vene imperiaalne natsionalism, mis nägi ääremaade, olgu ukraina, poola või eesti kultuuri algupärastes väljendustes võimalikku ohtu impeeriumi ühtsusele. Lokaalsest eripärast sai miski, mis üksnes takistas kohalike arengute mitmekesisusega üha rohkem hädas oleva impeeriumi suundumist n-ö loomuliku kultuurilise homogeensuse poole. Sellest ka Kljutševski kinnitus, et Peterburi katsed mitmekesisusega hakkama saada osutusid läbikukkunuks, sest kohalikud tegijad lükkasid keskvõimu pakkumised lihtsalt tagasi.

Sellest väikesest põikest Vene keisririigi viimastesse kümnenditesse võib näha, et globaalseid-imperiaalseid ja kohalikke protsesse pole lihtne sobitada. Kuid keskendumine ainult kohalikele arengutele, nagu see Eesti ajalookirjutuses on suuresti traditsiooniks olnud, ei näita tervikpilti. Glokaalse perspektiivi rakendamine on väga oluline, kui tahta mõista näiteks Eesti iseseisvuse sünni imperiaalset mõõdet, sest see oli vähemalt samavõrd Veebruarirevolutsiooni kui iseseisvusmanifesti, Võnnu lahingu või mis tahes muu kohaliku sündmuse tulem. Mõiste *glokaalne* ei nõua muidugi Eesti ajaloo täielikku ümberkirjutamist, kuid see teravdab pilku kohalikku ajalugu kujundanud imperiaalsete jõujoonte ja translokaalsete seoste osas.

Lõpetuseks võib küsida ka vastupidi: mida saab glokaalne perspektiiv lisada hilise tsaririigi ajaloole? Vene ajalookirjutuses on pikk ja tugev koduloo (vn *краеведение*), st kohaliku ajaloo traditsioon, mis ei pruugi alati haakuda riigi mineviku ametlikult pealesurutud suure narratiiviga (Berdinskich 2003). Samas ei käsitle Vene ajaloo spetsialistid Venemaal peaaegu kunagi selliste piirkondade minevikku, mis on asustatud mitteslaavlastega või ei kuulu praegu Vene riigi koosseisu. Nõukogude ajal kirjutasid Nõukogude Liidu mittevene vabariikide ajalugu peamiselt kohalikud ajaloolased (Kappeler 1992: 16; Miller 2006: 20). Alles kaks aastakümmet tagasi hakkas grupp Kaasanist pärit noori provintsiajaloolasi Ilja Gerassimovi ja Marina Mogilneri juhatusel Vene impeeriumi ajaloo uurimise eesmärgil ajakirjas Ab Imperio kompima teed läbi keisririigi piirialade. Nad on palju ära teinud selleks, et lõhkuda traditsioonilist Venemaa kui tsentraliseeritud riigi narratiivi ja riikluse (*государственность*) diskursust, mis ulatub vähemalt Nikolai Karamzini aegadesse, unustamata seejuures kesksetel arengutel silma peal hoida. Laiemas tähenduses võib seda nimetada glokaalseks lähenemiseks impeeriumi ajaloole. On aeg lisada sellele mineviku ümberhindamisele ka Baltikumi lehekülg. Sõda Ukraina vastu, mida Vladimir Putin on „legitimeerinud" Ukraina mineviku veidra ümbertõlgendusega, mis sisuliselt vastustab igasuguse kohaliku autonoomse arengu, ei anna paraku Venemaal esialgu erilist lootust alternatiivseteks versioonideks.

Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud
VIVIAN SIIRMAN

KIRJANDUS

Albert, Mathias; Bluhm, Gesa; Helmig, Jan; Leutzsch, Andreas; Walter, Jochen 2009. Introduction: The communicative construction of transnational political places. – Transnational Political Spaces: Agents – Structures – Encounters. (History of Political Communication 18.) Toim M. Albert, G. Bluhm, J. Helmig, A. Leutzsch, J. Walter. Frankfurt–New York: Campus, lk 7–31.

Aleksandrov, Nikolaj A. 1900. Pribaltijskij ili Ostzejskij kraj. Èsty, livy i latyši. Moskva: Panafidin. [Николай А. Александров, Прибалтийский или Остзейский край. Эсты, ливы и латыши. Москва: Панафидин.]

Aust, Martin; Vul'pius, Rikarda; Miller, Aleksej (toim) 2010. Imperium inter pares. Rol' transferov v istorii Rossijskoj imperii (1700–1917). (Historia Rossica.) Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер (ред.), Imperium inter pares. Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). (Historia Rossica.) Москва: Новое литературное обозрение.]

Bassin, Mark 1991. Russia between Europe and Asia: The ideological construction of geographical space. – Slavic Review, kd 50, nr 1, lk 763–794. https://doi.org/10.2307/2500595

Bassin, Mark 1999. Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511493638

Bassin, Mark 2006. Geographies of imperial identity. – Cambridge History of Russia. Kd 2: Imperial Russia, 1689–1917. Toim Dominic Lieven. Cambridge: Cambridge University Press, lk 45–63. https://doi.org/10.1017/CHOL9780521815291.005

Berdinskich, Viktor A. 2003. Uezdnye istoriki. Russkaja provincional'naja istoriografija. (Historia Rossica.) Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Виктор А. Бердинских, Уездные историки. Русская провинциональная историография. (Historia Rossica.) Москва: Новое литературное обозрение.]

Berendts, Eduard N. 1907. Ob avtonomii Baltijskich gubernij, Pol'ši i Finljandij. (Publičnye lekcii, čitannye v Jaroslavle 27 janvarja i 2 fevralja 1906 g.) – E. N. Berendts, Koe-čto o sovremennych voprosach. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasjuleviča, lk 35–108. [Эдуард Н. Берендтс, Об автономии Балтийских губерний, Польши и Финляндий. (Публичные лекции, читанные в Ярославле 27 января и 2 февраля 1906 г.) – Э. Н. Берендтс, Кое-что о современных вопросах. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, с. 35–108.]

Bestužev-Marlinskij, Aleksandr A. 1821. Poezdka v Reveľ. Sankt-Peterburg: Pljušar. [Александр А. Бестужев-Марлинский, Поездка в Ревель. Санкт-Петербург: Плюшар.]

Biljarskij, Petr S. 1849. Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat (Čtenija Učenogo èstonskogo Obščestva v Derpte). – Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščenija, kd 62, nr VI, lk 51–73. [Петр С. Билярский, Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat (Чтения Ученого эстонского Общества в Дерпте). – Журнал Министерства народного просвещения, ч. 62, отд. VI, с. 51–73.]

Blatter, Joachim [2022]. Glocalization. – Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/glocalization

Boele, Otto 1996. The North in Russian Romantic Literature. (Studies in Slavic Literature and Poetics 26.) Groningen: Rodopi.

Brüggemann, Karsten 2018. Licht und Luft des Imperiums: Legitimations- und Repräsentationsstrategien russischer Herrschaft in den Ostseeprovinzen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 21.) Wiesbaden: Harrassowitz. https://doi.org/10.2307/j.ctv11sn5f4

Brüggemann, Karsten 2021a. Transnational history and the history of a nation: The case of Estonia. – Acta Historica Tallinnensia, kd 27, nr 1, lk 3–38. https://doi.org/10.3176/hist.2021.1.01

Brüggemann, Karsten 2021b. Defending the empire in the Baltic provinces: Russian nationalist visions in the aftermath of the First Russian Revolution. – The Tsar, the Empire, and the Nation. Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915. (Historical Studies in Eastern Europe and Eurasia 5.) Toim Darius Staliūnas, Yoko Aoshima. Budapest: Central European University Press, lk 327–356.

Budilovič, Anton S. 1906. O novejšich dviženijach v srede čudskich i letskich plemen Baltijskogo poberež'ja. Reč' v toržestvennom sobranii Spb. Slavjanskogo Blagotvoritel'nogo Obščestva, 30 Dekabrja 1905 g. Sankt-Peterburg: Tipografija V. D. Smirnova. [Антон С. Будилович, О новейших движениях в среде чудских и летских племен Балтийского побережья. Речь в торжественном собрании Спб. Славянского Благотворительного Общества, 30 Декабря 1905 г. Санкт-Петербург: Типография В. Д. Смирнова.]

Èstonskij mif. – Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščenija, kd 10, nr VI, 1836, lk 639–640. [Эстонский миф. – Журнал Министерства народного просвещения, ч. 10, отд. VI, с. 639–640.]

Filippov, Sergej 1993 [1894]. U našich nemcev (Malen'kie zametki). [Pod letnim nebom. Vstreči i vpečatlenija, Moskva 1894.] – Ot Lifljandii – k Latvii. Pribaltika russkimi glazami. Kd 1. Toim Jurij Abyzov. Moskva: Arkajur, lk 281–286, 440–445, 520–524. [Сергей Филиппов, У наших немцев (Маленькие заметки). [Под летним небом. Встречи и впечатления, Москва 1894.] – От Лифляндии – к Латвии. Прибалтика русскими глазами. Том 1. Ред Юрий Абызов. Москва: Аркаюр, с. 281–286, 440–445, 520–524.]

Gasimov, Zaur 2012. Grenze Ural. – Europäische Erinnerungsorte. Kd 2: Das Haus Europa. Toim Pim de Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis, Wolfgang Schmale. München: Oldenbourg, lk 593–600. https://doi.org/10.1524/9783486704211-064

Hollmann, Rudolf Gustav 1836. Beitrag zur ehstnischen Mythologie. – Das Inland 8. I, nr 2, vg 24–27.

Isakov, Sergej G. 2005. Russkij kul'turnyj očag „na reveľskich vodach". – S. G. Isakov, Očerki russkoj kul'tury v Èstonii. Tallinn: Aleksandra, lk 98–123. [Сергей Г. Исаков, Русский культурный очаг „на ревельских водах". – С. Г. Исаков, Очерки русской культуры в Эстонии. Таллинн: Александра, с. 98–123.]

Kappeler, Andreas 1992. Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. München: Beck.

Karjahärm, Toomas 2010. Terminology pertaining to ethnic relations as used in Late Imperial Russia. – Acta Historica Tallinnensia, kd 15, lk 189–204. https://doi.org/10.3176/hist.2010.1.02

Karjahärm, Toomas 2012. Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo.

Kisseljova, Ljubov 2017. Eesti-vene kultuuriruum. Tlk Malle Salupere, Mall Jõgi, Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ključevskij, Vasilij O. 2007 [1911]. Pis'ma. Dnevniki. Aforizmy i mysli ob istorii. Moskva: Èksmo. [Василий О. Ключевский, Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Эксмо.]

Mansyrev, Serafim P. 1922. Moi vospominanija o Gosudarstvennoj Dume (1912–1917). – Istorik i sovremennik. Kd 2. Toim Ivan P. Petruševski. Berlin: Ol'ga D'jakova i Ko, lk 5–45. [Серафим П. Мансырев, Мои воспоминания о Государственной Думе (1912–1917). – Историк и современник. Т. II. Ред. Иван П. Петрушевски. Берлин: Ольга Дьякова и Ко, с. 5–45.]

Miller, Aleksej I. 2006. Imperija Romanovych i nacionalizm. Èsse po metodologii istoričeskogo issledovanija. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Алексей И. Миллер, Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение.]

Narody Rossii. Ètnografičeskie očerki. Kd 1: S 10 chromolitografijami i 20 gravjurami. Sankt-Peterburg: Priroda i ljudi, 1878. [Народы России. Этнографические очерки. Т. 1: С 10 хромолитографиями и 20 гравюрами. Санкт-Петербург: Природа и люди.]

Osterhammel, Jürgen 2005. "The Great Work of Uplifting Mankind": Zivilisierungsmission und Moderne. – Zivilisierungsmissionen: Imperiale Weltverbesserung seit dem 18. Jahrhundert. Toim Boris Barth, J. Osterhammel. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, lk 363–425.

Piramidova, Valentina N. 1901. Pribaltijskij kraj. (Priroda i ljudi Rossii. Obščedostupnye knižki pod redakciej A. A. Ivanovskogo.) Moskva: Izdanie knižnogo magazina torgovogo doma S. Kurnin i Ko. [Валентина Н. Пирамидова, Прибалтийский край. (Природа и люди России. Общедоступные книжки под редакцией А. А. Ивановского.) Москва: Издание книжного магазина торгового дома С. Курнин и Ко.]

Pogodin, Michail P. 1869. Ostzejskij vopros. Pis'mo M. P. Pogodina k professoru Širrenu. S priloženijami. Moskva: Tip. „Russkago". [Михаил П. Погодин, Остзейский вопрос. Письмо М. П. Погодина к профессору Ширрену. С приложениями. Москва: Тип. „Русскаго".]

Renner, Andreas 2000. Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 31.) Köln: Böhlau.

Roudometof, Victor 2015. The glocal and global studies. – Globalizations, kd 12, nr 5, lk 774–787. https://doi.org/10.1080/14747731.2015.1016293

Rozanov, Vasilij V. 1995 [1899]. Fedoseevcy v Rige. – V. V. Rozanov, Okolo cerkovnych sten. Sobranie sočinenij. Moskva: Izd. „Respublika", lk 22–28. [Василий В. Розанов, Федосеевцы в Риге. – Василий В. Розанов, Около церковных стен. Собрание сочинений. Москва: Изд. „Республика", с. 22–28.]

Struck, Bernhard; Ferris, Kate; Revel, Jacques 2011. Introduction: Space and scale in transnational history. – International History Review, kd 33, nr 4, lk 573–584. https://doi.org/10.1080/07075332.2011.620735

Sunderland, Willard 2000. The 'Colonization Question': Visions of colonization in late imperial Russia. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, kd 48, nr 2, lk 210–232.

Sunderland 2010 = Villard Sanderlend, Ministerstvo aziatskoj Rossii: nikogda ne suščestvovavšee, no imevšee dlja ètogo vse šansy kolonial'noe vedomstvo. – Imperium inter pares. Rol' transferov v istorii Rossijskoj imperii (1700–1917). (Historia Rossica.) Toim Martin Aust, Rikarda Vul'pius, Aleksej Miller. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, lk 105–149. [Виллард Сандерленд, Министерство азиатской России: никогда не существовавшее, но имевшее для этого все шансы колониальное ведомство. – Imperium inter pares. Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). (Historia Rossica.) Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, с. 105–149.]

Suny, Ronald Grigor 2001. The empire strikes out: Imperial Russia, "national" identity, and theories of empire. – A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. Toim R. G. Suny, Terry Martin. Oxford–New York: Oxford University Press, lk 23–66.

Živopisnaja Rossija. Otečestvo naše v ego zemel'nom, istoričeskom, plemennom, èkonomičeskom i bytovom značenii. Kd 2/2: Severo-zapadnye okrainy Rossii. Pribaltijskij kraj. Toim Petr P. Semenov-Tjan-Šanskij. Sankt-Peterburg–Moskva: M. O. Vol'f, 1883. [Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 2, ч. 2: Северо-западные окраины России. Прибалтийский край. Ред. Петр П. Семенов-Тян-Шанский. Санкт-Петербург–Москва: М. О. Вольф.]

Thomas, Kevin Tyner 1998. Collecting the fatherland: Early-nineteenth-century proposals for a Russian National Museum. – Imperial Russia: New Histories for the Empire. Toim Jane Burbank, David L. Ransel. Bloomington: Indiana University Press, lk 91–107.

Verdery, Katherine 1994. Beyond the nation in Eastern Europe. – Social Text, kd 38, nr 1, lk 1–19. https://doi.org/10.2307/466501

Volkovs, Vladislavs 2004. Das Riga der Russen. – Riga: Portrait einer Vielvölkerstadt am Rande des Zarenreiches 1857–1914. Toim Erwin Oberländer, Kristine Wohlfart. Paderborn: Schöningh, lk 115–156.

Vulpius 2010 = Rikarda Vul'pius, Vesternizacija Rossii i formirovanie Rossijskoj civilizacionnoj missii v XIII veke. – Imperium inter pares. Rol' transferov v istorii Rossijskoj imperii (1700–1917). (Historia Rossica.) Toim Martin Aust, R. Vul'pius, Aleksej Miller. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, lk 14–41. [Рикарда Вульпиус, Вестернизация России и формирование Российской цивилизационной миссии в XIII веке. – Imperium inter pares. Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). (Historia Rossica.) Ред Мартин Ауст, Р. Вульпиус, Алексей Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, с. 14–41.]

Vulpius 2012 = Rikarda Vul'pius, K semantike imperii v Rossii XVII veka: ponjatijnoe pole civilizacii. – „Ponjatija o Rossii": k istoričeskoj semantike imperskogo perioda. Kd II. (Historia Rossica, Studia Europaea.) Moskva: Novoe literaturnoe obščestvo, lk 50–70. [Рикарда Вульпиус, К семантике империи в России XVII века: понятийное поле цивилизации. – „Понятия о России": к исторической семантике имперского

периода. Том II. (Historia Rossica, Studia Europaea.) Москва: Новое литературное общество, с. 50–70.]

Whelehan, Niall 2015. Playing with scales: Transnational history and modern Ireland. – Transnational Perspectives on Modern Irish History. Toim N. Whelehan. New York: Routledge, lk 7–29. https://doi.org/10.4324/9781315867274

Karsten Brüggemann (snd 1965), PhD, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi Eesti ja üldajaloo professor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), karsten.bruggemann@tlu.ee

Glocal Estonia? On the imperial dimension of a small culture under Tsarist rule

Keywords: Baltic provinces, nation-building, Russian empire, glocality, transnational history, historiography

This article seeks to understand what a "glocal" approach to local history might add to the story of Estonia's past. One of the aims in introducing the concept *glocal* into the social sciences and later also the humanities was to re-assess the duality of global and local processes which are seen as mutually constituent concepts (Victor Roudometof). In other words, a glocal approach deals with tendencies toward homogeneity and centralization that appear alongside tendencies toward heterogeneity and decentralization. As indicated in the article, this parallelism of directions can be observed in the case of the Russian empire, where the process of nation-building, especially in its European parts, appeared alongside tendencies towards unification of the state's administrative structures and its integration into the trans-imperial competition with other European powers. As it appears, in the case of the Russian empire, global and local processes are not easy to negotiate or to balance, and they are often seen as contradictory. In this respect, it is argued that a historiographical focus on the local – the history of Estonia – does not tell the whole story. Therefore this article considers a glocal perspective to be of great importance if one wants to understand, e.g., the imperial dimension of the path towards Estonian independence. This was at least as much a child of the ideas and trajectories of the February Revolution as it was based on the Independence manifesto of 1918, the victory at Võnnu in June 1919 as well as other local events of that time. A "glocal" approach does not call for rewriting Estonian history entirely but it does raise an awareness for imperial trajectories and translocal interconnectedness that undoubtedly shape local history.

Karsten Brüggemann (b. 1965), PhD, Tallinn University, School of Humanities, Professor of Estonian and General History (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), karsten.bruggemann@tlu.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a4

Keel ja ajalugu

Kirjutada Eesti minevikust eesti keeles

JÜRI KIVIMÄE

Ferdinand de Saussure'i lihtsad õpetussõnad, et me tunneme keeli üldiselt ainult kirja (pr *l'écriture*) kaudu ja et kirjalik dokument sekkub pidevalt isegi meie emakeeles, sobivad sisse juhatama järgnevat kirjutist. Tema edasine mõte, et „kaugemal kõneldava idioomi puhul saab veelgi vajalikumaks kirjalike tõendite poole pöördumine ning seda enam kehtib see surnud idioomide puhul", osutab väga täpselt ajalookirjutuse praktikale. (Saussure 2017: 59; vrd Saussure 1971: 44) Tõsi, ajaloolase amet eeldab, iseäranis vanema ajaloo puhul, tekstide ehk siis tõendite lugemist n-ö surnud või olles täpsem, mitteeksisteerivates (*n'existente*) keeltes. Viimane väide vajab selgitust, sest ei saksa ega vene keel kuulu ju surnud keelte hulka, vaielda võib ladina keele üle. Metafoorselt väljendudes on surnud nende keelte varasemad variandid, kuna niisugused tõendid ehk ajaloo allikad on kirjutatud nt keskalamsaksa või vanas kirikuslaavi keeles ning ka keskaegne või isegi varauusaegne ladina keelepruuk erineb palju klassikalisest ladina keelest.

Järgnev arutlus aheneb siiski ajalookeele piiridesse ja üritab esmalt määratleda selle mõiste sisu ja tähendust. Sellest johtuvalt vaadeldakse ajalookirjutust kui kultuurilise tõlke tulemusena kujunenud teadusvaldkonda ning seejärel keskendub arutelu Eesti ajaloo keelele ja tõlkimisega seotud raskustele, selleks et paremini mõista eestikeelse akadeemilise kirjutamise seisundit ja arenguvõimekust. Siia koondatud arg- või esmamõtted pole reeglina leidnud kajastust akadeemilises kaanonis, paiknedes juhuslike mainingutena mitme valdkonna piirimail.

Ajalookeel

Mis on ajalookeel? Seletava definitsiooni otsingud viivad ajaloofilosoofia radadele. Tuleb rõhutada, et mõisted *ajalugu* ja *ajalookeel* on kahetähenduslikud. Ajalugu tähendab nii sündmusseost (sks *Ereigniszusammenhang*) kui ka selle kujutamist, kirjeldamist, käsitlemist (*Darstellung*) (Koselleck 1995: 130). Niisamuti on ajalookeel põhimõtteliselt kahetähenduslik. Giambattista Vico teose „Scienza nuova" (1744) väide keelest, milles räägib igavene ideaalne ajalugu (it *la lingua con cui parla la storia ideal eterna*), on tänapäevani andnud ainet filosoofiliseks aruteluks teemal, kas ajalugu tõepoolest kõneleb (Trabant 2003: 41, 53–55). Siit jätkates tuleks käsitleda ka Wilhelm von Humboldti, Wilhelm Dilthey ja teiste suurte õpetlaste vaateid, kuid piirdun mõistete dualismi nentimisega (Cacciatore 2005; Lobenstein-Reichmann 2019). Vaatenurka piirates jääb siinse kirjutise keskmesse ajaloolase keel või teisisõnu ajalooteaduse keel, seega eemaldun keele ajaloost (vrd Mommsen 1984). Pean

silmas ajalookirjutuse keelt kui oskuskeelt, teaduskeelt, ehkki selline raamistus pole isegi vajalik, sest ajalookeele kasutusareaal ületab distsipliini piirid. Niisugusel vaatlusel on kokkupuuteid keele sotsiaalajalooga (ingl *social history of language*), mida on käsitlenud Peter Burke (1987, 1993), kuid ei kattu sellega. Keele sotsiaalajaloo vaateväli on laiem, hõlmates nii suulist ehk ajaloolist kõnekeelt kui ka kirjakeelt. Puutepunkte on teisigi, nagu näiteks sotsiolingvistika või antropoloogiline lingvistika, kuid nende seoste lähem analüüs ei mahu siinse kirjutise formaati.

Vaadeldes ajalookeelt üldmõistena, üritan järgnevalt leida tunnuseid, mis iseloomustavad ajalookeelt teiste oskuskeelte kõrval. Esiteks on selleks muidugi erialasõnavara ehk terminoloogia, mis on spetsiifiline ajalookirjutuses, ent kasutusel ka teistes minevikku suunatud humanitaarteadustes. Ajalookeelele on iseloomulik rohke erialasõnade ja -mõistete võrgustik, mille abil on võimalik klassifitseerida mineviku empiirilisi fakte, neid analüüsida ja tõlgendada. Marc Bloch (1983: 94–95) osutas oma „Ajaloo apoloogias" lihtsale tõsiasjale, et erinevalt näiteks keemiast, aga ka matemaatikast on ajalooteadused saanud suure osa oma sõnavarast uurimisainelt endalt. Ajaloolise sõnavara transformeerumine ajaloo terminoloogiaks pole sugugi kindel, enesestmõistetav ega seiskunud protsess. Selles toimuvaid raskusi mainis ka Bloch (1983: 95), väites: „Kõigepealt, asjade muutumised ei too kaugeltki alati kaasa vastavaid muutusi nende nimedes." Ajaloos kasutatavaid nimetamisi seovad üldjuhul konventsioonid, millest ajalookirjutajal tuleb kinni pidada või põhjendadatõestada nende rikkumist. Nii näiteks peab ajaloolane teadma, millises tekstis ta kasutab sõnu *ori–orjus*, millal *pärisori–pärisorjus* või *teoori–teoorjus*. Need kõik on mittevaba üksikisiku sunniviisilist sõltuvust tähistavad sõnad, mida ei saa meelevaldselt paigutada erinevatesse ajastutesse ega ka regioonidesse, kus esinevad kohalikud eripärad; unustamata seejuures, et sõna *ori* eksisteeris juba vanas eesti keeles ja selle etümoloogias ollakse üksmeelel (Rätsep 2002: 103; Uibo 2014: 133). Lugedes tänapäeval üle Carl Robert Jakobsoni nn esimese isamaa kõne (1869) poliitilist läkitust „seitsmesaja-aastasest orjaööst", mõistame, et see on ajaloomüüt ning eestlaste minevikku projitseeritud orjaike pole samane antiikaja orjandusega, ent ometi pole Jakobsoni sõnastatud löökväljend tänini rahva ajalooliselt mälust kadunud (Kivimäe 2021). Andres Saali 1891. aastal ilmunud töö „Päris ja prii. Eesti rahva pärisorjuse ajalugu" osutab, kuidas paarikümne aastaga mitmekesistusid arusaamad orjusega seotud eestikeelsest sõnavarast (Saal 1891). Toodud näited lihtsalt kinnitavad Blochi eeltoodud väidet ajaloolise sõnavara muutumise kohta. Ka eesti ajalookeeles on mõisteid, mis ajapikku käibelt kaovad (nt *penikoorem*, *süld*, *arssin*, *päsmer*, *vakus*, *kilter* jmt) või esinevad kitsalt erialastes tekstides. Samuti on ajalootekstides erialasõnu, mis on hoopis hiljaaegu kasutusele tulnud.

Ajalooteaduse keelekasutuses on loomulikult arvukalt erialaseid mõisteid, mis on käibele toodud ajaloo uurimise käigus, laenatud naaberdistsipliinidest või loodud teaduslikes moevooludes. Esmajoones on tegu üldistavate ja abstraheerivate mõistetega, mis on levinud rahvusvahelises ulatuses, nagu *feodalism*, *renessanss*, *reformatsioon*, *kapitalism*, *kolonialism*, *sotsialism,* aga sellised on ka ajaloo kui distsipliini harud, nagu *mikroajalugu*, *globaalajalugu*, *sotsiaalajalugu*, *argiajalugu*, *kultuurilugu* jne. Ajalookirjutuses esineb definitsioonide ühtse kasutamise

rangust aina vähem, sest tänapäeval laieneb interdistsiplinaarsus ja ajalookultuuri pluralism.

Ajaloolase keelt iseloomustab veel aja ja ruumi või koha määratlemine. Kujutades mineviku sündmusi, kasutatakse ajalookirjutuses traditsiooniliselt mineviku ajavorme. See pole küll reegel, sest ajalootekstides esineb ka ajaloolise oleviku (lad *praesens historicum*) kasutamist, mida võiks seletada pigem retoorilise võttena (nt biograafiates), mis oli levinud juba keskaegsetes kroonikates. Ent küsimus pole üksnes ajaloo jutustamises mineviku ajavormis. Ajalootekstid sisaldavad konkreetseid ajamääratlusi, kronoloogilist nimetamist kas sajandi, aasta või kuupäeva täpsusega. Seda võivad asendada väljendid, nagu näiteks „keskajal", „varasel uusajal", „enne sõda" või „pärast sõda" ehk ka „näljahäda ajal" või „katku ajal" jms. Mineviku arengute käsitlemine ajalises järgnevuses, sündmuste olemuslikus eripäras, nende omas ajas, kuulub historismi kui ajaloolise mõtlemise aluspõhimõtete hulka (vrd Kivimäe 2000: 32–33 jm). Ajaloolise ruumi (ala, koha, paiga) määratlemine on ajalookirjutuses vajalik, et ühendada ajamääratlus ruumilis-geograafilise dimensiooniga, kus mineviku sündmused aset leidsid.

Mineviku kujutamine tekstina peaks reeglina sisaldama aja ja ruumi võrgustikku, kus paiknevad ja toimivad inimesed. Selline ajalugu on „asjana iseeneses" pidevas liikumises ning alles selle üleskirjutamine tekstina fikseerib selle pideva muutumise või õieti allutab selle liikumise ajalookirjutaja tahtele, tema ajale ja keelele, mis siiski erineb ajaloo n-ö sõnaraamatust (vrd Kopossov 2001: 70–71). Sellist mineviku kujutamist mõistetakse sageli kui ajaloo jutustust või ka narratiivi. Lihtne arusaam, et ajalugu on ennekõike lugu, sai erakordse võimenduse nn keelelise pöördega, mis tõstis esile põhimõtte, et keel ise loob ja kujundab tegelikkust (Tamm 2003: 128–129). Sel teemal on juba aastakümneid peetud vaidlusi, mis said laia leviku Ameerika ajaloofilosoofi Hayden White'i töödest. Võrreldes ajalugu ja romaani, jõudis ta seisukohale, et ajalookirjutus on olemuslikult kirjanduslik operatsioon ehk siis väljamõtlemine (ingl *fiction-making*, White 1992: 85). Selles sisaldus lihtsustatud järeldus, et põhimõtteliselt pole võimalik eristada ajalooteaduslikku uurimust ajalooromaanist, mida paraku enamik praktiseerivatest ajaloolastest polnud nõus aktsepteerima. Vaidluste teravus on praeguseks vaibunud, on esitatud vastupidiseid lähenemissuundi, kus leitakse, et vast on ajalookirjutuse põhjal võimalik paremini mõista romaani jne (Ankersmit 2015). Teisalt on vaja aru saada, et mitte kogu ajalookirjutus pole kvalifitseeritav narratiivsena ehk siis lugudena – eksisteerib ka mittenarratiivne ajalugu (nt sotsiaal- ja majandusajaloo valdkonnad jms), kus puuduvad kirjandusliku artefakti tunnused. Karuse kihelkonna XVII–XVIII sajandi rahvastiku struktuuri analüüs ja Tallinna XV sajandi viljahindade käsitlus pole kindlasti kirjanduslik väljamõeldis, mis aga ei tähenda, et nende tekstide keelekasutus ei vääri uurimuslikku lähenemist.

Keelelise pöörde üks olulisemaid väärtusi on kindlasti tähelepanu keskendamine ajalookeelele, teisisõnu küsimustele, kuidas ajalugu kujutatakse ja kirja pannakse. Ajalookirjutuse esteetilistele aspektidele on ammu tähelepanu juhitud ja vaadeldud ajalookeele kujundlikkust, kuid ometi eristatud ajaloolist kujundit kunstilisest kujundist, kuna erinevalt kirjaniku loomefantaasiast on ajaloolises kujundis väljamõeldis täielikult välistatud (Gulõga 1980: 64). Niisamuti on mõistetav, et praktiseeriv

ajaloolane kasutab ajalugu kirjutades stiili, mis pole kõnekeelne ega põhine tavaliselt jutustaval otsekõnel (Rossi 1980: 400–407). Mööndes ajalookeele neid erijooni, tuleb väärtustada ajaloo kirjaliku seletuse loomingulisust, mis tagab ajalooteksti selguse, mõistetavuse ja huvitavuse, peegeldades niiviisi möödunud aegade värvikust ja inimesi tõelähedases tegelikkuses.

Käsitletud küsimustele on ka teistsuguseid vaatenurki. Peeter Torop on lähtunud semiosfääri kontseptsioonist ning ajaloo keelte paljususest. Ta väidab, et „ajaloo mõistmine algab ajalookirjutuse keele ja identiteediloo keele täiendussuhte mõistmisest" (Torop 2012: 27). Tema järgi on „ajaloo keel Eestis olnud läbi aegade kutseliste ajaloolaste ning identiteedist kirjutajate keel", seega on ajalugu paljukeelne nähtus, kuna ajaloo lood on teataval määral ka pildilised, visuaalsed (Torop 2012: 28–29). Nõustudes tema rõhutusega, et ajaloo keelte probleem pole mitte üksnes ajaloolaste, vaid ka kultuurianalüütikute probleem (Torop 2012: 41–42), ei välista see mingil määral siinse arutluse sihti vaadelda ajalookeelt nii, nagu kutselised ajaloolased seda kasutavad.

Ajalugu kui kultuuriline tõlge

Ajalooallikate lugemine, analüüs, tõlgendamine ja tõendite esitamine, iseäranis vanema ajaloo vallas, sisaldab tavaliselt nende tekstide tõlkimist ajaloolasele arusaadavasse keelde. Kesk- ja varauusaegsete allikate puhul pole põhimõttelist vahet, kas tänapäevase uurija emakeel pärineb allikate keelest, sellest n-ö ajaloo sõnaraamatust või mitte. Nii tuleb ka XIV sajandi vanaingliskeelne (õieti keskinglise) tekst tõlkida tänapäeva inglise keelde, mis on nt briti ajaloolase emakeel. Sarnaselt toimis ka Tallinna baltisakslasest kooliõpetaja ja ajaloolane Eduard Pabst, kui ta tõlkis Balthasar Russowi Liivimaa kroonika *Plattdeutsch*'ist XIX sajandi lugejale harjumuslikku saksa keelde (Rüssow 1845).

Eesti vanema ajaloo allikate puhul pole tõlkimise protseduuril erandeid. Moodne emakeelne eestlane mõistab Simon Wanradti ja Johann Koelli 1535. aasta katekismuse eestikeelse teksti fragmente või Georg Mülleri XVII sajandi algul kirjutatud nn eestikeelseid jutlusi alles tõsise pingutusega ja sõnaraamatute kasutamisega (vrd Ariste 1966). Katekismuse eesti keel on muidugi tõlgitud tollasest saksa keelest. Mülleri jutluste eesti keelt tuleb kõrgelt hinnata, kuid valdav osa neist tekstikohtadest on samuti kirikukirjandusest tõlgitud ja/või mugandatud. Rääkimata loomulikult vanema ajaloo allikate massist, mis kirjutatud ladina, keskalamsaksa või vanarootsi keeles, ehk ka kirikuslaavi keeles.

See mõttekäik osutab, et pole põhimõttelist vahet, kas allikaid uurib ja nende põhjal kirjutab emakeelne sakslane, rootslane, inglane, soomlane, eestlane või keegi teine. Kõik on uurimistöö käigus silmitsi tekstide tõlkimise ja seletamisega endale arusaadavasse keelde. Loobume siinjuures kõhklustest, kas uurija on tekstist õieti aru saanud või sugenevad selles töös eksitavad vead, mis võib olla mõistetav, kuid mis vajavad ajapikku parandamist. Henriku Liivimaa kroonikas esinev *peregrini* tähendab keskaja ladina keeles küll palverändureid, ent ometi on ammu tõestatud, et

neid tuleb mõista ristisõdijatena. XIII sajandi Liivimaa ladina keeles teravilja tähenduses *siligo* polnud talinisu (mida Eesti alal vähe kasvatati), vaid talirukis (Johansen 1925: 83). Henriku kroonikas mitu korda mainitud eestlaste hõimupealiku ladinakeelne nimetus *rex* ei luba seda otsetõlkes aga kuningaks pidada.

Toodud näiteid võib liigitada ka kultuurilise tõlkimise (ingl *cultural translation*) valdkonda, mis on tänapäeval atraktiivne uurimisala (Burke 2009). Et tõlked elavad edasi sõltumata originaalidest, on ammu tuntud tõsiasi (vrd Benjamin 1992: 52). Ajaloomõistete kultuurilises tõlkes võib kohata kurioosseid seletusi. Näiteks leidub kuulsa humanisti Sebastian Münsteri teose „Cosmographey" teises väljaandes (1550) lugu sellest, et kui talupoeg Liivimaal oma isanda juurest põgeneb ning kinni püütakse, raiub isand tal ühe jala maha (Johansen 2005: 342; vrd Kreem 1995). Selline absurdne väide on seotud Liivimaa talupoegade ühe kategooria, nn üksjalgade (alamsks *envotling*) rahvapärase ja (teadlikult?) eksliku seletusega. Tegelikult oli nende talupoegade peamine koormis mõisale üks jalapäev nädalas, millest ka nimetus. Aastate eest tekitas siinkirjutajale raskusi XVI sajandi kaubaartiklite kirevas menüüs alamsaksa sõna *storroggen* mõistmine, kuid siis selgus, et tegu pole erilise rukkisordi ega kruusaklibuga, vaid hoopis kalamarjaga. Sakslaste nooremale põlvkonnale on tekitanud arusaamatust mittesakslaste, sh eestlaste kohta keskajal tarvitatud mõiste *Undeutsch*, alamsks *vndudesch*, mis kõlab tänapäeva sakslase kõrvus kui *Unkraut* ehk umbrohi. Ometi on tegemist ajaloolise mõistega, mis rajaneb seisuslikule eristamisele ning mitte rassilis-etnilisele segregatsioonile.

Need üksiknäited viitavad tuntud arusaamale, et ajalooline eesti keel sisaldab tuhandeid laensõnu, mis pärinevad valdavalt alamsaksa, aga ka hilisemast ülemsaksa keelest, vähesel määral rootsi ja vene keelest. Paljud vanad laensõnad on praeguseks meie keeles nii tavalised, et me neid ei märkagi. Aegade jooksul on alamsaksa keelest eesti keelde sugenenud ligi 1300 ja ülemsaksa keelest üle 1500 sõna (Jüri Viikbergi teade 31. III 2022). Kusjuures need pole lihtsalt arhailised sünonüümid, vaid lausa argipäevaselt tarvitatavad olulised sõnad, nt tööriistade (saag, puur, haamer), rõivaste (püksid, seelik, pluus, müts), köögiriistade (taldrik, pann, kruus, kahvel) nimetused. Seda nimekirja võib pikalt jätkata, kuniks pole lõpule viidud alamsaksa laenude sõnaraamat (vt ASL; vrd ka Kiparsky 1936).

Eesti ajaloo keel

Eesti päris oma ajalookeel on õieti noor, isegi väga noor. Veel XX sajandi algul oli eestikeelsete ajalootekstide keel konarlik ja arhailine. Suurem pööre sündis 1920. aastail, kui iseseisvas Eesti Vabariigis algas intensiivne ajalooõpikute koostamine ja kirjutamine. Akadeemilise Ajaloo Seltsi juures alustas 1922. aasta lõpul tööd oskussõnade toimkond ning 1928. aastal tuli trükist „Valik ajaloolisi oskussõnu". Valiku üks autoreid, Tartu Õhtuse Ühisgümnaasiumi õpetaja Julius Madisson pidas õhukest vihku ajaloo oskussõnastiku ajutiseks asendajaks, et võtta kasutusele võimalikult palju uusi eesti termineid, et jätkuks oskussõnade edasine väljatöötamine, ühtlasi ka „normeerides kaasa aidata ajalooteadusliku keele kujunemisel" (Valik ajaloolisi... 1928: 4).

Ajaloo oskussõnastik koostati arusaadavalt saksa-eesti (üksikjuhtudel ka vene-eesti või ladina-eesti) sõnaraamatuna. Tollest väikesest käsiraamatust pärinevad paljud Eesti vanema ajaloo kohta kasutatavad oskussõnad, nagu *linnus* (varem *linnamägi*), *saras* (nt linnasaras, sks *Mark*), *komtuurkond* (*Komturei*), *maahärra* (*Landesherr*), *lääniõigus* (*Lehnrecht*), *rüütelkond* (*Ritterschaft*) ja paljud teised. Sellise töö meetod oli tõlkida ja/või mugandada saksakeelseid oskussõnu eesti keelde. Leidus mõisteid, mis ajalookeeles püsima ei jäänud. Juba mainitud *Einfüssling*'i vasteks oli *ainasjalg*, mis muutus siiski üksjalaks; *Landsknecht*'i asemel pakuti *tingisõdur*, kuid eesti keeles on püsima jäänud *palgasõdur* või *landskneht*. Saksakeelse vasalli asemel üritati kasutada laenumeest, kuid lõpuks pöörduti ikkagi tagasi vasalli juurde. Tuleb imetleda oskuskeele uuendamise energiat, mis saja aasta eest ajaloo õpetajaid ja õppejõude kannustas. Paraku ei jõudnud see töö kunagi lõpule: suur ajaloo oskussõnastik, millest veel 1960. aastate lõpul oli Tartu Riikliku Ülikooli üldajaloo kateedris säilinud kartoteegikast oskussõnade sedelitega, jäigi välja andmata. Selle olulise puudujäägi asendas alles 2008. aastal „Saksa-eesti ajaloosõnaraamat" (26 000 märksõna), mille koostasid Tartu Ülikooli saksa keele õppejõud Kersti Reppo ja Malle Rebane ning toimetasid ajaloo õppejõud (vt Reppo, Rebane 2008).

Eelmainitud ajaloo oskussõnade valik (1928) polnud ainuke omalaadsete seas. Aasta varem, 1927. aastal, ilmus Akadeemilise Kirjandusühingu kujutava kunsti osakonna väljaandel „Kunstiajaloo oskussõnastik", mille põhikoostaja oli Johann Voldemar Veski, keda abistasid Voldemar Vaga, August Annist, Julius Mägiste, Ants Oras jt.

Toodud näited kuuluvad ajaloo oskussõnavara loomise ja korrastamise algusperioodi. Järgnevatel aegadel muutus ajaloo oskuskeel seoses üha laieneva teadustööde kirjutamise ja avaldamisega. Ridamisi ilmus õpikuid, sõnaraamatuid, Eesti Entsüklopeedia jne. Kui võrrelda 1920. aastate kirjutiste, nt Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artiklite keelekasutust 1940. aastal ilmunud „Eesti ajaloo" III köite keele ja stiiliga, võib tõdeda kiiret arengut ajalookeele selguse ja oskussõnade täpsuse poole.

Muidugi leidub erandeid, kus saksa-eesti keelevahetus pole tänini selgust toonud ning kunagi käibele läinud eksitav keelekasutus jätkab oma traditsioonilist elu. Ilmekas on mõistete *Liivi sõda* ja *Liivi ordu* püsimine ajalookirjutuses. Paradoksaalselt pole siin tegemist tänaseks kadunud soome-ugri naaberrahva liivlaste sõja ega orduga. Niisuguse keelepruugi algus ulatub tagasi Hans Kruusi Tartu Ülikoolis 1923. aastal kaitstud magistritööni „Vene-Liivi sõda", mille keeleline korrektor oli ülikooli eesti keele lektor Johann Voldemar Veski (Kruus 1924). Kruus kasutas oma töös läbivalt mõistet *Liivi* riigi tähenduses (vastavalt siis ka *Liivi orduriik*), mida tänapäeval tunneme Liivimaa (õigupoolest Vana-Liivimaa) nime all. Tõsi, hiljem, „Eesti ajaloo" II köites, kirjutas ta Vana-Liivimaa riikkonna kokkuvarisemisest, kuid see juhtunud ikkagi Vene-Liivi sõjas (Kruus 1937: 476). Margus Laidre (2013: 30) kirjutas akadeemilise „Eesti ajaloo" III köites küll Vene-Liivimaa sõja puhkemisest, kuid see pole veennud laiemat avalikkust ning ka kutseliste ajaloolaste tekstides on enamasti jäädud truuks Vene-Liivi sõja väljendile. Võrreldes saksa mõistega *Livländischer Krieg* või ka vene *Ливонская война*, läti *Livonijas karš* ja inglise mõistega *Livonian War*, moodustab eesti keelepruuk kummalise erandi. Peab küll möönma, et Liivi ordust

on hakatud vähehaaval loobuma ning *Liivimaa ordu* või noorema põlvkonna eelistatud *Saksa ordu Liivimaa haru* esineb ajalootekstides märksa sagedamini.

Arvata, et Eesti ajalookirjutuses on kõik terminoloogilised küsimused lahendatud, on paraku ennatlik. Eesti Vabariigi loomine 1918. aastal polnud üksnes rahvuspoliitiline või majanduslik otsus, vaid ka semantiline pööre. Kui endistest Balti provintsidest – Läänemereprovintsidest, Balti kubermangudest (sks *Russische Ostseeprovinzen*, vn *Остзейские губернии*) ehk Eesti-, Liivi- ja Kuramaast – said Eesti ja Läti Vabariik, siis toimusid muutused ka ajaloolise ruumi tähistuses. Senisest provintsiajaloost (*Provinzialgeschichte*) sai nüüd kas Eesti või Läti ajalugu, teisisõnu *maa ajalugu* (*Landesgeschichte*, kuid mõiste sisu on iseenesest laiem; vrd Schorn-Schütte 2014) – kui just sellega ühtaegu ei tähistata ka riigi ajalugu (vrd Schubert 1998). Kuidas see muutus peegeldus ajalookirjutuse praktikas, on veel lähemalt uurimata. Koormamata järgnevat arutlust üksikasjadega, võib hõlpsasti jõuda Eesti ajalookirjutust vaevanud dilemmani: kas kirjutada rahva ajalugu või maa ajalugu? Enamik praktiseerivaid, s.o kirjutavaid ajaloolasi ei ahista end sellise teoretiseeriva küsimusega. Eesti keeles puudub mõistel *rahva ajalugu* negatiivne konnotatsioon, aga see ilmneb kohe, kui tõlkida mõiste mõnda suuremasse võõrkeelde.

Lõpuni pole selge, kas ajaloolased on rahva ajaloo all mõistnud eesti rahva ajalugu või kõigi Eesti alal elanud rahvaste ajalugu. Eesti rahva ajaloo teaduslikule uurimisele pani aluse Villem Reiman, kelle kirjutatud Eesti ajaloo ülevaade ilmus esmalt soome ajaloolase Kaarle Olavi Lindeqvisti „Üleüldise ajaloo" eestikeelse tõlke (1903–1906) lisapeatükkidena. Reimani „Eesti ajalugu" ilmus postuumselt Hendrik Sepa toimetusel eraldi raamatuna 1920. aastal. Pealkiri eksitab, sest enamiku peatükke sõnastas Reiman siiski eesti rahva ajaloo käsitlusena (Reiman 1920). Paljude autorite osalusel kirjutatud mitmeköitelise „Eesti rahva ajaloo" avaldamine 1930. aastatel näib olevat järg Reimani ideele, kuid see sündis tegelikult Tartu kirjastuste vahelises konkurentsis, sest 1935. aastal hakkas Hans Kruusi peatoimetusel ilmuma mitmeköiteline „Eesti ajalugu". Hoolikal lugemisel torkab silma erinevusi ajalookeele kasutuses mõlema sarja vahel. Tollases ajalookultuuris paiknes eraldusjoon õigupoolest teadusliku objektiivsuse ja propagandalise rahvusluse vahel. Nii või teisiti leidub tänapäeva tõlgendustes ikkagi kriitilisi noote 1930. aastate n-ö rahva ajaloo suunal, eriti saksakeelses teaduskirjanduses, kus *Volksgeschichte* mõõdupuuks on natsionaalsotsialismi ajastu ja ideoloogia (Wendland 2003). Kuid rahva ajaloo kirjutamise idee pole Eestis ka tänapäeval tõrjutud žanr (Tarvel 2018). Eesti rahva ajaloost kirjutamist ei saa otsesõnu kvalifitseerida natsionalismiks ega ka rahvastevahelise vaenu õhutamiseks.

Eelnevaga haakub Eesti ajalookirjanduses segadust tekitav mõistete paar *maiskond* ja iseäranis *maiskondlik ajalugu*. Juba 1928. aasta oskussõnade valikus on pakutud saksa sõna *Landschaft* vasteteks *maiskond*, *maakond*, *maastik* ning see pole keelevääratus, sest usutavalt olid autorid silmitsi küsimusega, kuidas anda eesti keeles edasi baltisaksa mõistet *Ritter- und Landschaft*. ÕS 2018 leiab, et *maiskond* on 'mittetäieõiguslike rüütlimõisavaldajate kogu'. Lisada võiks, et selle liikmeid nimetati *Landsassen*. Saksa-eesti ajaloosõnaraamat *Landschaft*'ile poliitilist sisu ei anna, tuues vasteks 'maastiku, maastikumaali ja maakonna', *Landsasse* puhul aga 'riigialama või

uusmõisniku' (Reppo, Rebane 2008: 204). Saksa, iseäranis baltisaksa keelepruugi *Landsmannschaft* on eesti keelde tõlgitud (mitte küll ajaloosõnaraamatus) kui 'maiskond' või 'kaasmaalaskond,' lisaks ka 'maakondlik üliõpilaskogu'. Baltisaksa ajalookirjanduse kohaselt oli Eestimaa rüütelkonna kõrgemaks võimuorganiks iga kolme aasta tagant toimuv Eestimaa rüütel- ja maiskonna Eestimaa maapäev (*Landtag*). Kuid võime jätta maiskonna nende harvaesinevate mõistete sekka, mida pruugitakse oskuskeeles suhteliselt harva.

Aga *maiskondlik ajalugu*, mida sellega tähistatakse? Mõiste tõi käibele Jaan Undusk, kelle arvates *maiskondlik ajalugu* tähendab maa (*Landschaft*) ajalugu administratiivses tähenduses, seega ajalugu, „mis ei lähtu mitte rahvuskesksuse printsiibist, vaid millestki, mida võiks kutsuda pigem geopoliitiliseks või geokultuuriliseks mentaalsuseks" (Undusk 2000b: 188; Brüggemann 2002: 96–98). Teisal möönis Undusk „Liivimaa maiskondlikku iseseisvust", kuid väitis, et eestlaste ja sakslaste ühisajaloos Baltikumis pole „maiskondlikku üksmeelt" saavutatud (Undusk 2000a: 120–121). Nende küsimuste üle toimus kahekümne aasta eest Unduski ja Brüggemanni vaidlus, mis õigupoolest lõppes lahenduse või kompromissita. Undusk pidas ebamäärase maiskondliku ajaloo mõiste all silmas maa ajalugu, kuid tema pakutud uudismõiste ei vasta kahjuks maiskonna kui mõiste ajaloolisele sisule, pealegi jääb geopoliitilise või geokultuurilise mentaalsuse idee ebamääraseks.

Sõna *maa* on ajalookeeles üldse koormatud erinevate tähendustega, nagu juba eelnevalt osutatud. On õpetlik lugeda Huno Rätsepa (2002: 98) väidet: „Maailm algab MAAILMAST, seega maast ja ilmast, nagu arvasid meie esivanemad." Kui viime sõna *maa* ajalooliste kohanimede ja erimõistete maailma, muutub olukord paraku keerulisemaks. Baltisaksa diskursuses omandab *maa* lisaks ajaloopoliitilise sisu (Brüggemann 2002: 98). Liivimaa seisuste esindajate nõupidamiste nimetuseks oli juba keskajal *Landtag* ehk eesti keeli maapäev, *Estland*/*Livland* on Eesti- ja Liivimaa ehk siis sellised sõnad on endasse haaranud riikluse komponendi. Nii nagu ka *Landesherr* on maahärra või pigem maaisand, kes valitseb nimetatud maa-ala üle. Kuid arvata, et sks *Landesstaat* on otsetõlkes 'maariik' ja *Landeskirche* 'maakirik', on siiski eksitus; viimast on aja- ja kirikuloolased nimetanud territoriaalkirikuks ehk kindlal territooriumil (maa, provints) tegutsenud kirikuorganisatsiooniks. Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal Tartu ülikooli aseainena avatud *Landesuniversität* pole kindlasti tõlgitav maaülikooliks ning mõistlik on kasutada algset nimetust. Järelikult sõltub sõnapaari *Land–maa* dihhotoomia kontekstist, ent üksikasjalikum analüüs väljub siinse kirjutise raamidest.

Eesti keel ja niisamuti ajalookeel on tänapäeval pidevas muutumises. Samal ajal täheldatakse globaalselt huvi langust humanitaarteaduste vastu ning ajalugu kui distsipliin pole erand. Massimeedia kostitab avalikkust sagedasti ajaloo kui müüdiga, mis üha enam kaugeneb teaduslikust diskursusest. Ülemaailmse võrgustumise ja kommunikatsiooni taustal võib tunduda otstarbekohane olla solidaarne interneti keelekasutusega, kus sageneb kirjavahemärkide eiramine ja suure algustähe väikeseks degradeerimine. Võimalik, et just sellest sai alguse filoloogide rahvahariduslik pretensioon, et „neile ei andnud rahu ajaloosündmuste kirjutamise keerukus" (Raadik 2016: 373). Eesti keeles ajaloosündmuste algustähe kirjutamises tegi Emakeele Seltsi

keeletoimkond otsuse 2012. aastal. Sellele eelnes e-posti teel pikk ja terav vaidlus filoloogide ja ajaloolaste vahel, mida on ka Tähtede sõjaks kutsutud. Keelekorraldajate otsuse kohaselt tuli loobuda ajaloosündmuste kirjutamisel suurest algustähest (nt jüriöö ülestõus, esimene maailmasõda, kolmekümneaastane sõda jne), erandiks juhtumid, kui nimetuses esineb kohanimi. Ajaloolased ei ole olnud nõus selle otsusega, mis on süvendanud segadust õigekirja reeglite rakendamisel, ja seisnud vastu „eesti keele madaldamisele pelgalt köögikeele tasemele, millelt „kõrged teadused" jäävad kättesaamatuks" (Jürjo jt 2016: 792). Liiati jääb arusaamatuks keelekorraldajate otsustatud reformi mõte võrreldes laiema akadeemilise maastikuga, kus suurte rahvusvaheliste keelte põhimõtetes suurest algustähest (ja ka kirjavahemärkidest) loobutud ei ole.

Eesti ajaloo tõlkimine

Eesti ajalookirjutuse strateegiad sisaldavad tänapäeval kahesugust praktikat: esiteks kirjutada Eesti ala ja eestlaste ning teiste siinsete rahvaste minevikust eesti keeles ning teiseks võõrkeeltes, et teha siinsed uurimistulemused kättesaadavaks rahvusvahelises ulatuses suurkeelte lugejaile. Teise maailmasõja eel oli võõrkeeltesse tõlgitud ajalookäsitluste arv suhteliselt väike. Vaid üksikud Tartu Ülikoolis kaitstud ja avaldatud väitekirjad olid kirjutatud saksa keeles, eestikeelsetele oli lisatud võõrkeelne, enamasti saksakeelne kokkuvõte. Tollane juhtiv akadeemiline perioodiline väljaanne Ajalooline Ajakiri avaldas üksnes eestikeelseid artikleid ning enamasti polnud neile võõrkeelseid resümeesid lisatud. Suuremates teostes, nagu nt Õpetatud Eesti Seltsi kaheköitelises (ja mitmekeelses) pühendusteoses „Liber Saecularis" (1938), olid artiklite lõpus lühikesed kokkuvõtted artikli keelest eristuvas keeles, tihti prantsuse keeles, mis oli tollal akadeemiline *lingua franca*. Seega on tolle perioodi historiograafiline pärand keelebarjääri tõttu rahvusvahelisele kogukonnale kättesaamatu. Erandiks oli vaid Hans Kruusi „Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes" (1932), mis ilmus ka prantsuskeelses tõlkes („Histoire de l'Estonie", 1935), jäädes niiviisi aastakümneteks ainsateks Eesti ajaloo akadeemilisteks ülevaadeteks võõrkeelsele lugejale. Siinjuures pole tahtlikult kõrvale jäetud paljusid teisi ülevaateid, mis on ilmunud võõrkeelsetes Baltimaade ajalugudes, kuid nende lähem vaatlus pole selle kirjutise eesmärk.

Nõukogude ajal toimus teistsugune keelevahetus, paljud ajaloolaste tööd ilmusid venekeelseina, nii algupäraselt kui ka tõlgituna. Kohanemine nõukogude leninlik-stalinliku ja marksistliku ajalooideoloogiaga oli Teisele maailmasõjale järgnenud kümnendeil vaevaline protsess, mis suubus tihtipeale nõukogulikku topeltmõtlemisse ja kohustuslikku tsiteerimisse. Hilisemal nõukogude ajal hakkas süvenema tava kirjutada (või tõlkida) väitekirjad vene keelde, et laiendada lugejaskonda ja hõlbustada teaduslike kraadide kinnitamist Moskva kõrgemas atestatsioonikomisjonis. Tagantjärele on seda peetud uue venestuslaine üheks näiteks. Kuid küsimus polnud üksnes n-ö vabatahtlikus või koguni sunnitud venekeelsuses. Ka Eesti ajaloo oskussõnavara tuli kohaldada vene keeles käibivate mõistete ja retoorikaga. Kui eesti

väljapaistvaim naisajaloolane Ea Jansen kirjutas XIX sajandi Eesti rahvuslikust liikumisest, siis kõlas see vene keeles ohtlikult kui *эстонское национальное движение*, mis teravdas tsensorite ja teadusbürokraatide tähelepanu, kas pole see mitte natsionalismi õhutamise ilming (Kivimäe, Põltsam-Jürjo 2021: 17). Peep Nemvaltsi (2020) rahvuse mõistestikku tähistava terminivara põhjalikule ja pädevale käsitlusele ei sobigi lisada, et eestikeelse mõiste *rahvuslus* tõlkimine mõnda suurde võõrkeelde on rahvusvahelises ulatuses kaasa toonud etteheiteid natsionalismis, mida tänapäevane ajalookultuur ei aktsepteeri.

Nüüdisajal oleme tunnistajad järjekordsele keelevahetusele – ingliskeelestumisele. Eesti juhtiva medievisti Anti Selarti resoluutne konstateering, et „[t]änapäeval maailmas võimutsev inglise keel ei ole kunagi olnud Eesti ajaloo keel, vähemalt mis puutub vanemasse ajalukku", väärib kordamist, kuigi ta möönis, et „tõsiselt võetavat ingliskeelset kirjandust keskaegse Liivimaa [---] kohta [on] hakanud arvukamalt ilmuma alles viimase aastakümne jooksul" (Selart 2004: 29). Eesti teadlaskonnas ja avalikus arvamuses on ingliskeelestumise küsimus vaidluse all juba üle paarikümne aasta. Üks varasem vastuseis puhkes siis, kui Tartu Ülikooli rektor Peeter Tulviste väitis 1998. aasta novembris Eesti Teaduste Akadeemia 60. aastapäeva pidulikul koosolekul, et „midagi pole parata – kui me tahame tõsta Eesti teadust uuele tasemele, tuleb kõigil hakata kirjutama inglise keeles". Sellele vastas arheoloog Valter Lang põhimõttekindla kirjutisega „Miks ma (ikka veel) kirjutan eesti keeles?". Ta ei eitanud sugugi humanitaaride teadustööde avaldamise tarvidust teistes keeltes, kuid pidas silmas „võimalikku auditooriumi – kui suur osa sellest on ida pool, siis on kirjutatud vene keeles, kui lääne pool, siis saksa või inglise keeles, kui omal maal, siis eesti keeles" (Lang 1998).

Kitsendan nüüd seda vaatepunkti ajalookirjutusele. Praktiseerivate eesti ajaloolaste hulgas on vähe neid, kes on saanud täieliku ingliskeelse hariduse, kuid säilitanud/omandanud ka eesti keele pädevuse. Valdav osa emakeelsetest eestlastest, kes ajalookirjutuses tegevad, on omandanud inglise keele kas teise võõrkeelena või iseõppimise teel. Mis aga tähendab, et inglise keeles artiklite või raamatute kirjutamine on mitmepalgeline ja väga keerukas protsess. Väljapääs on tihti leitud võimalusest lasta need tekstid tõlkida nn *native speaker*'il või koguni tõlkefirmade abil. Teaduslike tekstide tõlkimine on Eesti humanitaarias üsna tavaline, sest võõrkeelne, valdavalt muidugi ingliskeelne publikatsioon annab autorile harilikult kõrgema akadeemilise krediidi kui eestikeelne. Praktika, mis teaduse rahvusvahelistumise käigus on arusaadav loodusteaduste, täppisteaduste ja teatud määral sotsiaalteaduste puhul, on humanitaarteadusi diskrimineeriv. Oma uurimistulemuste tutvustamine rahvusvahelises akadeemilises kogukonnas on vajalik ja õigustatud ning Eesti teaduspoliitika üksnes innustab seda, ent see ei saa toimuda eesti keele teisejärguliseks muutmise kaudu. Ka Tulviste (1998) tõdes, et „tuleb [---] nõuda teaduritelt ja õppejõududelt kõrvuti ingliskeelsete publikatsioonidega emakeelseid üllitisi".

Ajalookirjutuse puhul kerkivad siinkohal mitmed küsimused, sest inglise keel ei kuulunud minevikus n-ö kolme kohaliku keele hulka. Ingliskeelne ajaloo oskussõnavara on rikas, kuid kujunenud Inglise ajaloo, hiljem ka Põhja-Ameerika ajaloo tekstis ja kontekstis. Inglise ja Põhja-Ameerika (sh Kanada) ajalookeel on sedavõrd erinev

Läänemere idakaldal olevate maade ja rahvaste ajaloo keelest, et see tekitab tõsiseid raskusi paljude ajalooterminite edasi-tagasi tõlkimisel.

Olukorra näitlikustamiseks naasen veel kord rüütelkonna mõistestiku juurde. Eestimaa rüütelkonna korrektne tõlkimine inglise keelde ei õnnestu. Põhjus on lihtne: sellist institutsiooni Inglise ajalugu ei tunne. Küllap on seepärast ingliskeelses Eesti ajaloo sõnaraamatus niisugust sõnavara (ka glossaariumis) välditud (Miljan 2004). Saagpaku „Eesti-inglise sõnaraamat" pakub rüütelkonna vasteteks '*knighthood*, *knightage*, *chivalry*', aadli tähenduses ka '*nobility*' ja '*nobles*' (Saagpakk 1982: 785). Kuid ükski neist ingliskeelsetest mõistetest pole täielikult sobiv Eestimaa rüütelkonna tõlkimiseks; rüütelkonna vastena on mõnikord kasutatud kas *noble* või *nobiliary corporation*, mis on sisuliselt vast kõige lähedasem. Kui aga kirjutatakse *Estonian nobility*, siis näiteks ajaloolist tagapõhja mittetundev Ameerika ajaloolane mõistab seda kui Eesti aadlit. Rahvusvahelises kommunikatsioonis on eksitavad, kui Saaremaa rüütelkonna hoone kirjutatakse inglise keeles *Saaremaa Knighthood House*, Eestimaa rüütelkonna raamatukogu aga kui *Estonian Knighthood Library* jne. Milline on väljapääs, kui väljapääsu pole? Akadeemilistes väljaannetes võib ka inglise keeles kasutada saksakeelset mõistet *(Estland) Ritterschaft*, nagu see esineb Toivo U. Rauna (1991: 38 jm), Heide W. Whelani (1999: 2, 13 jm) ja Andres Kasekampi (2010: 56–57) töödes. Tegemist pole keelesnobismiga, vaid paratamatusega, sest *Estonia* katab mõistena kogu Eesti, kuid ei osuta Eestimaale kui provintsile, kubermangule ega sh ka rüütelkonnale.

Sarnaste eksitavate tõlkevastete arsenal on suurem. Haritud ameeriklasele on mõistetav, et *Gymnasium* on *Gym* ehk spordisaal, jõusaal, võimla, aga mitte meie keeli gümnaasium, keskkool, mis on lähedane ameerika *High School*'ile. Kaheldav on, kas ajalooteaduse uue ja moodsa suuna *transnational history* vaste on eesti keeles 'rahvusülene ajalugu', see on ebaõnnestunud tõlge, mis peaks vast enam sobima *supranational history* kontseptsiooniga. Tihti aetakse tõlkimisel segamini Eesti ajalooliste seltside nimed. Eesti Kirjameeste Selts on ikkagi *Society of Estonian Literati*, Eesti Kirjanduse Selts – *Estonian Literary Society*, Õpetatud Eesti Selts – *Learned Estonian Society*. Muide, ka Eesti Teaduslik Selts Rootsis ja Ameerikas on kasutanud tõlkes vastavalt *Estonian Learned Society in Sweden* ja *Estonian Learned Society in America*. Seevastu probleemne on baltisaksa *Estländische Literärische Gesellschaft*'i eestikeelne tõlkevaste Eestimaa Kirjanduse Ühing ja eriti ingliskeelne *Estonian Literature Society*, sest see oli samuti õpetatud selts, ent Eestimaa kubermangus ja hiljem Eesti Vabariigis.

Humanitaarteaduste süvenevat ingliskeelestumist pidurdada pole võimalik, see on õigupoolest globaalne protsess. Euroopa teiste rahvuskeelte kaitseks on rahvusvahelistel teaduslikel foorumitel küll välja astutud, kuid tunnistatud kaotust (Trabant 2020). Tartu Ülikoolis kaitstud ja kaitstavad doktoritööd on valdavalt ingliskeelsed, mitmel erialal lausa 100%, erandina paistavad silma vaid kirjandusteadus ja ajalugu (vrd Roosmaa jt 2014; Vallikivi 2021). Paraku on sellisel arengul humanitaarteadustes ohtlikud kaasnähud. Stiilse inglise teaduskeeleni jõuda on väga raske ning ajapikku kahaneb eesti teaduskeele pädevus, mida juba märgitsevad rohked inglise keelest eesti keelde mugandatud mõisted (vrd Kirss 2022). Samal ajal

kahaneb humanitaaridele oluline saksa ja vene keele oskus, mis ahendab märgatavalt uurimisteemade valikut ja üldist teaduskirjanduse lugemust. See puudutab näiteks XIX sajandi ajaloo erinevate aspektide uurimist, kus võõrkeelseid allikmaterjale pole võimalik eirata. Inglise keelest eesti keelde tõlgitud globaalajaloo ülevaate käsikirjaga tutvumine tekitas kimbatuse. Väliselt oli kõik korrektne, raamatu autor oli sünnilt sakslane, kes algselt saksa keeles kirjutatud teose oli osaliselt ise üritanud inglise keeles kirjutada, peamiselt aga lasknud tõlkida ameerika-inglise teaduskeelde. Eesti tõlkija oli kogenud ja rikka sõnavaraga, kuid pidi ometi nägema suurt vaeva, olles sunnitud lausa uusi sõnu konstrueerima. Miks? Sest moodne ingliskeelne teaduslik žargoon, mis on mõjustatud postmodernismi-järgsest retoorikast, iseäranis abstraktsete mõttekäikude puhul, ei allunud eesti keelde tõlkimisele vastava sõnavara, väljendite ja metafooride puudumisel. Tulemuseks oli paiguti äärmiselt raskesti mõistetav tekst, millest arusaamiseks oli hõlpsam ameerika ja saksa varianti kõrvale lugeda.

Teisalt tuleb rõhutada, et teadlased, kes kirjutavad inglise keeles või lasevad oma teadustöid tõlkida, kannavad suurt vastutust selle eest, mida nende nime all välis- või ka kodumaistes väljaannetes avaldatakse. Valter Lang hoiatas juba 1998. aastal: „Soovitus kirjutada teadustöid ainult inglise keeles toob endaga vältimatult kaasa eesti keele taandumise köögikeele tasemele" (Lang 1998). Niisugune ennustus pole küll täitunud, ent ka hiljutised publikatsioonid eesti teaduskeele vallas süvendavad pigem nõutust ega loo optimistlikke tulevikuväljavaateid.

Emakeel kui voorus

Miks me peaksime häbenema kirjutada Eesti ajaloost eesti keeles? Rootsiaegse Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professori Reiner Brockmanni värsiridu on sageli korratud: „*Andre mögn ein anders treiben* / *Ich hab wollen Esthnisch schreiben*" – „Teised tehku teisiti / mina tahan eesti keeles kirjutada" (Brockmann 2000: 94, 97). Varase estofiili üleskutset ei sobi praeguse Eesti teaduspoliitika valgel meelde tuletada. Kui Tartus usuteadust õppinud koolimees Paul Undritz pidas 1879. aastal Eesti Kirjameeste Seltsis kõne „Ajaloo õppimise tähtsusest", siis vaatamata veidi kohmakale keelepruugile olid tema mõtted väljendatud heas eesti keeles, ta nõudis tõemeeli, et rahvakoolides peab „rahvaliku ajaloo keel kerge ja lõbus olema" (Undritz 1879: 20. IV, 1). Emakeelne ajalookirjutus pole mingi hilise ärkamisaja nostalgia ega paranoiline isamaalisus. Eesti Teaduste Akadeemia juubelil 1998. aastal peetud kõnes teaduse keelest viitas Tulviste Sapiri-Whorfi ehk lingvistilise relatiivsuse hüpoteesile, mis väidab, et igal keelel on oma maailmapilt, kuid ta rõhutas samas, et on „vaja suurendada inglise keele õpetamise osatähtsust koolides ja ülikoolis" (Tulviste 1999). Tema toonane üleskutse: „Meist ei sõltu, kas inglise keel saab teaduse päriskeeleks või mitte. Küll aga on meie õigus ja kohus otsustada asju, mis meist sõltuvad. Seda, missuguseks kujuneb eesti keele roll teaduses ja ülikoolihariduses, saame teatud piirides ise otsustada" (Tulviste 1999: 18), süvendab praegu, veerand sajandit hiljem, arvamist, et eesti keelel teaduskeelena puuduvad tegelikult kaitsemehhanismid.

Seetõttu tunduvad idealistlikud ka siinse kirjutise järeldused, et vaatamata paratamatule asjaolule, et ajalookeelt koos hoidva sõrestiku elemendid on sageli tõlkelised, põhineb ajaloo kui terviku hoomamine siiski mõtlemisel, mis õnnestub kõige paremini emakeeles, niisamuti kui kõige rikkam sõnavara minevikust kirjutamisel peitub meie emakeeles.

VEEBIVARAD

ASL = Alamsaksa laensõnad eesti keeles. https://www.eki.ee/dict/asl/

KIRJANDUS

Ankersmit, Frank 2015. Ajaloo ja kirjanduse tõde. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 113–126.

Ariste, Paul 1966. Georg Mülleri mitmekeelsusest. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 351–355.

Benjamin, Walter 1992. Sprache und Geschichte. Philosophische Essays. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Bloch, Marc 1983. Ajaloo apoloogia ehk ajaloolase amet. Tlk Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.

Brockmann, Reiner 2000. Teosed. Ρεινερου Βροκμαννου ποιηματα. Reineri Brocmanni Opera. Reiner Brockmann's Werke. Koost, toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa.

Brüggemann, Karsten 2002. Rahvusliku vaenlasekuju demontaažist ehk Carl Schirren kui Eesti iseseisvuse rajaja. Märkusi Jaan Unduski „metahistooriliste žestide" kohta. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 93–98.

Burke, Peter 1987. Introduction. – The Social History of Language. Toim P. Burke, Roy Porter. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sidney: Cambridge University Press, lk 1–20.

Burke, Peter 1993. The Art of Conversation. Ithaca–New York: Cornell University Press.

Burke, Peter 2009. Cultures of translation in Early Modern Europe. – Cultural Translation in Early Modern Europe. Toim P. Burke, R. Po-chia Hsia. Cambridge: Cambridge University Press, lk 7–38. https://doi.org/10.1017/CBO9780511497193.002

Cacciatore, Giuseppe 2005. Leben und Struktur. Dilthey und die Zweideutigkeit der Sprache der Geschichte. – Sprache der Geschichte. Toim Jürgen Trabant, Elizabeth Müller-Luckner. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 55–64. https://doi.org/10.1524/9783486594638-006

Gulõga, Arseni 1980. Ajalooesteetika. Tlk Mart Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat.

Johansen, Paul 1925. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 23.) Dorpat: Mattiesen.

Johansen, Paul 2005. Kaugete aegade sära. (Eesti mõttelugu 65.) Koost Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa.

Jürjo, Inna; Kõiv, Lea; Laidla, Janet; Laur, Mati; Mänd, Anu; Põldvee, Aivar; Selart, Anti 2016. Helme langemine. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 790–792. https://doi.org/10.54013/kk707a7

Kasekamp, Andres 2010. A History of the Baltic States. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-0-230-36450-9

Kiparsky, Valentin 1936. Fremdes im Baltendeutsch. (Memoirés de la Société néophilologique de Helsinki 11.) Helsinki: Société néophilologique.

Kirss, Tiina Ann 2022. Tehnokraatia, tootmine ja unustus. Hämaralad Eesti ülikoolide tulevikunägemustes. – Akadeemia, nr 5, lk 846–856.

Kivimäe, Jüri 2021. Carl Robert Jakobson ja „seitsmesaja-aastase orjaöö sünd". – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 109–131.

Kivimäe, Jüri; Põltsam-Jürjo, Inna 2021. Ea Jansen – Eesti rahvusliku liikumise historiograaf. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost I. Põltsam-Jürjo, J. Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 9–37.

Kivimäe, Mart 2000. Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (R. Koselleck – J. Rüsen – E. Nolte). Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid. (Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 2.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.

Kopossov 2001 = Nikolaj E. Koposov, Kak dumajut istoriki. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [Николай Е. Копосов, Как думают историки. Москва: Новое литературное обозрение.]

Koselleck, Reinhart 1995. Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Kreem, Juhan 1995. Sebastian Münster ja Liivimaa. – Akadeemia, nr 3, lk 508–524.

Kruus, Hans 1924. Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu: K. Ü. Loodus.

Kruus, Hans 1937. Vene-Liivi sõda ja Vana-Liivimaa riikkonna kokkuvarisemine. – Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 476–497.

Kunstiajaloo oskussõnastik. (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetused II.) Tartu: [Ed. Bergmann], 1927.

Laidre, Margus 2013. Vene-Liivimaa sõja puhkemine. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost Enn Küng, kaastoim Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 30–33.

Lang, Valter 1998. Miks ma (ikka veel) kirjutan eesti keeles? – Sirp 18. XII, lk 6.

Lobenstein-Reichmann, Anja 2019. Sprache und Geschichte. – Handbuch Sprache in der Geschichte. Toim Jochen A. Bär, Anja Lobenstein-Reichmann, Jörg Riecke. Berlin–Boston: de Gruyter, lk 7–44. https://doi.org/10.1515/9783110296112-002

Miljan, Toivo 2004. Historical dictionary of Estonia. Lanham [etc.]: Rowman & Littlefield.

Mommsen, Wolfgang J. 1984. Die Sprache des Historikers. – Historische Zeitschrift, kd 238, nr 1, lk 57–81. https://doi.org/10.1524/hzhz.1984.238.jg.57

Nemvalts, Peep 2020. Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. – Eesti teaduskeel keelterikkas teadusmaailmas. Toim P. Nemvalts. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 130–167.

Raadik, Maire 2016. Ajaloosündmuste algustäht. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 373–377. https://doi.org/10.54013/kk702a3

Raun, Toivo U. 1991. Estonia and the Estonians. Second edition. Stanford, California: Hoover Institution Press.

Reiman, Villem 1920. Eesti ajalugu. Trükiks korraldanud H. Sepp. Tallinn: Varrak.

Reppo, Kersti; Rebane, Malle 2008. Saksa-eesti ajaloosõnaraamat. Toim Tõnu-Andres Tannberg, Mati Laur, Anti Selart. Tallinn: Avita.

Roosmaa, Eve-Liis; Roosalu, Triin; Nemvalts, Peep 2014. Doktorantide teadustöö keele valikutest. – Ülikool ja keelevahetus. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLII.) Toim Lea Leppik. [Tartu:] Tartu Ülikooli muuseum, lk 36–51.

Rossi, Pietro 1980. Die Sprache des Historikers zwischen Umgangssprache und Wissenschaftssprache. – Comité International des Sciences Historiques. XVe congrès international des sciences historiques, Bucarest, 10–17 août 1980. Rapports 1. Grands thèmes et méthodologie. Bucarest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, lk 400–407.

Rätsep, Huno 2002. Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.

Rüssow, Balthasar 1845. Livländische Chronik. Tlk Eduard Pabst. Reval: F. J. Koppelson.

Saagpakk, Paul F. 1982. Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English Dictionary. New Haven–London: Yale University Press.

Saal, Andres 1891. Päris ja prii. Eesti rahva pärisorjuse ajalugu 1215–1819. I. Rakvere: P. Erna rmtkpl.

Saussure, Ferdinand de 1971. Course de linguistique générale. Paris: Payot.

Saussure, Ferdinand de 2017. Üldkeeleteaduse kursus. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Tiit Kuuskmäe, Eva Lepik. Tallinn: Varrak.

Schorn-Schütte, Luise 2014. Territorialgeschichte, Provinzialgeschichte – Landesgeschichte, Regionalgeschichte. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der Landesgeschichtsschreibung. – L. Schorn-Schütte. Perspectum. Toim Anja Kürbis, Holger Kürbis, Markus Friedrich. München: Oldenbourg Verlag, lk 111–143. https://doi.org/10.1515/9783486781090.111

Schubert, Ernst 1998. Der rätselhafte Begriff „Land" im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit. – Concilium medii aevii, kd 1, lk 15–27.

Selart, Anti 2004. Liivimaa ristisõda Põhjala ja Euroopa kontekstis. – Eric Christiansen, Põhjala ristisõjad. Tlk Marek Laane. Tallinn: Tänapäev, lk 29–34.

Tamm, Marek 2003. Hayden White ja „keeleline pööre" ajaloofilosoofias. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 128–133.

Tarvel, Enn 2018. Eesti rahva lugu. Tallinn: Varrak.

Torop, Peeter 2012. Ajaloo keeled. – Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Toim Halliki Harro-Loit, Monika Tasa. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, lk 21–43.

Trabant, Jürgen 2003. Sprache der Geschichte. – Jahrbuch des Historischen Kollegs 2002. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 41–65.

Trabant, Jürgen 2020. Academies and the defence of European national languages (mit einer selbstkritischen Vorbemerkung). – Forum Interdisziplinäre Begriffsgeschichte, kd 9, nr 1, lk 88–93.

Tulviste, Peeter 1998. Kas inglise keel jätab ruumi emakeelele? – Eesti Päevaleht 15. XII, lk 2.

Tulviste, Peeter 1999. Teaduse keelest. – Sirp 15. I, lk 18.

Uibo, Udo 2014. Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid. Tallinn: Tänapäev.

Undritz, Paul 1879. Ajaloo õppimise tähtsusest. – Perno Postimees ehk Näddalileht, 9. III, nr 10, lk 1–2; 16. III, nr 11, lk 1–2; 13. IV, nr 15, lk 1–2; 20. IV, nr 16, lk 1.

Undusk, Jaan 2000a. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 2, lk 114–130.

Undusk, Jaan 2000b. Kuidas kirjutada Eesti ajalugu? – Vikerkaar, nr 8–9, lk 188–190.

Valik ajaloolisi oskussõnu. (Alalise Ajaloo-õppekorralduse toimkonna toimetised 1.) Tartu: [Alaline ajaloo-õppekorralduse toimkond], 1928.

Vallikivi, Hannes 2021. Tartu Ülikooli eesti emakeelega doktorantide väitekirjade keelevalik. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1006–1009.

Wendland, Anna Veronika 2003. Volksgeschichte im Baltikum? Historiographien zwischen nationaler Mobilisierung und wissenschaftlicher Innovation in Estland, Lettland und Litauen (1919–1939). – Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Toim Mandfred Hettling. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 205–238.

Whelan, Heide W. 1999. Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 22.) Köln–Weimar u. a.: Böhlau Verlag. https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412322342

White, Hayden 1992. The historical text as literary artifact. – Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, lk 81–100.

Jüri Kivimäe (snd 1947), Toronto Ülikooli emeriitprofessor, jkivimae@chass.utoronto.ca

Language and history: Writing the Estonian past in Estonian

Keywords: language of history, Estonian terminology, cultural translation

This essay aims to discuss some aspects of the language used in the study of history. Similarly to other disciplines, historical research makes use of a specialized language. Writing about the past requires a distinctive style and specific genres. Widespread arguments identify historical writing with the narrative form, and thus attempt to equate historical text with literary artifact (White 1992). This general opinion, however, overlooks the specific features of historical texts, such as lexical and grammatical structures, inherent vocabulary, and academic conventions. The common language of history has points of contact with neighbouring disciplines, such as sociolinguistics, anthropological linguistics, and the social history of language (Burke 1987, 1993). Applying and transforming the vocabulary of historical sources to professional terminology has been a major characteristic feature of the professional language of history.

The reading, transcribing, and exploring of primary sources of history as well as presenting evidence from the texts should be interpreted as procedures of cultural translation. Although the principle is universal, the discussion in this essay will focus on Estonian historical terminology. The oldest layers of historical Estonian vocabulary are comprised of thousands of loanwords from Middle Low German (c. 1300

words), High German (c. 1500), Old Swedish and less from Old Slavonic. The majority of these loanwords have been adapted and modified to modern Estonian usage; however, various old-fashioned terms have lost their actuality and retained their significance only in historical studies.

The systematic formation of historical terminology in Estonian occurred along with the language reform movement of the 1920s. The creative work on historical terms responded to the necessity of new history textbooks to be composed for the independent Republic of Estonia. The language shift from German and Russian to Estonian in teaching and writing challenged the minor group of professional historians at the University of Tartu to elaborate professional Estonian for historians both in teaching and writing. Notable progress in academic rhetoric in the field of history-writing was achieved in less than two decades before the Second World War in the works of the new generation of scholars.

There has always been the necessity to compose (or translate) Estonian history texts into major foreign languages. History books and articles issued both in German and Russian normally do not raise questions in the use of terminology, as these languages are rooted in the past societies of Estonia. Historical texts on Estonian themes published in English, however, contain several terminological inadequacies as the appropriate terms (e.g. Est *rüütelkond*, Ger *Ritterschaft*) are untranslatable or missing in modern English usage. Therefore, the daily efforts of modern scholars to present their research to an international audience in academic English will require careful editing and explanation of various specific terms of Estonian history.

The fate of the scholars of a small nation will thus incur a double obligation to publish historical research in the most accepted foreign language and concurrently also in Estonian, calling to mind the virtues of thinking and writing in the native language.

Jüri Kivimäe (b. 1947), University of Toronto, Professor Emeritus,
jkivimae@chass.utoronto.ca

https://doi.org/10.54013/kk776a5

Eesti keele varauusaegne mänguruum

KRISTIINA ROSS

Artiklis võetakse kõne alla eesti keele funktsioonid ja võimalused varauusajal, keskendudes XVII sajandile ja XVIII sajandi esimesele poolele. Siinse käsitluse esimeses osas kirjeldatakse vaadet, mis avaneb eesti keele arengule, kui sellele läheneda kitsalt kirikukirjanduse tõlkimiseks loodud kirjakeele aspektist. Praktilistest asjaoludest tingituna on seesugune lähenemisnurk mõneti enesestmõistetav, sest varasemat suulist suhtlust ei saagi vahetult uurida. Ometi esindab selle tulemusel tekkiv pilt n-ö koloniaalset vaadet keele arenguloole, sest ajalooliselt on eesti keel olnud tüüpiline koloniseeritud keel, mille kirjakeele lõid võõra emakeelega literaadid oma arusaamade kehtestamiseks. Paratamatult on selline pilt ühekülgne ja piiratud ega kajasta adekvaatselt keelekasutust tervikuna. Teises osas pakutakse välja üks võimalus, kuidas tegeliku keelekasutuse rikkusi paremini esile tuua olukorras, kus usaldusväärseid teateid napib, kuivõrd kõik kirjalikud tähelepanekud suulise eesti keele võimaliku kasutuse kohta vaadeldaval ajal pärinevad sellesama võõra maailmapildi esindajatelt, mille saksa (või rootsi) emakeelega kandjad lõid ka eesti kirjakeele.

Eesti keele lugu kirjakeele loomise vaatepunktist

Kõnelejate arvu poolest on eesti keel maailma mastaabis muidugi väike, aga siiski mitte pisikeel, vaid paikneb mediaanist arvates kindlalt suurema kõnelejaskonnaga poole sees. Tänapäeval kuulub see tänu riigikeele staatusele koguni n-ö kõrgeima kategooria keelte hulka. Kuid eesti keele kõnelejate ühiskondliku positsiooni tõttu oli eesti keele maine kohaliku eliidi silmis pikka aega madal. Nagu paljud teised Euroopa rahvuskeelsed kultuurid, jõudis ka eesti kultuur varauusajal senisest pärimuslikust, läbinisti suulisest kultuuritüübist uude arengujärku, mille juurde kuulusid muu hulgas kirjakeel ja sõnakunsti õpetatud kirjalikud žanrid. Eestikeelses kultuuris oli see üleminek paraku selgelt koloniaalse värvinguga: kirjakeele lõid ja kirjalikke žanre asusid eestlastele tutvustama saksa (või rootsi) emakeelega pastorid, kes olid eesti keelt õppinud teise keelena (ja sageli alles täiskasvanueas) ega tundnud lähemalt kohalikku traditsioonilist kultuuri (pikemalt Ross 2022a).

Seetõttu on eesti keelel pikka aega tulnud kanda ajalooliselt tingitud „alamuse" taaka vaatamata sellele, et kõnelejate arvu poolest oli eesti keel nii keskajal kui ka varauusajal Eesti ala konkurentsitult suurima kõnelejaskonnaga keel. Heldur Palli hinnangul moodustasid eestlased kohalikust elanikkonnast peaaegu alati üle 90%. Ainult suuremate epideemiate, nälja ja sõdade tagajärjel võis eesti keelt emakeelena kõnelenute osakaal langeda tühjaks jäänud maadele naaberaladelt asunud võõraste arvel ajutiselt veidi madalamale, kuid taastus jälle kiiresti, sest hajali elanud uusasukad assimileerusid kohalikega. (Palli 2017: 61, 94, 145–146) Paraku, alates XIII

sajandi vallutusest kuulusid eesti keele kõnelejad ühiskonna alamkihti. Ülemkihi moodustasid peamiselt saksa emakeelega elanikud, kelle arvuline osakaal jäi Eesti aladel Palli (2017: 61, 146) hinnangul alla 5%.[1] Muu emakeelega rahvaste osakaal oli sellest veelgi väiksem. Näiteks XVII sajandi lõpul oli Eesti elanikest eestlasi 90%, sakslasi 3–4%, rootslasi 1,5–2%, venelasi 0,5%, soomlasi 0,5 % (Palli 2017: 61). Linnades oli olukord mõnevõrra teine, sest seal elas võõra emakeelega inimesi rohkem ning sakslaste ja eestlaste arv võis olla enam-vähem võrdne. Nii elas XVIII sajandi lõpul linnades hinnanguliselt 40% eestlasi, 40% sakslasi ja 20% muude rahvuste esindajaid (venelasi, rootslasi ja soomlasi), aga kuna linnaelanike suhtarv kogu elanikkonnast oli sel ajal veel väga väike, siis üldpilti see kuigivõrd ei mõjutanud (Palli 2017: 146).

Eesti keele ühiskondlikku positsiooni kirjeldab sotsiaalset kihistumist kopeeriv nn keelehierarhia, mis Eesti (ja tänapäeva Läti) aladel pärast XIII sajandi vallutust välja kujunes (BKK I 2021: 15–17). Selle tipus paiknes keskaegse Euroopa eliitkeelena ladina keel, millele järgnes kolonistide emakeel ehk saksa keel (alul alamsaksa, hiljem ülemsaksa kujul) ning eri aegadel ja eri ulatuses teised võimukeeled: eeskätt rootsi ja vene keel, vähemal määral ja piiratumalt tõenäoselt ka taani ja poola keel, ehkki viimaste võimukeelena kasutamise kohta Eesti aladel pole otseseid kirjalikke tunnistusi säilinud.[2] Kõige madalamale astmele jäid põlisrahvaste keeled: Eesti alal eesti keel, aga ka äärealadel elavate naaberrahvaste isurite, vadjalaste ja lätlaste keeled. Põliskeelte kohta tarvitati väljendit *undeutsch* 'mittesaksa keel'.[3] Eesti aladel kasutatud soome keele positsioon suurte rahvakeelte ja *undeutsch*-keelte hierarhias jääb veidi ebamääraseks, igatahes tarvitati terminit *undeutsch* soomlaste kohta harva (Johansen, zur Mühlen 1973: 19).

Eriti teravalt kerkib eesti keele sotsiaalse staatuse probleem esile seoses kirjakeele loomisega XVII sajandil. Vaidlusi on põhjustanud küsimus, kas ja mis suunas reformatsioon ja sellele järgnenud kirjakeele loomine eesti keele staatust mõjutasid. Tiina Kala on rõhutanud, et keskajal oli ladina keele domineerimine kirikukeelena kõigil Euroopa läänekristluse aladel sedavõrd veenev, et kõik muud rahvakeeled olid ladina keelega võrreldes suhteliselt ühesuguses positsioonis. Sotsiaalsed suhted olid keskajal õigusliku positsiooni määramisel olulisemad kui etniline kuuluvus ning

[1] Kogu Liivimaal on sakslaste osakaaluks keskajal siiski hinnatud 10% (EA II 2012: 174).

[2] Poola keelt esineb küll 1622. aastal Braunsbergis (tänapäeva Braniewos) trükitud jesuiitide riituseraamatus „Agenda Parva", mis oli mõeldud ka Eesti alal kasutamiseks, kuivõrd seal tarvitatakse muude kõrval lõunaeesti keelt. Kuid raamat kajastab pigem trükise maatrikskeele ehk ladina keele üldist eelispositsiooni katoliku kirikus, sest kõik rahvakeeled (poola, läti, lõunaeesti, saksa), milles on toodud preestri poolt koguduse liikmetele antavad juhised või esitatavad küsimused ja nende võimalikud vastused, on esitatud võrdses positsioonis. (Garwoliński 2020: 88)

[3] Siinses kontekstis on huvitav märkida, et Grimmide sõnaraamat annab adjektiivi *undeutsch* esimeseks tähenduseks 'arusaamatu' ja juhib tähelepanu, et sõna kasutas Martin Luther kirjakoha 1Kr14:11 tõlkimisel kreeka sõna *bárbaros* vastena (Wörterbuchnetz). Lutheri saksa tõlke 1545. aasta väljaande kirjapildis oli „So ich nu nicht weis der stimme deutung / werde ich Vndeutsch sein dem / der da redet / vnd der da redet / wird mir Vndeutsch sein"; hilisemates Lutheri tõlke väljaannetes asendati *undeutsch* adjektiiviga *undeutlich* 'ebaselge'. (Eesti tõlkes on juba XVII sajandi keskpaigast peale alates Johannes Gutslaffist siinkohal kasutatud sõna *umbkeel(ne)*, nt 1997. aasta tõlkes: „Kui ma nüüd ei tea kõne tähendust, siis olen ma rääkijale umbkeelne ja rääkija on minule umbkeelne.")

XIII sajandil olid mittesakslased linnades õigusstaatuse poolest sakslastega võrdsed. Ajapikku mittesakslaste olukord aga halvenes, nii et varauusajal hakkasid võimuteostajate rahvakeeled selgemini domineerima võimult kõrvale tõrjutud keelte üle. (Kala 2004; EA II 2012: 183) Selle arutluse kohaselt XVI–XVII sajandil eesti keele maine ühiskonnas pigem langes. Ometi loodi nimelt sel ajal eesti kirjakeel, millel oli tohutu tähtsus eestluse arengus, sest kirjakeele olemasolu aitas kaasa eelduste tekkimisele XIX sajandi rahvuslikuks ärkamiseks. Kuivõrd Lutheri õpetuse kohaselt pidid kõik kristlased saama võimaluse lugeda Piiblit oma emakeeles ja seepärast tuli kõik inimesed õpetada lugema ning ühtlasi tõlkida Piibel kõigisse keeltesse, siis algas reformatsiooni tõukel seni eeskätt suulises kasutuses olnud rahvakeelte jõuline areng kirjakeelteks. (Lepajõe 2013) Selle vaatenurga järgi hakati niisiis just reformatsioonideede innustusel andma eestikeelset haridust ning loodi katekismuste, kirikulaulude ja Piibli tõlkimise käigus eesti kirjakeel.

Eesti kirjakeele arengut uurides võib selle oletatavast eel- ja jälgitavast tekkeloost leida kaudset tuge mõlemale rõhuasetusele. Kirjakeele lingvistiliste arengumehhanismide mõistmiseks on otstarbekas mängu tuua neid arenguid paratamatult mõjutanud ekstralingvistiline tunnus, mida võiks järgnevas nimetada keele enesekehtestamise võimeks: keelt emakeelena kõnelevate inimeste aktiivsus või passiivsus oma keele ja mõtteruumi üle otsustamisel. Koloniaalkeelena loodud eesti kirjakeel kehtestati suuresti saksa keele mustritele tuginedes ja eesti keele eripära ei osatud sealjuures tihti arvesse võtta. XVI–XVIII sajandi tekste analüüsides, kirjaliku kirikukeele eellugu rekonstrueerida püüdes ja lingvistilisi tähelepanekuid isikulooliste andmetega sidudes aimub eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika kõverana, mis hakkas pärast XIII sajandi vallutust järsult langema, jõudis kõige madalamasse seisu XVII sajandil ja asus siis taas tõusuteele.

Nimelt saab vanimate säilinud tekstide tõlkekeeles tuvastada eesti keelele omaseid ladusaid vormeleid ja väljendusi, mis näivad pärinevat reformatsioonieelsest ajast või vahetult reformatsioonijärgsest perioodist XVI sajandil (Ross 1998, 2006; Lohk, Ross 2019: 100–102). Need annavad tunnistust suhteliselt dünaamilise tõlkemeetodi rakendamisest, mida saavad endale lubada ainult tõlkijad, kes keelt enesestmõistetavalt valdavad. Võib niisiis oletada, et seesuguste tekstifragmentide kunagised tõlkijad pidid olema emakeelsed eestlased. XVI sajandist on üldtuntud Hans Susi, kes tõlkis saksa kirikuõpetaja käe all (Johansen 1935), aga tõenäoliselt ikkagi tõlkis ise ja pani oma tõlgitu ka ise kirja. Uku Masing (1964, 1999) on Susi oletatavasse keelde rekonstrueerinud, tõsi küll, üsna palju saksapärasusi, kuid uskus siiski, et varaste tekstide ladusad fragmendid pärinevad temalt või teistelt eesti emakeelega tõlkijatelt. Ajas kaugemale tagasi liikudes jääb andmeid üha hõredamaks ja otseseid jälgi eestlaste keelelisest tegutsemisest õieti polegi. Säilinud dokumente on aina vähem, sest kirjalikke allikaid oligi aina vähem ja kirjalike märkmete tegemiseks eesti keelt ilmselt ei kasutatud, kui just mõnda vormelit või väljendit jäädvustada ei tahetud.[4] Sellele vaatamata näib kas või Liivimaa kroonikas mainitud traagilise saatusega, Virumaalt

[4] Niisugused kirjapandud vormelid, nagu neid on säilinud XV sajandi lõpust ja XVI sajandi algusest ning millisena võib käsitleda ka esimest pikemat sidusat eestikeelset teksti, nn Kullamaa käsikirja (Ehasalu jt 1997: 25–29, 57–64), annavad küll tunnistust eesti keele kasutamisest, aga

pärit ja Segebergi kloostris õpetust saanud Johannes (Henrik 1982: 59) tõestavat, et XIII sajandil leidus eesti emakeelega inimesi, kes olid kaasatud kristliku kultuuri aktiivsesse vahendamisse. Nende (paraku haprate) andmete põhjal võib oletada, et alates XIII sajandi vallutusest kuni kirjakeele loomise alguseni XVI sajandil tõrjuti eestlased järk-järgult üha kaugemale otsustamisest nende mõtteruumi selle osa üle, mis määras sündiva kirjakeele kuju. Igatahes olid XVII sajandi luterlikud autorid teadaolevalt kõik saksa (või rootsi) emakeelega ja nende enda eestindatud tekstide eesti keel paistab olnuvat puiselt saksapärane toortõlge või sündinud kunstlike reeglite mehhaanilise rakendamise tulemusel (Ross 2019a). Sajandi lõpukümnendite keelereformi käigus hakati kirjakeelt sihipäraselt kõnekeelele lähendama ning selle kunstlikkus ja saksapärasus mõnevõrra mahenesid. Umbes samal ajal, XVII ja XVIII sajandi vahetusel, ilmusid aktiivselt tegusate keelehuvilistena taas areenile eestlased ise. Kõige eredamalt Veneküla Hansu ja Käsu Hansu isikute kaudu (Põldvee 2012, 2018), kelle ümber tegutses aga teisigi (Põldvee 2021). Esialgu neid veel kirikliku kirjakeele üle otsustama ei lastud ning 1720.–1730. aastatel olid sakslastest pietistlikud literaadid need, kes eesti kirjakeele loomise vaevarikka töö viimaks lõpule viisid. Eelnenud sajandi keelereformaatorite seisukohtadele tuginevas keelevariandis andsid nad välja mitmeosalise kirikukäsiraamatu (1721), seda keelt kirjeldava grammatika (1732) ning viimaks ka samasse keelevarianti tõlgitud Piibli (1739). Pietistide eesti keel oli juba üsna ladus ja rikas. Sellest võib leida üksikuid päris rahvaomaselt mõjuvaid keelendeid, mis on sihtteksti toodud lähteteksti sõnastusest sõltumatult, nagu lauluraamatus viigipuude kohta kasutatud väljend „hiirekõrvule minema", mis asendab saksa originaali literatuurset kujundit *Hoffnungs-kleid* 'lootuse rüü' (lähemalt vt Ross 2022b). XVIII sajandist peale on säilinud ka aina rohkem materjale, pietistide välja antud raamatute toel levis kirjakultuur üldse üha laiemalt ja nõnda leidub aina enam märke kirjutatud eesti keele arendamisega tegelenud eestlastest näiteks hernhuutlaste seas. Seejärel, XIX sajandil hakkasid eesti keele kohta arvamust avaldama esimesed eesti emakeelega haritlased ja sajandi teisel poolel suutsid eestlased nende tsiviliseerimiseks loodud kirjakeele täielikult kaaperdada ning selle arendamise oma kätte võtta, nagu see sündis mitme teise koloniaalkeelegagi (vrd Errington 2008).

Aga XVII sajandil, mis oli olulisim kirjakeele loomise sajand, ei näi eesti emakeelega inimesed olevat oma keele kirjalikustamise või n-ö tsiviliseerimisega üldse tegelenud. Seda tõid oma käsiraamatu eessõnas esile ka pietistlikud literaadid. Nad uskusid õigustatult, et nende kasutatud kirjakeel on puhtam ja eestlastele arusaadavam kui eelmise sajandi keskpaiga puine saksapärane kirjakeel, kuid möönsid ometigi, et „nii mõndagi oleks olnud võimalik veel nõtkemalt ja keeleomasemalt edasi anda, kui eesti rahvas nagu paljud teisedki rahvad vanadest aegadest peale sobivalt haridust oleks saanud ja sündinud eestlaste seast oleks kerkinud esile seesuguseid isikuid, kes oma isamaad selles osas vajalike abivahenditega abistada oleksid saanud" (EMKK 1721: B2r). Kuigi XVII sajandil seesuguseid „sündinud eestlasi" ilmselt

need on kirja pannud ilmselt inimesed, kes eesti keelt emakeelena ei vallanud ning vajasid selle kasutamiseks kirjalikku tuge.

tõesti ei olnud,[5] võib väita, et sakslaste loodud kirjakeel aitas oluliselt kaasa eestlaste agentsuse virgutamisele ja just sellesama kirjakeele toel hakkas eesti keel end kõigis elusfäärides edaspidi üha jõulisemalt kehtestama.

Niisugusest arutlusest sündinud ja joonisel kujutatud eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika kõverat ei saa muidugi võtta tõsiteadusliku andmetepõhise graafikuna. Kuid see illustreerib siiski pilti, mis avaneb eesti keele loole, analüüsides varaste tekstide keelt ja lugedes nende loojate kohta kirjutatut või seda, mida tollased autorid ise keele kohta on arvanud (vt Tafenau jt 2022).

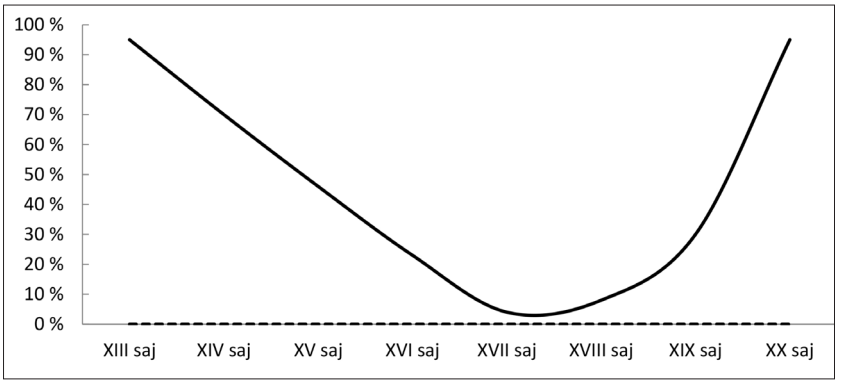

Joonis. Eesti keele enesekehtestamise võime dünaamika XIII sajandi algusest kuni XIX sajandi lõpuni.

Keele kõnelejate passiivsus või aktiivsus oma keele kujundamisel on otseselt seotud kõnelejate suutlikkusega oma elu ise määrata ehk nende võimupositsiooniga ühiskonnas. Niisiis võiks (mõnevõrra kõhklevalt) oletada, et siin keele enesekehtestamise võimeks nimetatud omadus, mille postuleerimise ajendiks olid eeskätt lingvistilised tähelepanekud, on sotsiolingvistilises lõikes lähedane sellele, mida Pierre Bourdieu nimetab keele kui sümboolse võimu avaldumisvormi legitiimsuseks (Thompson 2001: 39). Nii võiks väita, et toodud kõver kujutab ühtlasi eesti keele sümboolse võimu dünaamikat. XVII sajandiks oli eesti keel oma sümboolse võimu peaaegu täielikult kaotanud ja kohalikuks õiguspäraseks keeleks oli saanud saksa keel, mille kõnelejail „oli mõjuvõimu rääkida, ja rääkida mõjuvõimsalt" („autorisé à parler et à parler avec autorité" – Bourdieu 2001: 65). Võimu esindajate looduna ja

[5] Asjaolu, et eesti kirjakeel loodi täiesti lahus keele kõnelejatest, n-ö väljastpoolt, tuleb eriti selgelt esile, kui seda võrrelda meie tänapäevaste põhja- või lõunanaabrite kirjakeele algusega, mis on muus osas eesti kirjakeele tekkelooga sarnane. Soome oli tugeva Rootsi mõju all, ent soome kirjakeele loojad olid XVI ja XVII sajandil ikkagi peamiselt soome emakeelega pastorid, kellest mõni katsetas näiteks kirikulaulude tõlkimisel koguni n-ö kalevalavormi rakendamist (Kallio 2017; Kallio jt 2017). Ka Lätis, mis oli Eestiga üldiselt väga sarnases ajaloolises positsioonis, on XVII sajandist teada oletatavalt läti emakeelega katoliiklik literaat Georgius Elger, keda väidetakse oma laulutõlgetes kasutavat läti keelele ja rahvaluulele spetsiifilisi poeetilisi võtteid (Grudule 2008, 2016: 225–231). Läti XVII sajandi olulisim protestantlik laulutõlkija Christopher Fürecker oli küll sakslane, kuid abielus vaba lätlannaga ning tundis väidetavalt hästi läti folkloori ja kasutas tõlgetes läti keelele omaseid väljendeid (Grudule 2016: 241–244). Samast sajandist on teada ka vähemalt üks Tartu ülikoolis õppinud läti emakeelega mees, Janis Reiters, kes tegeles Piibli tõlkimisega läti keelde (TÜA I 1982: 264–266; Vanags 2008: 179–180).

nende poolt tunnustatuna osutus kirjakeel ka eestlaste seas mainekamaks kui muud eesti keele kujud, mis hakkasid kirjakeele ees taanduma. Ometi oli just kirjakeele maine see, mille toel sai eesti keel tervikuna hakata endale uuesti sümboolset võimu koguma.

Mainest rääkides tuleb muidugi alati küsida: kelle silmis? Kui kirjakeel oligi XVI ja XVII sajandil eesti keele muudest kujudest prestiižsem selle sakslastest loojate silmis, siis suure osa eesti keele kõnelejate meelest ei pruukinud see esialgu nõnda olla. Selle kohta, mida eestlased ise neile loodud keelest arvasid, puudub teave. Alles XIX sajandi keskpaigast on olemas Eduard Ahrensi (2003 [1853]: 433) otsene kinnitus, et talupoegade silmis olevat kirikukeele maine väga kõrge. Aga seegi kinnitus pärineb baltisakslasest pastorilt. Pealegi olid XIX sajandiks paljud hinnangud juba teisenenud ja suur osa pastoreid (Ahrens nende hulgas) hindas võimalikult ehedat külakeelt eriti kõrgelt, samal ajal kui eestlaste seas isegi kõige rahvuslikumalt meelestatud haritlased võisid just eesti keele maine tõstmiseks tarvitada eriti saksapärast keelevarianti (vt Ross 2019b).

Toodud graafikut eesti keele enesekehtestamise võime ja ühtlasi sümboolse võimu dünaamikast saaks arvatavasti mõnevõrra teaduslikumaks timmida. Et tollaseid keelelisi suhteid paremini kujutada, tuleks eesti keelele lisada teiste Eesti alal kasutatud keelte sümboolse võimu kõverad, eriti saksa keele kõver, aga ideaalis ka ladina, rootsi ja vene keele kõverad. Kuivõrd selliste kõverate moodustamiseks puudub vähegi tõsiselt võetav teaduslik metoodika, piirdutagu siinkohal esitatud lihtsakoelise (ja pigem emotsionaalse kui ratsionaalse) pildiga, et selle toel XVII sajandi eesti keele üle edasi arutada.

Üldaktsepteeritava kirjaliku normkeele loomine oli varauusajal etnose püsimajäämiseks kahtlemata oluline samm, aga ilmselgelt ei anna sellele keskenduv vaatlus õiget pilti tollasest tegelikust eesti keele tarvitusest kogu selle polüfoonilisuses. On selge, et kui eestlased moodustasid kohalikust elanikkonnast üle 90%, nagu eelnevalt öeldud, siis pidi eesti keel olema rikas, elujõuline ja arenemisaldis suhtlus- ja väljendusvahend. Pealegi oleks eesti keele edasist võimsat esiletõusu raske seletada isegi kirjakeele maine tuge oletades, kui keel tervikuna olnuks XVII sajandil nii allasurutud ja passiivne, nagu paistab kirjakeele loomise aspektist vaadatuna.

Muidugi pole keegi varauusaegse eesti keele mitmekesisuses otseselt kahelnud, küsimus on selles, kuidas eesti keele tollane küllus nähtavaks teha. Kitsa diapasooniga kiriklik normkeel on ainus, mille kohta on säilinud suhteliselt palju kirjalikke allikaid. Teised tollased allkeeled (registrid ja murded) olid kasutusel kas ainult suulises suhtluses või on neist olemas üksikuid kirjalikke märke. Kunagi käibinud poolkirjalikke ja suulisi registreid on aga keeruline lähemalt kirjeldada või nende kohta üldse midagi väita. Samas võiks isegi nende oletamisi tuvastamise katse ja loetlemine aidata pilti natukenegi elavdada. Järgnevas esitangi esmase visandi XVII ja XVIII sajandi allkeeltest, mille postuleerimiseks näib olemas olevat vähemalt mingeid pidepunkte.

Varauusaegsed eesti allkeeled

Teatavasti sisaldas varane kirjakeel kahte allkeelt: põhjaeesti murrete baasil loodud tallinna kirjakeelt ja lõunaeesti murrete baasil loodud tartu kirjakeelt. Kahe kirjakeele tekkele aitas kaasa asjaolu, et olulisem osa põhjaeesti murrete levikualast ühelt poolt ja lõunaeesti murrete alast teiselt poolt olid läbi aegade eri võimukeskuste hallata. Kumbki võimukeskus soovis luua endale oma võimu teostamiseks sobivat keelt ega nõustunud kasutama konkurendi loodut. Kirjakeelte lahknemine killustas niigi väikest potentsiaalsete autorite hulka ja venitas kogu normkeele tekkeprotsessi kahe sajandi pikkuseks, kuid kahe variandi olemasolu kirjakeeles rikastas seda olulisel määral ja pakkus keele arendamiseks sisemisi ressursse, mida saksa emakeelega vaimulikud kahtlemata hädasti vajasid. Nii jõudsid sajandivahetusel ka tallinna keelde näiteks keeleuuenduslikud ideed, mis said 1680. aastatel alguse Riiast ja Tartust ning leidsid esialgu rakendust ainult tartukeelsetes raamatutes (Laanekask 2003).

Kirjakeel hõlmas XVII sajandil ja XVIII sajandi alguses peamiselt pastorite poolt koguduste kristlikuks harimiseks tõlgitud katekismuste, Piibli ja kirikulaulude keelt. Nende põhitekstide keelt on võimalik lingvistiliselt analüüsida ja selle keele arendamise kohta on olemas ka hulgaliselt sekundaarset teavet (Pahtma jt 2003; Tafenau jt 2022). Teiste, suuresti suuliste või poolkirjalike praktikate uurimisel tekib aga kõigepealt küsimus: millele saab nende tuvastamisel toetuda? Esile võiks tuua neli võimalikku allikat. Esiteks tasub laiema raamistikuna abi otsida kõigest, mida on teada sama aja muude ümbruskonna keelte kohta, millest on säilinud rohkem kirjalikke jälgi. Teiseks tulevad poolkirjalike keeletarvituste pidepunktidena appi vähesed kiriklike põhitekstide välised säilinud tekstid, nagu kohtu- ja ametivannete tõlked jms, mille keelt pole senise lähenemise kontekstis olnud põhjust eraldi allkeelena vaadelda, kuid mida võimalike registrite otsingul tuleks kriitilise pilguga üle vaadata. Kolmandaks pakub materjali muidugi hilisem eesti keel ja näiteks laensõnade etümologiseerimisel ongi eri valdkondade allkeelte sõnavara arengu selgitamisel palju ära tehtud. Neljandaks tasub senisest sihipärasemalt kaardistada kaasaegsetes saksakeelsetes dokumentides leiduvaid üksikuid eesti tsitaate ning otsida metaandmeid, mis võiksid viidata eri registrite kasutamisele.

Ühe võimaliku lähteraamistiku süsteemsemaks lähenemiseks XVII sajandi eesti keelele kui varauusaegsele Läänemere ruumi keelele pakub Aleksander Loidi (2012: 36–37) loend Rootsi ühiskonnas XVII sajandil toimunud uuendustest ning allkeeltest, mida need mõjutasid. Loit mainib Rootsi kontekstis kümmet allkeelt: kantselei-, sõjaväe-, kiriku-, teadus-, äri-, tehnoloogia-, õukonna-, salongi-, luule- ja segakeel. Eestlaste madalat sotsiaalset staatust arvestades pole ilmselt mõtet otsida XVII sajandi eesti ainestikust andmeid teaduskeele, tehnoloogiakeele, õukonnakeele või salongikeele kohta. Kuid ülejäänud kuue allkeele osas lubavad seni kogunenud teabekillud mingeid piirjooni visandada. Loidi esitatud järjekorras materjali kirjeldades võib eesti ainese kohta praeguse seisu põgusa kokkuvõttena öelda järgmist.

Tõenäoselt oli eesti keeles varauusajal olemas mitmeid asjaajamises kasutatavaid enam-vähem kinnistunud vormeleid. Pole siiski selge, kas neid on mõtet nimetada kantseleikeeleks, eriti kuna nende kasutus jäi peamiselt suulise suhtluse sfääri.

Termin *kantseleikeel* (sks *Kanzleisprache*) laiemas tähenduses märgib aga just administratiivses asjaajamises kasutatavat **kirjalikku** keelekuju (Meier 2012: 4). Eesti keelega seoses on terminit *kantseleistiil* esimest korda tarvitanud arvatavasti Johann Hornung, andes oma kirjas 9. novembril 1696 Liivimaa ülemsuperintendendile Johann Fischerile ja ülemkonsistooriumile aru viimase korraldusel tehtud töödest ning teatades, et on puhtalt ümber kirjutanud Rootsi 1693. aasta kirikuagenda eesti tõlke ja lisaks tõlkinud (eesti väljaande jaoks) kuninga plakati ning piiskopi sissejuhatuse, niipalju kui ta „*esthonismus*'t[6] kantseleistiiliga ühendada" suutis (Tafenau jt 2022: 259). Lähedast stiilivarianti rakendasid eesti keeles õieti juba ligi 60 aastat varem Reiner Brockmann ja Peter Fabricius, kes tõlkisid 1638. aastast pärineva piiskop Joachim Jheringi ametisse määramise kinnituse (Saareste, Cederberg 1992: 66–68). Võõrvõimude korraldusi ja teadaandeid edastati eesti keeles kindlasti juba alates XIII sajandist, kuid varasemast ajast pole neist säilinud kirjalikke ülestähendusi. Nagu ka Hornungi viidatud kirjast nähtub, erines niisuguste teadaannete ning muu administratiivse dokumentatsiooni keelepruuk kirikukeele põhižanride tõlkimisel vaja läinud keelest ning selles kasutatavatele väljenditele eesti vastete leidmine vajas eraldi pingutust. Lähem võrdlus originaaltekstidega võiks näidata, kui palju toetusid XVII sajandi tõlkijad lahenduste leidmisel rootsi ja saksa eeskujudele ja kuivõrd nad ilmutasid loomingulisust ning kas säilinud tekstide põhjal on alust oletada suulise eesti kantseleikeele algete järjepidevust juba varasemast ajast. Asjaajamiskeele sugemeid võib näha ka koguduste meetrikaraamatutes, kus mõnigi pastor on talupoegade andmeid sisse kandes kasutanud eestikeelseid väljendeid ka väljaspool pärisnime. Eriti on sellisena silma torganud alates 1710. aastast Kullamaal Heinrich Gutsleffi peetud abielumeetrika, milles Gutsleff näib sihipäraselt olevat tarvitanud mitteaadlike administreerimisel eestikeelset malli ka siis, kui sissekantavateks on saksapäraste nimedega käsitöölised või muud teenistujad (lähemalt vt Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 632–636). Vajab kaalumist, kas kantseleikeele juurde tuleks lugeda ka juba XVI sajandist peale säilinud ameti- ja kohtuvanded ning XVIII sajandist teada tsunftide põhikirjad ja kas tuleks siia arvata halduskeelega seotud temaatika. Halduse registri olemasolu või puudumine oli Eesti alal ühe või teise keele ühiskondliku positsiooni kujunemise seisukohalt kindlasti oluline, sest sotsiaalne jaotus langes siin kokku keelelise jagunemisega ja ülemkihi ning alamkihi keel kuulusid eri keelkondadesse ega olnud vastastikku mõistetavad. Skandinaavias näiteks olid germaani keeled vastastikku arusaadavad ja enne rahvusriigi väljakujunemist räägiti Rootsi riigipäeval läbisegi rootsi, saksa ja hollandi keelt, ilma et see oleks probleeme tekitanud, sest keelest olulisem oli sotsiaalne identiteet, mis ei olnud seal keelega otseselt seotud (Andersson 2012: 137–139). Eestis oli halduskeel alguses alam-, hiljem ülemsaksa keel, XVII sajandil mingis ulatuses rootsi keel ning pärast Põhjasõda hakkas järjest enam peale tungima vene keel. Mõneti oli XVII sajandil ja eriti hiljem sotsiaalse identiteediga seotud ka valik alam- ja ülemsaksa keele kasutamise vahel, kuivõrd XVII sajandi jooksul taandus alamsaksa keel Baltimail suulise suhtluse keeleks (Bender 2021: 46–47). Kuid eesti keel jäi neist kõigist sotsiaalselt allapoole, nii et

[6] Eesti keele eriomast väljenduslaadi (lad).

suuremate haldusüksuste tasandil ei saanud alamkihi eesti keel halduse alal aktiivselt kaasa mängida. Madalamal kohaliku omavalitsuse tasandil pidi aga asju aetama ikkagi eesti keeles, nagu tõestab kas või rootsiaegsetes saksakeelsetes dokumentides (ehk siis ülemkihi omavahelises keelepruugis) kasutatud eesti sõna *külavanemad* (Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 629). Need saksakeelsetes dokumentides mainitud külavanemad pidid omavahel küla asju arutades rääkima eesti halduskeelt.

Sõjaväe keelekasutus varauusaegse Euroopa mitmekeelsetes armeedes on teema, mis on pälvinud eraldi käsitlemist (nt Glück, Häberlein 2014). Sõjandusalast terminoloogiat oli eesti keeles kahtlemata varemgi, ent varauusajast alates pidi võõrkeelse sõjaväe pidev kohalolu kajastuma ka siinses keeleuususes. Rootsi ajal, mil eesti keelealale rajati Rootsi garnisone, pidid eestlased sõjandusega kokku puutuma rootsi keele kaudu. Pärisorised talupojad ei pidanud küll enne Põhjasõda täitma sõjateenistuskohust (EA III 2013: 230), kuid XVII sajandi lõpukümnendeil teenis Rootsi armees siiski arvestatav hulk eestlasi ja säilinud on ka eestikeelseid sõjaväelase vandetõotuse tekste (Laidre 1993; Raag 1993). Eestlaste suhtlemisest sõjaväelastega annavad tunnistust vastavad rootsi laenud, nii nagu sõjandusalased vene laenud annavad tunnistust pärast Põhjasõda toimunud suhtlusest Vene sõjaväega (Metsmägi jt 2012: 13–14). Kuidas täpsemini toimus mitmekeelne suhtlus Rootsi või Vene sõjaväe sees või kummagi sõjaväe teenistujate ja kohaliku elanikkonna vahel, vajab lähemat selgitamist.

Eesti varauusaegse kirikukeele mõnda tahku on kirjakeele ajaloo käsitlemisel üsna põhjalikult uuritud, sest vaimuliku keele kolmest põhižanrist tõlgitud tekstid (katekismuse-, piibli- ja kirikulaulutõlked), mis moodustavad eesti kirjakeele aluskorpuse, kuuluvad laiemas mõttes kirikukeele alla. Kirikukeelest on säilinud ka jutlusetekste, mida on samuti põhjalikult uuritud ning käsitletud koos põhižanride tõlgetega (nt Habicht 2001: 12–13; Habicht jt 2015: 10). Kirikuelu juurde kuulub ka eespool mainitud kirikliku asjaajamise keel meetrikaraamatutes. Kuid kirikukeelest terviklikumat pilti kujundades tasub silmas pidada kogu pastori, köstri (ja koolmeistri), kirikumehe ning koguduse keelelist suhtlusvõrgustikku, mis võis olla eri paigus üsna erinev ning sõltus suuresti pastori päritolust ja eesti keele oskusest ning köstri isikust. Pastorid, nagu öeldud, olid Rootsi ajal enamasti saksa või rootsi emakeelega ja nende seas oli ka soomlasi. Köstrid (ja koolmeistrid) võisid olla erineva emakeelega ja alates XVII sajandi lõpust oli nende hulgas kindlasti juba mitmeid eestlasi (Põldvee 2021). Kirikumeheks oli sageli etniline eestlane, aga tõenäoliselt võis seda ametit täita ka muukeelne inimene, igatahes kasutati selle ametikandja kohta saksakeelsetes dokumentides nii eesti sõna *kirkomees* kui ka saksa vastet *Kirchenkerl* (Põltsam-Jürjo 2019: 17). Kõigi kirikuga seotud ametimeeste omavahelises suhtluses ja kogudusega läbikäimises võis küllap esile tulla huvitavaid keelelisi kombinatsioone.

Kauplemise või ärikeelt tasub pidada eri allkeeleks juba seepärast, et kauplemisel suheldi sageli kaugemaidki keeli kõnelevate inimestega (Glück jt 2013: 55–91). Seetõttu on kaubanduse alal kõikjal kasutusel palju laensõnu ja nii võib ka eesti keeles isegi vastava sõnavara kõige kesksemas osas leida nii germaani (*kaup*) kui ka vanavene laene (*turg*) (Metsmägi jt 2012: 12–13; ülevaadet varasema kaubandusalase

sõnavara kujunemise kohta vt Soosaar 2006). Kaubandusalaste terminite etümoloogiale pakub lisa ajalooline teave konkreetsete kaubandussuhete kohta. Näiteks Tallinna hansakaupmeeste keskaegsest suhtlemisest talupoegadega annab tunnistust saksakeelsetes tekstides nonde partnerite kohta kasutatav eesti sõna *sõber* ning „eesti keele kaja" võib kuulda mitmes XV–XVI sajandil peetud alamsaksakeelses arveraamatus (Kivimäe 2009). XVIII sajandi teisest poolest on säilinud kaupmeeste eestikeelseid kirju, mis alles ootavad lähemat uurimist ja kontekstualiseerimist.

Varauusaegne eesti luulekeel on omaette lai ja keerukas valdkond. Teatavasti oli eesti keeles XVII sajandi keskpaigast kuni XVIII sajandi lõpuni elavana käibel kaks täiesti erinevat luuletraditsiooni: pärimuslik regivärsiline luule ja saksa eeskujul juurutatud silbilis-rõhuline ning lõppriimiline luule. Lõppriimiline varauusaegne eesti luulekeel on pälvinud kirjandusloolist tähelepanu seoses juhuluulega (hiljuti nt Urmet, Viiding 2021). Sama traditsiooni kannavad XVII ja XVIII sajandi kirikulaulude riimilised tõlked, mille autoritest paljud olidki ühtlasi juhuluuletajad. Täiesti lahus sellest laenulisest luuletraditsioonist on põhjalikult uuritud eesti rahvalaulude keelt (nt Peegel 2006 [1961, 1966]; Metslang 1978). Kahte traditsiooni on ettevaatlikult püütud kõrvutada (Ross, Lohk 2017; Ross 2022a), kuid eesti luulekeele kujunemine ning laenulise ja pärimusliku poole kokkusulatamine XIX sajandi ja hilisemas luules on lai teema, mis alles vajab käsitlemist.

Segakeeleks nimetatakse siin aluseks võetud Rootsi keelekasutust kajastavas loendis suuremate rühmade immigratsiooni tagajärjel tekkinud kohalikke keelevariante. Eesti keelealal võiks sellele vastata suur osa saksa-eesti keelekontaktidega haakuvast temaatikast, mida on eesti keele poolt põhjalikumalt käsitlenud Paul Ariste (1981) ja saksa keele poolt vaadatuna hiljuti värske pilguga tutvustanud Reet Bender (2021). Tasub arvestada, et eesti ja saksa keele kohtumisel suhtlussituatsioonis võis käivituda kaks mustrit. Kui vestluspartnerite vaheline sotsiaalne lõhe ei olnud liiga suur, läks madalama sotsiaalse staatusega partner ehk üldjuhul eestlane üle saksa keelele – või vähemalt püüdis minna. Suure sotsiaalse lõhe korral toimus suhtlus pigem eesti keeles ja näiteks mõisnik rääkis talupojaga eesti keelt, sest talupojalt ei oodatud saksa keele kasutamist (Plath 2012). Saksa ja eesti keele piiri küsimust sotsiaalselt kesisema positsiooniga nn väikesakslaste ja ühiskondlikus hierarhias ülespoole pürgivate eestlaste omavahelises suhtluses Tallinna linnas on põhjalikult kirjeldanud Paul Johansen ja Heinz von zur Mühlen (1973: 373–432). Maaoludes võiks edaspidi huvi pakkuda kihelkonnapastorite suhtumine kummassegi rühma ning küsimus, kas need rühmad liigitusid jumalateenistuse keele valikul ja meetrikaraamatutes eesti või saksa koguduse hulka. Ka eesti keele segunemisest muude keeltega võib sihipäraselt otsides usutavasti leida veel palju materjali, mis pilti rikastab.

Lisaks loetletud, n-ö raamistikuna etteantud varauusaegsetele keeleuusustele võiks olemasoleva materjali põhjal otsustades eesti kontekstis huvi pakkuda veel näiteks kirjavahetuse keel. On ju üks vanemaid eestikeelseid tekste seni seletamata asjaoludel eesti keeles kirja pandud erakiri XVI sajandist (Kivimäe 1997). Sellele pakuvad jätku Käsu Hansu kirjad XVIII sajandi algusest (Põldvee 2018) ja korra juba mainitud kaupmeeste kirjad sama sajandi lõpust.

Kindlasti leidub veel valdkondi, mille keelepruuki tasub eesti kontekstis eraldi käsitleda. Ja loomulikult ei saa registrite hulgast kõrvale jätta igapäevast kõne- või argikeelt, mille jälgi leida on paraku küllap kõige raskem, ehkki see pidi, arvestades emakeelsete eestlaste suurt osakaalu, olema Eesti alal kõlanud eri keeltest ja registritest kõige valdavam. Väärtusliku pidepunkti nn rahvakeele kaardistamisele annavad kohtuprotokollides säilinud nõiasõnad (Ariste 1936: 9–14, 42–46), aga igapäevase keele osaks ei saa neid muidugi lugeda. Selles mõttes on autentsemaks allikaks üksikud visitatsioonimaterjalides leiduvad tsitaadid, mida pastorid tsiteerivad oma koguduse liikmete öelduna eesti keeles (vt Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 626–627). Argikeelse suulise suhtluse autentse kajastusena ei saa seda laadi tsitaate võtta mööndusteta, sest arvestada tuleb kirjapanija võimalikke moonutusi, kuid terviklikuma pildi kujundamisel pakuvad need hinnalist lisaainest.

Kokkuvõtteks

Kui uurimises keskenduda ainuüksi säilinud kirjalikele tekstidele ja nende tekkeloole, sugeneb varauusaegsest eesti keelest petlikult kitsas ja monofunktsionaalne pilt. Eeskätt standardkeele arengut silmas pidava lähenemise korral nähtub XVII sajandi eesti keel täielikult passiivse objektina, mida saksa (või rootsi) emakeelega võimuesindajad oma suva järgi kujundasid, ilma et selle keele kõnelejad oleksid oma keele edendamisel osalenud. Esile toomaks varauusaegse keeletarvituse tegelikku rikkust ja mitmekülgsust tuleb leida võimalusi, kuidas kaasata keelekirjeldusse senisest esinduslikumalt ka kirjakeeleväliseid suulises ja poolkirjalikus suhtluses kasutatud keelevariante. Üks võimalus selleks on käsitleda tollast keelt allkeeli pidi, mille olemasolule viitab teiste keelte kohta kirjalikult säilinud andmestik ning mida omalt poolt toetavad erinevad eesti keele kohta leitavad infokillud. Siin visandatud loendi abil üritatigi anda eri allkeelte kaudu tegelikust keelesituatsioonist adekvaatsemat pilti, ehkki visandatud polüfunktsionaalne mudel vajab täpsustamist, täiendamist ja edasiarendamist.

Artikli kirjutamist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles").

VEEBIVARAD

Wörterbuchnetz = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, Version 01/21. https://www.woerterbuchnetz.de/DWB

KIRJANDUS

Ahrens, Eduard 2003 [1853]. Eesti piibli keelevead. Tlk Kristiina Ross. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 430–525.

Andersson, Bo 2012. Tyska. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Toim B. Andersson, Raimo Raag. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, lk 137–162.

Ariste, Paul 1936. Eesti keel rootsiaegsete kohtute protokollidest. – Eesti Keel, nr 1, lk 1–14; nr 2, lk 42–46.

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.

Bender, Reet 2021. Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 39–67.

BKK I = Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koost Liina Lukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021.

Bourdieu, Pierre 2001. Langage et pouvoir symbolique. Paris: Fayard.

EA II = Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost ja toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.

EA III = Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost ja toim Enn Küng. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.

Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool.

EMKK = Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat: Mis sees on I. Önsa Öppetaja Luterusse Katekismus lühhikesse Selletussega; II. Keik Ewangeliummid ja Epistlid, ning ka 1. Meie Issanda Jesusse Kristusse Kannataminne ning Surm; 2. Jerusalemma Linna Ärrarikminne; III. Üks Laulo-Ramat; ning IV. Üks Palwe-Ramat; Jummala Auuks, ning Eesti-Ma Rahwa Öppetusseks walmistud. Trükkitud 1721. Aastal.

Errington, Joseph 2008. Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning, and Power. Oxford: Blackwell Publishing.

Garwoliński, Tomasz 2020. *Agenda Parva* in the context of jesuit activities in the northern Polish Lithuanian Commonwealth of both nations in the sixteenth and seventeenth centuries. – 100 Years of Diplomatic Relations Between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History. Toim Grzegorz Kozłowski, Anti Selart. Tartu: University of Tartu Press, lk 82–90.

Glück, Helmut; Häberlein, Mark; Schröder, Konrad 2013. Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit. Die Reichsstädte Augsburg und Nürnberg vom 15. bis ins frühe 19. Jahrhundert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Glück, Helmut; Häberlein, Mark 2014. Militär und Mehrsprachigkeit im neuzeitlichen Europa. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Grudule, Māra 2008. Latvian poetry in Livland and Courland in the 17th century and beginning of the 18th. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, lk 101–146.

Grudule, Māra 2016. The emergence of hymns at the crossroads of folk and Christian culture: An episode in early modern Latvian cultural history. – Re-forming Texts, Music, and Church Art in the Early Modern North. Toim Tuomas M. S. Lehtonen, Linda Kaljundi. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 217–250. https://doi.org/10.2307/j.ctt1gsmw8v.13

Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Henrik 1982 = Henriku Liivimaa kroonika. Tlk Richard Kleis, toim ja komment Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat.

Johansen, Paul 1935. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglasist. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 233–463.

Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von 1973. Deutsch und Undeutsch im Mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln–Wien: Böhlau Verlag.

Kala, Tiina 2004. Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 8–22.

Kallio, Kati 2017. Literary Kalevala-metre and hybrid poetics in the sixteenth and seventeenth century Finland. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, kd 67, lk 13–48. https://doi.org/10.7592/FEJF2017.67.kallio

Kallio, Kati; Lehtonen, Tuomas M. S.; Timonen, Senni; Järvinen, Irma-Riitta; Leskelä, Ilkka 2017. Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1427.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kivimäe, Jüri 1997. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.

Kivimäe, Jüri 2009. Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 583–594.

Laanekask, Heli 2003. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ. Läänemeresoome idapiir. (Võro Instituudi toimõndusõq 15.) Toim Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 112–128.

Laidre, Margus 1993. „Üks hä tru ja öige Sullane". Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul. – Akadeemia, nr 3, lk 476–489.

Lepajõe, Marju 2013. *Wotzu ist die tzung?* Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. ‑ Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusajal Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 69–92.

Lohk, Ahti; Ross, Kristiina 2019. Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. – Emakeele Seltsi aastaraamat, kd 64 (2018). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 65–110. https://doi.org/10.3176/esa64.03

Loit, Aleksander 2012. Sveriges stormaktstid. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Toim Bo Andersson, Raimo Raag. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, lk 19–39.

Masing, Uku 1964. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 10 (1964). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 121–136.

Masing, Uku 1999. *Somnium umbrae*. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 135–239, 259–296.

Meier, Jörg 2012. Die Bedeutung der Kanzleien für die Entwicklung der deutschen Sprache. – Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch. Koost Albrecht Greule, J. Meier, Arne Ziegler. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 3–14. https://doi.org/10.1515/9783110261882.3

Metslang, Helle 1978. Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu värsiparallelismis. Tallinn. [Käsikiri.]

Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pahtma, Leino; Tafenau, Kai; Beyer, Jürgen (koost) 2003. Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalestnische (1686–1690). (Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Palli, Heldur 2017. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. (Rahvuslikku kirjavara II.) Tallinn: Penikoorem.

Peegel, Juhan 2006 [1961, 1966]. Eesti regivärsilise rahvalaulu keel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Plath, Ulrike 2012. Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands 1750–1850. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 9.) Toim Konrad Maier. Wiesbaden, lk 107–128.

Põldvee, Aivar 2012. Wenneküla Hans and Estonian church language. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 3, nr 1, lk 259–278. https://doi.org/10.12697/jeful.2012.3.1.13

Põldvee, Aivar 2018. Käsu Hansu kirjad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 85–103.

Põldvee, Aivar 2021. Vennad Kilgid ja kadunud Kungla. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 259–294.

Põltsam-Jürjo, Inna 2019. Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 10–25.

Raag, Raimo 1993. „Minna tootan ninck wannun". 1697. aasta eesti sõdurite vandetõotuste keelest. – Akadeemia, nr 4, lk 699–729.

Ross, Kristiina 1998. Translations of psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 7.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 106–133.

Ross, Kristiina 2006. Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat, kd 51 (2005). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 107–129.

Ross, Kristiina 2019a. Linguistic ideas of the Lutheran reformation in the genesis of literary Estonian. – Languages in the Lutheran Reformation. Textual Networks and the Spread of Ideas. (Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies.) Koost Mikko Kauko, Miika Norro, Kirsi-Maria Nummila, Tanja Toropainen, Tuomo Fonsén. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 57–77.

Ross, Kristiina 2019b. Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 57–68. https://doi.org/10.54013/kk735a5

Ross, Kristiina 2022a. German pastors creating Estonian rhyming poetics in the seventeenth and eighteenth centuries. – Networks, Poetics and Multilingual Society in the Early modern Baltic Sea Region. Koost Tuomas Lehtonen, Kati Kallio, Ilkka Leskelä. Brill. (Ilmumas.)

Ross, Kristiina 2022b. Keelemõtte avaldumisest laulutõlgetes: *see kuningas sest auvust*, *põrgukonn*, *armutaim* ja *hiirekõrvul viigipuud*. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 464–504. (Ilmumas.)

Ross, Kristiina; Lohk, Ahti 2017. Words, forms and phrases in Estonian folksongs and hymns. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, kd 67, lk 49–64. https://doi.org/10.7592/FEJF2017.67.ross_lohk

Ross, Kristiina; Põltsam-Jürjo, Inna 2021. Eesti keel XVII ja XVIII sajandi kiriku kirjalikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 621–643. https://doi.org/10.54013/kk763a3

Saareste, Albert; Cederberg, Arno Rafael 1992. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Faksiimileväljaanne. Tartu: Tartu Ülikool.

Soosaar, Sven-Erik 2006. Mõne eesti keele kaubandusalase sõna päritolust areaalsel taustal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 138–147.

Tafenau, Kai; Ross, Kristiina; Põldvee, Aivar (koost) 2022. See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA. (Ilmumas.)

Thompson, John B. 2001. Préface. – Pierre Bourdieu, Language et pouvoir symbolique. Paris: Fayard, lk 7–51.

TÜA I = Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. I. 1632–1798. Koost Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982.

Urmet, Jaak; Viiding, Kristi 2021. Täiendust XVII sajandi Eesti luulele. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 843–864. https://doi.org/10.54013/kk766a1

Vanags, Pēteris 2008. Latvian texts in the 16th and 17th centuries. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim Kristiina Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, lk 173–197.

Kristiina Ross (snd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

The playground for Estonian in the early modern times

Keywords: language history, literary language, sublanguages

The article discusses the uses and opportunities of the Estonian language in the early modern times, focusing on the 17th and early 18th century. In the 18th century the Estonian territory was subjected to violent Christianisation by conquerors whose native language was German. The local elite was formed of native speakers of German (and in the 17th century, when the area was part of the Swedish Kingdom) also

of native speakers of Swedish. The bearers of the traditional Estonian culture fell into the lowest social stratum. For centuries following the Reformation the Estonian literary language was created and developed by non-native pastors who produced Estonian translations of catechisms, psalms and the Bible, all based on German patterns. Native Estonian was used in oral communication. This, however, lends the view of the Estonian language history based on the analysis of written texts a colonial nuance, preventing one from getting an adequate survey of the usage as a whole. The 17th century, which was the most significant time for the emergence of literary Estonian, has left us not a single record of any native Estonian translator who might have participated in the formation of the language. Such a view of Estonian leaves an impression of the language as a passive object shaped and moulded at will by the non-native authorities.

To capture a better idea of the actual polyfunctionality of the language, efforts should be made to include oral and semi-written registers in the language description, despite the scarcity of reliable and relevant information on the Estonian language. The article attempts to give a rough idea of early modern Estonian by moving along its sublanguages, whose existence can be inferred from written records of other languages as well as from the bits and pieces of information available on Estonian. Based on a list of sublanguages affected by the 17th-century reforms in Sweden (Loit 2012) and considering the specifics of the Estonian-speaking community, it is found that early modern Estonian can be assumed to have included sublanguages of their own for business, military matters, church, trade, poetry, correspondence and everyday communication, plus a (German-Estonian) mixed language. The contours of all those sublanguages need to be defined.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a6

Pole sellist asja nagu väike keel

GERSON KLUMPP

Käesoleva artikli trotslik pealkiri on valitud, sest olen uurinud tükk aega ühte n-ö päris väikest keelt ja kardan, et seda ei tunnustata piisavalt. **Keel** ei ole väike. **Keelekogukond**, st kõnelejate arv võib olla väike, aga mitte keel ise! Kui tuba on väike, siis mahub sellesse vähem mööblit või mööbliesemed ise on väikesed. Väikese keelekogukonna keelel aga ei ole vähem käändeid, kõneviise või demonstratiive, ja morfeemid ning laused ei ole lühemad kui suure keelekogukonna keeles. Kas see on tõsi? Või kas on keeli, mis on teistest väiksemad? Kas keelekogukonna väiksus võib mõjutada keelt? Mõjutada niimoodi, et keel ise saab „väiksemaks"? Seda arutatakse selles artiklis.

1. Mis on väike keel?

Alustuseks küsin, mida võiks mõiste *väike keel* peale kõnelejate arvu üldse tähendada. Olen viimati väljendust *väikesed uurali keeled* kasutanud artiklis, mis ilmus Keele ja Kirjanduse diskursusemarkerite teemanumbris. Retsensent tegi mulle etteheite, et „väljendus *väikesed uurali keeled* on ebamäärane ja mitteteaduslik", ja küsis: „Mis on vastand, *suured uurali keeled*?" Täpsustasin siis niimoodi: „*Väikesed uurali keeled* pole taksonoomiline või geograafiline mõiste, see tähistab neid uurali keeli, mis pole riigikeeled, vaid vähemuskeeled, mille uurimise ja korraldamise jaoks on vähem ressursse" (Klumpp 2022a: 20). Võiks veel lisada, et neil keeltel on sageli vähem prestiiži, väiksem ulatus ja mõni on ohustatud, neil on vähem elujõudu, nad on nõrgemad. Mäletan Saksa ülikoolide soome-ugri keelte instituutides sellist õppesuunda nagu *Kleine Sprachen* 'väikesed keeled', mis tähendas neid keeli, mille jaoks polnud oma lektorit, nagu oli soome või ungari keelel. Jah, need on **suured** uurali keeled; nende hulgas ka eesti keel. Selline väiksus aga ei ole keele väiksus, vaid keele infrastruktuuri väiksus. Idamansi või sõlkupi keele õppimiseks pole vaja vähem tunde kui ungari või soome keele õppimiseks. Küll on niimoodi, et kui keel on korpuskeel ja korpus on väike, siis on selle korpusega tutvumiseks (pähe õppimiseks, kui tahta) vähem aega vaja. Aga see ei tähenda midagi muud kui seda, et selle keele tervikust osa, mis on korpuse kaudu kättesaadav, on väike, mitte keel ise.

Küsimus on ka, kes teeb – sõltumata kõnelejate arvust – ühe keele suureks. Kas kirjanikud, kes kirjutavad keelekogukonnale suure kirjanduse? Nimetud luuletajad ja jutustajad oma muinasjuttude, laulude ja muu keelelise varandusega, mis koondati rahvaluule nimetuse alla ja mida koguti fennougristika traditsioonis mitte ainult andekate jutustajate ja lauljate, vaid ka juhuslike sõjavangide käest (vt Klumpp 2018)? Siinses artiklis ma ei seosta väiksust või suurust mingi kogukonna keelelise

toodangu koguse või kvaliteediga ega võta arvesse registrite ning stiilide rikkust, kirjakeele vanust või murrete koguarvu.

1.1. Pidžinid

Kõige lähemal väikese keele mõistele on tõenäoliselt keel, mis on mingil põhjusel piiratud. Üks selliste keelte tüüp on pidžin, st segakeel, mis tekib eri keelte kokkupuutel, enamasti kaubanduslikuks suhtluseks. Peter Trudgilli (2011: 67) definitsioonis sisaldab mõne lähtekeele pidžineerumine lihtsustamist, segunemist ja vähendamist, kusjuures vähendamine tähendab, et sõnavara on väiksem kui emakeelena kõnelejatel ja tavaliselt on grammatilisi markereid vähem, samas süntaktiliste struktuuride ning stiilide valik on kitsam. Eesti Vikipeedia toob näite: „Tüüpiline on, et nimisõnad ei käändu ja tegusõnad ei pöördu. Kui nt eesti keeles öeldakse: *Poiss ütles, et läheb koju*, siis eesti pidžinis öeldakse sama lause: *Poiss ütlema minema kodu*." (Vikipeedia: pidžin) Sõnad on samad, aga tegusõnad on konjugeerimata, samas seisab adverbi *koju* asemel käänamata nimisõna *kodu* ning lausestruktuur on lihtsustatud nii, et kaks predikaati – kõnepredikaat ja laiend – seisavad kõrvuti ilma ühegi alistava sidesõnata. Ma ei ole kindel, mida „eesti pidžin" täpselt tähendab, tuntum näide on mulle govorka, Taimõri poolsaare pidžin, mida kirjeldasid Eugen Helimski (Xelimskij 1996; Helimskij 2000) ja Dieter Stern (2005, 2012). Selle pidžini leksifikaator oli vene keel: vene kaupmehed kasutasid seda nganassaani, dolgaani, neenetsi ja eenetsi põlisrahvastega kokku puutudes. Govorka morfosüntaksis esinevad selged lihtsustused, nt pole soolist eristamist, isikulisi asesõnu kasutatakse üldistatud omastava vormis *menja*, *tebja* jne (näited 1a, 1c–1d), käänete eristamise asemel on kaks järelsõna: *meste* 'koos' ja *mesto* 'koht'. Viimane täidab lokatiivi (1a), latiivi (1b), ablatiivi (1c), instrumentaali (1d) ja muid funktsioone (Stern 2005: 301).

(1a) *Čego* *tebja* *nado* *menja* ***čum*** ***mesto?***
mida.GEN 2SG on.vaja 1SG telk KOHT
'Mida sul on vaja minu **telgi juurest**?'

(1b) *Utrom* *nganasan* *tut* ***baba*** ***mesto*** *govorit*
hommikul nganassan DEM naine KOHT ütleb
'Hommikul too nganassan ütleb oma **naisele**: …'

(1c) *Tebja* *talanta* ***menja*** ***mesto*** *bol'še.*
2SG talent.GEN 1SG KOHT rohkem
'Sul on andekust **minust** rohkem.'

(1d) *Tebja* ***luk*** ***mesto*** *trilaj,* *menja* ***urusé*** ***mesto***
2SG vibu koht lask.IMP2SG 1SG püss KOHT
trilaj *budu.*
lask.IMP2SG AUX.FUT.1SG
'Sina lase **vibuga** ja mina hakkan **püssiga** laskma.'

Omastavalist suhet väljendatakse lihtsa kõrvutamisega, nt *xrebet kraj* 'harja ots'. Verbi passiiv puudub, refleksiivsed ja mitterefleksiivsed verbid varieeruvad vabalt, nagu ka perfektiivsed ja imperfektiivsed verbid. Kõiki neid omadusi võib mõista lihtsustustena, kus endine morfosüntaktiline vormi- ja konstruktsioonirohkus on asendunud väiksema valikuga. Pidžinid on selles mõttes tegelikult väikesed keeled. Vähemalt väiksemad kui need keeled, mille materjalist nad on välja kasvanud.

Pidžin aga ei ole ühegi inimese emakeel, seda räägitakse teise keelena. See on oluline, väiksus on võimalik, sest keel ei pea töötama kõikides eluvaldkondades. Võtmesõna Yaron Matrasi (2009: 277) definitsioonis on poolsuhtlemine (ingl *semi communication*). Klassikalise kreoolistumisteooria järgi võib pidžin hiljem kujuneda lapse emakeeleks, kui vanemad seda talle algusest peale õpetavad. Leidub piirkondi, kus see on kogukonna põhiline keel, nt tokpisini keel Paapua Uus-Guineas. Kui pidžin laieneb mingi rühma rahvuskeeleks ja selle sõnavara ning grammatika täieneb, siis nimetatakse seda kreoolkeeleks. Kreoolkeelte geneesi üle on vaieldud (vt nt Parkvall 2008: 276–277), üks asi aga on kindel: kreoolkeel ei ole enam piiratud, mis tähendab, et see ei ole enam väike keel.

1.2. Algkeeled

Teine põhjus, miks keel võib olla väike, on rekonstrueeritud algkeel, mille tervik ei ole rekonstrueerimise teel kättesaadav, nagu nt uurali algkeel. See mõte on natuke triviaalne, aga arutleda ikka võib. Uues Oxfordi uurali keelte käsiraamatus annab Ante Aikio (2022) ülevaate protouurali keelest, selle grammatikast ning sõnavarast. Põhivormi (nimetava) kõrval on rekonstrueeritud seitse käändelõppu, millest kaks on küsimärgiga: omastav **-n*, akusatiiv **-m*, lokatiiv *-na*/*-nä*, ablatiiv *-ta*/*-tä*, latiiv *-v* ja ? translatiiv **-ksi* ning ? karitiiv **-ktak*. Arvukategooria sisaldab markeerimata ainsuse ja markeeritud kaksuse (**-kV*) kõrval ka mitmust, mille tunnus on nominatiivis **-t*, aga genitiivis ja akusatiivis **-j*. See süsteem pole märkimisväärselt suur, aga silma paistab, et käände- ja arvuühildumine pole paradigmas sama nagu tänapäeva keeltes: kuuest kuni kaheksast käändest koosneva täieliku paradigma saab kehtestada ainult ainsuses, kuid mitmuse puhul saab rekonstrueerida ainult kaks erinevat vormi ja kumbki neist ei põhine ainsuse käändelõppudel: nimetava mitmus **-t* ja teine vorm sufiksiga **-j* (Aikio 2022: 14–15; vt ka Janhunen 1982). Selline deklinatsiooni piirang tähendab, et mitmuse lokatiivi nimisõnafraas tähendusega 'soojades telkides' poleks uurali algkeeles võimalik olnud. Tüpoloogiliselt on see väga ebatõenäoline, aga otsene rekonstrueerimise kriteerium rohkemat ei luba. Ja see teeb uurali algkeele väiksemaks, võrreldes tütarkeeltega, nende hulgas ka eesti keel. Aga mitte rekonstrueeritav ei pruugi tähendada mitte olemas olev.

Protouurali sõnavarast saab rekonstrueerida mõistlikult rangeid fonoloogilisi ja semantilisi kriteeriume rakendades ligikaudu 500 lekseemi – murdosa tegelikust protokeele leksikonist. Seda on kindlasti vähem kui sõnavara, mida hõlmab viimati ilmunud eesti-komi sõnaraamat, mis sisaldab *ca* 5800 eesti märksõna komi vastetega ja mille aluseks on ligi 5000 sagedasemat eesti keele sõna (KOMI). Need 5000 sagedasemat sõna on omakorda ainult murdosa eesti keele sõnavarast, nagu see on

hõlmatud eesti keele seletava sõnaraamatu veebiversioonis oma *ca* 150 000 märksõnaga (EKSS). Suurema osa protouurali sõnavarast saab liigitada paari laia semantilisse rühma. Keha ja vaimuga on seotud umbes 120 lekseemi, nagu **ojwa* 'pea', **śilmä* 'silm', **jpti* 'juuksekarv', **käli* 'keel' või **piŋi* 'hammas'. Umbes 100 lekseemi on erinevaid elementaarseid ja üldtuntud tegevusi märkivad verbid, nt liikumist tähistavad **tuli-* 'tulema', **meni-* 'minema', **läkti-* 'lahkuma, minema'. Looduskeskkonnaga on seotud umbes 120 lekseemi. Nende hulka kuuluvad sõnad, mis on seotud ööpäeva ja aastaaegade tsüklitega, nt **päjwä* 'päev/soojus', **eji* 'öö', **kaja* 'päike/koit' või **sükiśi* 'sügis'. Mõni põhisõnavara osa on endiselt halvasti tuntud, näiteks sugulusterminid. Sõnad lähedaste veresugulaste kohta jäävad enamasti ebaselgeks: ema tähistav sõna oli **emä/*ämä*, kuid isa, venda või õde tähistavaid sõnu ei saa usaldusväärselt rekonstrueerida. Umbes 50 lekseemi on laiemalt seotud materiaalse kultuuri ja tehnoloogiaga. See sõnavara pakub keelelisele paleontoloogiale vähe alust, kuna see annab tunnistust tehnoloogia tasemest, mis on kaugelt varasem kui protouurali keel. Kõige ulatuslikuma alarühma moodustavad tule kasutamisega seotud sõnad, nagu **tuli* 'tuli' ja **śüďi* 'süsi'. Tõendid immateriaalse kultuuri kohta on väga piiratud, kuid paari leksikaalset üksust võib vaadelda kui šamanistlikule uskumuste ja tavade süsteemile viitavat. Ja lõpuks arvsõnasüsteem kuni seitsmeni, kuigi need tekitavad hääliku rekonstrueerimisel mõningaid raskusi: **ükti/*äkti* 'üks', **kVkta/*kVktä* 'kaks', **kolmi/*kulmi/*kurmi* 'kolm', **neli* 'neli', **wij(i)t(t)i* 'viis', **kuw(V)t(t)i* 'kuus', **śäjśimä/*śä(j)ććimä* 'seitse'. (Aikio 2022: 23–25)

Selge on, et uurali algkeel pidi olema täiuslik keel. Tema piiratus tuleneb sellest, et ainult väike osa on tütarkeelte põhjal rekonstrueeritav. See kehtib nii sõnavara kui ka grammatika kohta.

Uurali algkeelt ei räägitud inimkonna keeleoskuse alguses, vaid palju hiljem. Kui aga mõista algkeeli niimoodi, siis võib küll küsida, kas esimesed keeled olid väikesed, primitiivsed. Kui inimkond hakkas rääkima, keeletekke ajal umbes 500 000 aastat tagasi, nagu Nijmegeni Max-Plancki teadlased Dan Dediu ja Stephen Levinson (2013) on kirjutanud, pidid populatsioonid olema väikesed. Taani keeleteadlase Otto Jesperseni (1922) holistilise keeletekke teooria järgi oli inimkeel nendes väikestes populatsioonides alguses väga kompleksne – selles mõttes, et keeles ei olnud algselt äratuntavat grammatilist süsteemi ega morfeeme, keel ei olnud rekursiivne. Tänapäeva inimkeelele omane kompositsioonilisus puudus ja selle asemel koosnes keel terviklikku olukorda tabavatest lausungitest, nii et näiteks lausung „Tule, jahime mammuteid!" ei viita sellele, et lausung „Tule, jahime antiloopi!" oleks sisaldanud sarnaseid komponente. Selle keeletekke teooria järgi on mõlemad lausungid täiesti ainulaadsed ja neid ei saa jagada väiksemateks üksusteks. Iga lausung on nagu sõna: grammatikat pole, ainult leksikon. Ja see pidi olema suur. Väga suur! Jälle, mitte väike.

1.3. Plaankeeled ja tehiskeeled

Piiratud keeled võivad ka olla tehiskeeled, st keegi on mingi keele välja mõelnud. Kõige populaarsem näide on esperanto, üks rahvusvaheline plaankeel, mille poola arst Ludwik Lazarus Zamenhof arendas välja 1880. aastatel. Eestis olid selle toetajad Paul Ariste ja Jaan Ojalo. Mida kauem see keel elab, seda rohkem see kasvab (vt sõnavara kohta nt Haabvere, Ojalo 2004). Kuigi esperanto on plaankeel, saab selles koostada kirjanduslikke ja teaduslikke tekste ning sellel on emakeelseid kõnelejaid (nt Parkvall 2008: 269; Bergen 2001). Võrreldes loomuliku inimkeelega on esperanto regulaarsem, st selles on vähem reegleid, ja „vähem" on juba väiksem. Vaadates aga keele kogukonda ja väljendusvõimalusi, pole „väike" esperanto kohta väga sobiv epiteet.

Kuigi esperanto eesmärk oli ja on toimida rahvusvahelise kommunikatsioonivahendina, ei ole see alati tehiskeele või konstrueeritud keele (ingl *conlang*) eesmärk. Üks hea teistsuguse tehiskeele näide on *parseltongue* ehk madude, maolaadsete olendite, aga ka teatud inimeste fantastiline keel J. K. Rowlingu „Harry Potteri" romaanides. Autor mõtles välja ainult keele nime, ilma konkreetsete näideteta. Filmisarja jaoks aga tekkis vajadus see keel ellu äratada ja nii sai Cambridge'i professor Francis Nolan ülesande luua keel – loomulikult ainult mõned fraasid, mitte tervet grammatikat või leksikoni. *Parseltongue*'i puhul oli vaja kujutlusvõimet nõudvat arutluskäiku, kuidas maod võivad ühist keelt kujundada. Puuduvad huulhäälikud, olemas on nimisõnaklassid, nagu bantu keeltes, käändesüsteem sisaldab muu hulgas osastavat, verbivormides markeeritakse kohustuslikult evidentsiaalsust jne (vt nt Linguifex; Parseltongue 101). Ühesõnaga, *parseltongue*'il on omadusi ja materjali just nii palju, nagu selle autor on mõne filmistseeni jaoks välja mõelnud. Ja see on väike keel, sest see seisneb ainult selles väikeses korpuses, sellel pole dokumenteerimata jäänud osi.

2. Väike = vähem kompleksne?

2.1. Keelte keerukus

Teistsugune katse leida midagi, mida võiks nimetada väikeseks keeleks, küsib keele keerukuse kohta. Keele keerukuse uurimused on näidanud, et sõnamoodustuse morfoloogiaga kaasneb väiksem leksikon, st väiksem arv esmaseid tüvesid. Ja väike hulk käändemorfeeme suurendab süntaktiliste reeglite arvu. Nt Gertraud Fenk-Oczlon ja August Fenk (2008: 60–61) kirjeldavad keerukuse kompenseerimist (ingl *complexity trade-off*) niimoodi: „Kõrge fonoloogiline keerukus, nt suur hulk silbitüüpe, on seotud kalduvusega ühesilbilisusele. Ühesilbilised sõnad ei sobi paljude grammatiliste morfeemide kodeerimiseks (st morfoloogia eraldamiseks); see tähendab madalat morfoloogilist keerukust ja vähest morfoloogiliste reeglite arvu. Lisaks on ühesilbilisus tugevalt seotud leksikaalse ja sõnaliigilise mitmetähenduslikkusega. See tähendab suurt semantilist keerukust. Keelesüsteemi tõhusana hoidmiseks nõuab või soosib grammatilise mitmetähenduslikkuse lahendamine jäika

sõnajärge. Leksikaalne mitmetähenduslikkus nõuab kollokatsioone homonüümia ja polüseemia jms lahendamiseks. Kõik see toob kaasa keerukama sõnajärje: rohkem sõnajärjereegleid, rohkem leksikaalseid kollokatsioonireegleid, kinnisühendeid ja idioome, nagu nt fraasiverbid." Östen Dahl (2004: 21–24) väidab, et keelenähtuse keerukust saab mõõta selle nähtuse kirjelduse pikkuse järgi: mida pikemat kirjeldust mingi nähtus nõuab, seda keerulisem see on. Matti Miestamo (2008: 27) on nõus, et keerukust saab kõige üldisemalt defineerida kui osade arvu süsteemis või selle kirjelduse pikkust.

Sedalaadi üldisest tendentsist peaks piisama selgitamaks, et keelt ei saa kuulutada väikeseks, kui sellel on vähem morfoloogiat, nagu nt inglise keeles, mis pole väike keel. Või hiina keel! Teisest küljest, kes tahaks nimetada nt türgi keelt väikeseks keeleks, millel on üsna rikas morfoloogia nii sõnatuletuses kui ka käändesüsteemis. Isegi kui on selge, et mõni keel on kokkuvõttes keerulisem kui teine, jääb küsimus, kas keerukust tohib samastada väiksusega. Sest lihtsustamise mõistel pole väljendusjõu vähendamisega mingit pistmist (vrd Parkvall 2008: 268).

2.2. Kõnelejate arv ja keele keerukus

Omaette küsimus on, kas väikese – või väga väikese – kõnelejaskonnaga keelel on omadusi, mis eristavad teda suurematest keeltest. Keeleteaduslikus kirjanduses võib kohata ideed, et keeled, millel on väga väike arv kõnelejaid, saavad lubada erakordseid ja keerulisi erijooni. Daniel Nettle kirjutas (1999: 139, tsiteeritud Wohlgemuth 2010: 267 järgi), et kui grupp koosneb vaid mõnesajast inimesest, võivad ühe mõjuka indiviidi eripärad seal väga kergesti levida, mis ei kehti juhul, kui grupp koosneb tuhandetest või kümnetest tuhandetest inimestest. (NB: kriitiline väiksus ulatub umbes 1000-ni.) Nettle üldistab, et mida väiksem on kooslus, seda suurem on tõenäosus, et mingi variant, millel puudub funktsionaalne eelis, kuid mis on neutraalne või veidi ebasoodne, võib asendada olemasoleva ja muutuda normiks. Üks näide on see, et kõiki OSV või OVS sõnajärjega keeli räägivad väga väikesed keelekogukonnad, kelle keskmine arv on 750. Kognitiivselt ja informatsiooniteoreetiliselt mitteoptimaalsed koostisosade järjestused esinevad tõenäolisemalt väikestes keelekogukondades, kuna need kalduvad tasakaaluseisundist rohkem kõrvale. Selle põhjused on statistilised: tõenäosus, et mitteoptimaalne konfiguratsioon on edukas, on negatiivses korrelatsioonis populatsiooni suurusega (Nettle 1999: 139). Veel üks tegur, mida mainib Jan Wohlgemuth (2010: 268), on see, et suurtel keeltel, isegi kui neil on märkimisväärne sisemine varieeruvus, kipub sageli olema üks normaliseeritud variant, mida õpetatakse nt võõrkeelena ja seega lihtsustatakse tõenäolisemalt kui väikesi keeli, mida võõrad inimesed ei õpi.

Kokkuvõttes võib öelda, et keerukus ja idiosünkraatilisus võivad osutada, et tegu on väikese kõnelejaskonna keelega. Aga väikest kõnelejaskonda ma ju selles artiklis ei vaidlusta. Pigem tundub, et mida väiksem kõnelejaskond, seda keerukam on keel, ja keerukus pole see, mida tahaks samastada väiksusega. Niisiis pole mingit põhjust väikese kõnelejaskonnaga keelt väikeseks nimetada.

3. Keele lagunemine

3.1. Keel saab vähemaks

Pidagu lugeja meeles, et ülaltoodud väide kehtib keelte kohta, millel võib küll olla vähe kõnelejaid, kuid mis ei ole lakanud toimimast. Hoopis teine küsimus on, mis saab siis, kui keel hakkab kaotama oma täielikku funktsionaalsust, kui seda räägitakse harva, sest esiplaanil on teine keel. Põlisrahvaste väikekeelte struktuurne lagunemine on aga teine teema. Seda on uurinud nt Petar Kehayov (2017; vt ka Kehayov, Kuzmin 2022 siinses numbris). Keele lagunemise üldine tunnus on ilma kompensatsioonita redutseerumine (Kehayov 2017: 11–13). Lisama peab Dal Negro (2004: 117) tähelepaneku, et keelesüsteemi nõrgenemisega võivad tekkida omapärased ja mittegeneetilised keelelised tunnused. Keel, mis on jäetud ilma oma põhjusest, st ei ole enam suhtluse põhiinstrument, kaotab struktuurse tasakaalu ja hakkab muutuma vähem etteaimataval viisil. „Olukorras, kus muutused mõjutavad korraga paljusid erinevaid süsteemistruktuure tihendatud ajaraamis, muutub palju rohkem üksusi, mis jätab mulje, et muutus on kaootiline ja ebaühtlane" (Wolfram 2007: 781). Kui kõnelejate arv on väike ja eluvaldkonnad, milles keel peab toime tulema, on vähenenud, siis keel muutub. Ja selles võib tõesti näha kogukonna väiksuse mõju nende keelele: keel muutub väiksemaks. Kunagisest täisrepertuaarist haldab poolkeelne kõneleja (ingl *semi-speaker*) ehk mäletaja (ingl *rememberer*) vähendatud hulka sõnu, vorme ning konstruktsioone. Vähe on küll väike. Väiksus vastandub endisele[1] terviklikkusele, keele „tervele" olekule. Keele lagunemisest põhjustatud väiksust võib võrrelda puuduliku keeledokumentatsiooniga, kus mingi väljasurnud keele see osa, mis on kogutud materjali kaudu ligipääsetav, on piiratud ja esindab seda keelt ainult osaliselt.

3.2. Hiline kamassi keel

Minu uuritud keel, mida algusosas mainisin, on kamassi keel. Selle keele kohta teatas 1926. aastal Arkadi Tugarinov, et „[Abalakovo] külas on kokku 32 talu, millest 20 kuuluvad kamasside järglastele. Üheksast majast võib leida inimesi, kes räägivad „taiga" keelt, st samojeedi keelt, seitsmes räägivad nad „stepi" keelt, mis tähendab katša türgi keelt. Mõnes peres räägib üks osa perest taiga keelt ja teine osa stepi keelt. Küsimusele, kas nad saavad teineteisest aru, vastasid nad: „Ma kuulen (st saan aru), aga ma ei saa rääkida." Taiga kõnelejad selgitasid, et „meie keel on pagana raske, pead kokutama". Muidugi räägivad kõik suurepäraselt vene keelt, noored räägivad ainult vene keelt, vanemate keelt nad ei „kuule"" (Tugarinov 1926: 83) Kui keel on sellises olukorras, siis on hästi, et keel sai dokumenteeritud enne kadumist. Enne Tugarinovi on Abalakovos käinud M. A. Castrén (1847) ja Kai Donner (1912 ja 1914; vt Joki 1944). „Lugu metsast" on üks neljast säilinud kamassi fonograafi salvestisest,

[1] „Endine" võib viidata üksiku kõneleja lapsepõlvele või keelekogukonna elule.

mille Donner tegi Abalakovo külas 1914. aasta augustis.[2] Näites 2 tsiteerin ühte lauset kamass Innokenti Ašpurovi loost.

(2) *kojo-lām-bi-am* *kümen* *ťala-n.* *tĭgətti* *tem-nüʔ-bi-em:*
jää-RES-PST-1SG mitu päev-GEN siis mõtle-MOM-PST-1SG
kamən *jakšə* *kuza* *măna* *ku-bi?*
millal hea inimene 1SG.OBL leid-PST
'Mitu päeva ma [seal] viibisin! Siis tabas mind mõte: millal peaks hea inimene mind leidma?' (Ašpurov, SU0233 6:09.5–6.17)

Ašpurov ei viita nende sõnadega vist Donnerile, aga epiteedi *jakšə kuza* 'hea inimene' on Donner oma dokumenteerimistöö eest kindlasti ära teeninud. Hiljem, juba 1960. aastatel, kui kamassi keel arvati olevat välja surnud, hakkas viimane kõneleja Klavdija Plotnikova uuesti rääkima. Teise *jakšə kuza*, Ago Künnapi juhendamisel sai temast üks silmapaistvamaid väikekeele esindajaid uralistika ajaloos. 1970. aastal käis ta Eestis, kus teda esitleti fennougristide III kongressil. Temaga 1970. aastal tehtud lindistustes jutustab ta sellest kogemusest (näide 3), aga ka kodus toimunud keele aktiveerimisest (4). Ühes varem tehtud intervjuus räägib ta sellest, kuidas vene keel on asendanud kamassi keele (5).

(3) *amno-bi-baʔ* *aftobus-tə,* *dĭbər* *šo-bi-baʔ.* *dĭn* *šo-bi-ʔi*
istu-PST-1PL buss-LAT siia tule-PST-1PL siin tule-PST-3PL
il *ťăbaktər-zittə* ***măn*** ***šĭkke-nə.*** *măn* *dĭ-zeŋ-də* *bar*
rahvas rääki-INF.LAT 1SG keel-LAT 1SG DEM-PL-LAT kõik
măm-bia-m, *măm-bia-m.*
ütle-PST-1SG ütle-PST-1SG
'Istusime bussi ja sõitsime kohale. Sinna tulid inimesed, et **minu keelt** rääkida. Ma rääkisin, rääkisin neile kõike.' (PKZ_19700819_09342-2a.PKZ.162–164)

(4) *agafon* *ivanovič* *šo-bi* *măna* *ťăbaktər-zittə.*
PN PN tule-PST 1SG.LAT rääki-INF
măn *surar-bia-m:* *„kăde* *šo-bia-lʔ* *mašina-ziʔ* *alʼi*
1SG küsi-PST-1SG kuidas tule-PST-2SG auto-INS või
ńergö-leʔ *šo-bia-l* *dĭn?"* *măm-bi:* *„ńergö-leʔ* *šo-bi-am."*
lenda-CVB tule-PST-2SG siin ütle-PST lenda-CVB tule-PST-1SG
dĭgəttə *măn* *iʔgö* *dĭ-ziʔ* *ťăbaktər-bi-am* ***bostə*** ***šĭkkə-t-siʔ.***
siis 1SG palju DEM-INS rääki-PST-1SG oma keel-3SG-INS
'Agafon Ivanovitš tuli minuga rääkima. Küsisin: „Kuidas sa tulid? Autoga või tulid siia lennates?" Ta ütles: „Ma tulin lennates." Siis rääkisin temaga palju **oma keeles**.' (PKZ_1970_F0255.005–007)

[2] Donneri salvestused pole praegu veel avaldatud, kuulata võib neid aga Tartu Ülikooli murrete ja sugulaskeelte arhiivis (http://www.murre.ut.ee/arhiiv, number SU0233; vt ka Klumpp 2013).

(5) *tüj* *miʔ* *bar* ***kazak*** ***šĭkke*** *ťăbaktər-laʔbə-baʔ.*
nüüd 1PL kõik vene keel rääki-PRS.DUR-1PL
kazān ***šĭkke-t*** *tüšəl-leʔbə-baʔ.*
vene.GEN keel-3SG õppi-PRS.DUR-1PL
'Nüüd räägime **vene keeles**. Õpime vene keelt.' (PKZ_196X_SU0212.PKZ.011–012)

Fraasi 'rääkima omas või vene keeles' jaoks kasutab Plotnikova kolme erinevat varianti: *šĭkkenə* (näide 3), mis on *šĭke* 'keel' latiivi käändes, *šĭkkətsiʔ* (4), mis on instrumentaal kolmanda pöörde possessiivsufiksiga (NB: mitte esimeses pöördes), ja markeerimata sihitisega vormi *šĭkket* (näide 5). Küsimus on, kas see varieerumine tähendab midagi. Korpuses esineb sõna *šĭkke* 'keel' sihitisena verbidega, mille tähendus on 'teadma', 'õppima' või 'mõistma' (7 korda), ainuke juhtum verbiga 'rääkima' on aga näide 5. Nii selle verbiga kui ka verbidega 'ütlema', 'jutustama' ja ka 'laulma' esineb sõna *šĭkke* 'keel' üldiselt instrumentaali käändes (11 korda), nagu näites 4, latiivis aga ainult üks kord (näide 3). Selgitada võiks seda varianti vene keele mõjuga, kui Plotnikova tõlkis vene keele prepositsiooni (*na jazõkom*) kamassi keele latiiviga (kuigi pigem oleks oodatud vaste kamassi lokatiiv *šĭkke-gən*). Küsides, kuidas varasemad dokumenteeritud kõnelejad neid tähendusi väljendasid, vastust kahjuks ei saa: vanemates allikates pole sellist konstruktsiooni üles märgitud.

Näites 5 esineb teinegi varieeruvus: vormid *kazak šĭkke* ja *kazān šĭkke* 'vene keel'. Teine, genitiiviga vorm on õige, kuna see on registreeritud varem, kuid puudub possessiivsufiks, vrd nt *kazān šĭkke-t* (vene.GEN keel-3SG) 'vene keel', *nu-zan šĭkke-t* (tatar-PL.GEN keel-3SG) 'tatari (põlisrahva) keel' (Joki 1944: 63).

Näites 6 on näha, kuidas viimase kamassilanna kõnes varieerub morfosüntaks. Selles lauses kirjeldab ta, millistest materjalidest tegid kamassid ebajumalaid: puidust, kivist ja paberist.

(6) *kudaj-də* *a-bi-iʔ* ***pa-ziʔ,*** *dĭgəttə* ***pi-gəʔ*** *a-bi-iʔ,*
jumal-3SG tege-PST-3PL puit-INS siis kivi-ABL tege-PST-3PL
dĭgəttə ***sazən-zəbi*** *a-bi-iʔ.*
siis paber-POSS.ADJ tege-PST-3PL
'Nad tegid ebajumalat puidust, siis tegid kivist, siis paberist tegid.' (PKZ_1964_SU0211.PKZ.018)

Esimene adverbiaal on markeeritud instrumentaaliga, teine ablatiiviga, kolmandas fraasis aga on strateegia teistsugune, kuna materjal esineb adjektiivina. Jälle on küsimus, milline väljendusviis on isikupärane: instrumentaali, ablatiivi või adjektiiviga? Instrumentaal tähistab üldiselt riistu, nagu näites 7. Ainuke vanemate tekstide näide, kus instrumentaal tähistab materjali, on 8. Võrreldes viimase kamassi tekstides esinevaid väljendusi, tekib selline tendents: kui verb on dünaamiline ('tegema', 'panema', 'õmblema'), siis esineb ablatiiv või instrumentaal, nagu näidetes 6 ja 8. Kui

verb on aga staatiline (’olema’, ’seisma’), nagu näites 9, siis kasutatakse ainult ablatiivi, vt tabelit 1. Samas tundub, et adjektiiviga väljendusviis esineb sellest sõltumatult.[3]

(7) *men* *tažəm* *time-t-śə’* *ťabə=r-ie-t*
koer orav.ACC hammas-3SG-INS kinni-hoid=FRQ-PRS-3SG.OC
’Koer hoiab oravat hammastega kinni.’ (Joki 1944: 15)

(8) *teppi* *esseŋ-də,* *bulan-ən* *kuba-t-śəʔ*
vii.PST laps.PL-LAT põder-GEN nahk-3SG-INS
esseŋ-də *maʔ* *a-bi.*
laps.PL-LAT telk tege-PST
’Ta viis [põdra] lastele ja tegi lastele põdranahaga telgi.’ (AA_1914_Brothers_flk.039)

(9) *măn* *tura-m* *i-bi* *pa-gəʔ.*
1SG.GEN maja-1SG ole-PST puit-ABL
’Minu maja oli puidust.’ (PKZ_196X_FoxAndHare_flk.022)

Tabel 1. Materjali kodeerimine.

Verbirühm	**ABL**	**INS**	**ADJ**	**Kokku**
Dünaamiline verb	4	6	2	12
Staatiline verb	6	0	3	9
Kokku	10	6	5	21

Rangelt võttes võiks nüüd väita, et laguneva keele varieeruvus, mis tuleneb sellest, et viimased kõnelejad pole vormimoodustuses kindlad, ei muuda keelt mitte väiksemaks, vaid suuremaks. Keelekogukonnas selline varieeruvus korrigeerub, kui aga kõneleja on, nagu viimane kamass, üksi, siis sellist kontrolli ei ole. Varieeruvus näitab ka seda, et kõneleja otsib väljendusvõimalusi oma keel(t)e repertuaarist. Ja leiab neid. Taas ei tahaks öelda, et väiksus oleks selle jaoks sobiv epiteet.

4. Järeldused ja väljavaade

Kas saab nüüd väita, et loomulikud inimkeeled pole kunagi väikesed? Minu poolest jah. Väikesed keeled on piirangutega keeled: esiteks pidžin, mis ei ole kellegi emakeel, vaid väikese koormusega kommunikatsioonivahend. Teiseks algkeel, mis peegeldab ainult seda, mis on rekonstruktsiooni jaoks kättesaadav. Kolmandaks mõned tehiskeeled, mis aga ei ole loomulikud inimkeeled. Ja neljandaks lagunev ehk surev keel, mida viimased kõnelejad ei täienda ega toimu ka kreoolistumist. Laguneva keele kohta tuleb ka meeles pidada, et see pole enam täieulatuslik. Kes tahaks

[3] Ka adjektiiv annab põhjust järelemõtlemiseks, sest possessiivne adjektiiv tunnusega *-zəbi* tegelikut ei ole sobiv vorm. Materjali väljendamiseks kasutati *j*-tunnusega adjektiivi, vrd nt *pa-j šamnak* ’puidust lusikas’ (Joki 1944: 50) või *baza-j aspaʔ* ’rauast pada’ (Joki 1944: 8), kuid *-zəbi* tähendab, et kellel või millel on midagi, nt *pa-zəbi aʔťi* ’metsatee’, *sagər ine-zəbi kuza* ’musta hobusega inimene’ (Joki 1944: 51). Lisaks tekib küsimus, kas on üldse võimalik possessiivset adjektiivi sihitisena kasutada (vrd Klumpp 2016: 64–65, 2022b: 836–837).

väita, et nt kamassi keel, nagu seda rääkisid viimased kõnelejad XX sajandil ja mida dokumenteeris käputäis isikuid, **ongi kamassi keel**? See on vaid jäämäe tipp, suurem osa keelest on lihtsalt peidetud. Seda ma mõtlen, kui ütlen, et pole sellist asja nagu väike keel.

Küll aga on keeli, mille kõnelejate arv ning institutsionaalne toetus on väike. Väikeste keelte uurimine ja säilitamine on eriti tähtis tõdemuse taustal, et iga keel sisaldab midagi, mis ei ole oluline ainult kõnelejatele ega nende järeltulijatele, vaid kogu inimkonna teadusvarale. Siit tekib keeleteaduses huvi just väikekeelte vastu. Nt toimus 2018. aasta novembris Berliini üldkeeleteaduse keskuses (ZAS, Leibniz-Zentrum Allgemeine Sprachwissenschaft) konverents pealkirjaga „SUURED linnad, väikesed KEELED" (BISL), kus pöörati tähelepanu globaliseerumise ajal suurtes linnades kasvanud keelelisele mitmekesisusele. Sageli kujutatakse ette väikeseid keelekogukondi kaugetes maapiirkondades, globaliseerumine aga tähendab rahvastiku liikumist suurlinnadesse. Selle protsessi käigus saavad suured linnad sageli väikeste keelte koduks, mis toob kaasa üllatavalt rikkaliku kohaliku keelelise mitmekesisuse. New York on koduks 800 keelele, London 250-le ja konverentsi korraldajate hinnangul räägitakse Berliinis vähemalt 120 keelt. Konverentsi eesmärk oli aidata kaasa arusaamisele, kuidas väikestel keeltel mitmekeelses kontekstis läheb, millistes kontekstides neid kasutatakse ja millised on tegurid, mis takistavad neid kõnelda, kuidas suured linnad väikeste keeltega hakkama saavad, kuidas tunnustatakse neid poliitilistes esindustes, koolis ja tervishoiusüsteemis ning üldiselt linnakultuuris. Aga ka kuidas väikekeelte kõnelejad suhtuvad oma keeleolukorda, kas nende keelekasutust edendatakse ja stabiliseeritakse, kuidas keeled üksteist mõjutavad, milliseid koodivahetuse, -segamise ja kreoolistumise vorme võib leida. Natuke teistsuguse fookuse panid Nick Thieberger ja Rachel Nordlinger (2009–2014) Austraalia teadusagentuuri projektis „Teha suuri asju väikeste keeltega", mille eesmärk oli koguda häid algandmeid pikaajaliseks taaskasutamiseks kõnelejate kogukondades. Viimane näide oleks Zürichi ülikooli konverents „Väikesed keeled, suured ideed" (SLBI), mille keskmes olid väikesed germaani keeled, nagu Pennsylvania hollandi keel või *unserdeutsch* – maailma ainuke kreoolkeel, mille leksifikaatoriks on saksa keel.

Viimase järeldusena tahan erinumbri teemat täiendada: väikekeelte võimalused kirjanduses, kultuuris, ühiskonnas **ja keeleteaduses**. Sest keeleteaduses on nende võimalused lausa piiramatud.

LÜHENDID

1, 2, 3 = 1., 2., 3. isik; **ABL** = ablatiiv; **ADJ** = adjektiiv; **AUX** = abiverb; **CVB** = konverb; **DEM** = demonstratiivpronoomen; **DUR** = duratiiv; **FRQ** = frekventatiiv; **FUT** = tulevik (futuurum); **GEN** = genitiiv; **IMP** = imperatiiv; **INF** = infinitiiv; **INS** = instrumentaal; **LAT** = latiiv; **MOM** = momentaan; **OBL** = obligatiiv; **OC** = objektikonjugatsioon; **PL** = mitmus; **PN** = isikunimi; **POS** = possessiiv; **PRS** = olevik (preesens); **PST** = minevik; **RES** = resultatiiv; **SG** = ainsus.

VEEBIVARAD

BISL = BIG Cities, Small LANGUAGES. 14.–16. XI 2018. Leibniz-Zentrum Allgemeine Sprachwissenschaft, Berlin. https://www.leibniz-zas.de/en/about-us/events/details/events/5649-big-cities-small-languages-bisl

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. https://www.eki.ee/dict/ekss

KOMI = Eesti-komi sõnaraamat. http://www.eki.ee/dict/komi

Linguifex. https://linguifex.com/wiki/Parseltongue

Parseltongue 101. https://sites.google.com/site/parseltongue101/lesson1

SLBI = Deutsches Seminar – Small languages big ideas. 4.–5. IV 2019. Universität Zürich, Zürich. https://www.ds.uzh.ch/de/tagungen/small_languages_big_ideas#Programme

Tartu Ülikooli Eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv. http://www.murre.ut.ee/arhiiv

Thieberger, Nick; Nordlinger, Rachel 2009–2014. Doing great things with small-languages. Australian Research Council Discovery Project DP0984419. https://arts.unimelb.edu.au/school-of-languages-and-linguistics/our-research/past-research-projects/great-things-small-languages

Vikipeedia: pidžin. https://et.wikipedia.org/wiki/Pidžin

KIRJANDUS

Aikio 2022 = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio), Proto-Uralic. – The Oxford Guide to the Uralic Languages. Toim Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik. Oxford: Oxford University Press, lk 3–27. https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0001

Bergen, Benjamin 2001. Nativization processes in L1 Esperanto. – Journal of Child Language, kd 28, nr 3, lk 575–595. https://doi.org/10.1017/S0305000901004779

Dahl, Östen 2004. The Growth and Maintenance of Linguistic Complexity. (Studies in Language Companion Series 71.) Amsterdam: John Benjamins. https://doi.org/10.1075/slcs.71

Dal Negro, Silvia 2004. The Decay of a Language: The Case of a German Dialect in the Italian Alps. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien: Peter Lang.

Dediu, Dan; Levinson, Stephen C. 2013. On the antiquity of language: The reinterpretation of Neandertal linguistic capacities and its consequences. – Frontiers in Language Sciences, kd 4, art 397. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00397

Fenk-Oczlon, Gertraud; Fenk, August 2008. Complexity trade-offs between the subsystems of language. – Language Complexity: Typology, Contact, Change. (Studies in Language Companion Series 94.) Toim Matti Miestamo, Kaius Sinnemäki, Fred Karlsson. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 44–65. https://doi.org/10.1075/slcs.94.05fen

Haabvere, Raimund; Ojalo, Jaan 2004. Eesti-esperanto sõnaraamat = Estona-esperanta vortaro. Tallinn: Eesti Esperanto Liit.

Helimskij, Evgenij A. 2000. „Govorka" – tajmyrskij pidžin na russkoj osnove. – Komparatistika, uralistika: lekcii i stat'i. (Studia philologica.) Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, lk 378–395. [Евгений Арнольдович Хелимский, „Говорка" – таймырский пиджин

на русской основе. Компаративистика, уралистика: лекции и статьи. (Studia philologica.) Москва: Языки русской культуры, с. 378–395.]

Janhunen, Juha 1982. On the structure of Proto-Uralic. – Finnisch-Ugrische Forschungen, kd 44, nr 1–3, lk 23–42. https://doi.org/10.33339/fuf.109829

Jespersen, Otto 1922. Language: Its Nature, Development, and Origin. London: Allen & Unwin.

Joki, Aulis J. 1944. Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seura.

Kehayov, Petar 2017. The Fate of Mood and Modality in Language Death: Evidence from Minor Finnic. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 307.) Berlin–Boston: Walter de Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110524086

Kehayov, Petar; Kuzmin, Denis 2022. Karjala keele Kolvitsa murrak. Kuidas varieerub hääbuva keele idiolekt? – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 746–763.

Klumpp, Gerson 2013. On Kai Donner's phonograph records of Kamas. – Finnisch-Ugrische Mitteilungen, nr 37, lk 45–59.

Klumpp, Gerson 2016. Kamas. Erasmus Plus InFUSE, E-learning course. https://www.infuse.finnougristik.uni-muenchen.de/e-learning/kamas/o1_kamas.pdf

Klumpp, Gerson 2018. "Visiting Relatives": On prisoners of war in Finno-Ugric Studies. International Forum on Audio-Visual Research – Jahrbuch des Phonogrammarchivs, nr 9, lk 119–151. https://doi.org/10.1553/jpa9s119

Klumpp, Gerson 2022a. Väikeste uurali keelte diskursusepartiklite kirjeldamise vajadus ja keerukus. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 19–34. https://doi.org/10.54013/kk770a2

Klumpp, Gerson 2022b. Kamas. – The Oxford Guide to the Uralic Languages. Toim Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik. Oxford: Oxford University Press, lk 817–843. https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0039

Matras, Yaron 2009. Language Contact. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511809873

Miestamo, Matti 2008. Grammatical complexity in a cross-linguistic perspective. – Language Complexity: Typology, Contact, Change. (Studies in Language Companion Series 94.) Toim Matti Miestamo, Kaius Sinnemäki, Fred Karlsson. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 23–41. https://doi.org/10.1075/slcs.94.04mie

Nettle, Daniel 1999. Linguistic Diversity. Oxford: Oxford University Press.

Parkvall, Mikael 2008. The simplicity of creoles in a cross-linguistic perspective. – Language Complexity: Typology, Contact, Change. (Studies in Language Companion Series 94.) Toim Matti Miestamo, Kaius Sinnemäki, Fred Karlsson. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 265–285. https://doi.org/10.1075/slcs.94.17par

Stern, Dieter 2005. Taimyr Pidgin Russian (Govorka). – Russian Linguistics, kd 29, nr 3, lk 289–318. https://doi.org/10.1007/s11185-005-8376-3

Stern, Dieter 2012. Tajmyr-Pidgin-Russisch: Kolonialer Sprachkontakt in Sibirien. (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe 19.) München: Kubon & Sagner. https://doi.org/10.3726/b12041

Trudgill, Peter 2011. Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity. (Oxford Linguistics.) Oxford: Oxford University Press.

Tugarinov, Arkadij Jakovlevič 1926. Poslednie kalmaži. – Severnaja Azija, nr 1, lk 73–88. [Аркадий Яковлевич Тугаринов, Последние калмажи. – Северная Азия, №1, с. 73–88.]

Wohlgemuth, Jan 2010. Language endangerment, community size and typological rarity. – Rethinking Universals: How Rarities Affect Linguistic Theory. (Empirical Approaches to Language Typology 45.) Toim J. Wohlgemuth, Michael Cysouw. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, lk 255-277. https://doi.org/10.1515/9783110220933.255

Wolfram, Walt 2007. Language death and dying. – The Handbook of Language Variation and Change. Toim Jack K. Chambers, Peter Trudgill, Natalie Schilling-Estes. Oxford: Blackwell, lk 766-787.

Xelimskij, Evgenij 1996. "Govorka": The pidgin Russian of the Taymyr Peninsular area. –Atlas of Languages of Intercultural Communication in the Pacific, Asia, and the Americas. (Trends in Linguistics. Documentation 13.) Toim Stephen A. Wurm, Peter Mühlhäusler, Darrell T. Tryon. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 1033–1034. https://doi.org/10.1515/9783110819724.3.1033

Gerson Klumpp (snd 1967), PhD, Tartu Ülikooli soome-ugri keelte professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), gerson.klumpp@ut.ee

There is no such thing as a small language

Keywords: natural languages, pidgins, (re)constructed languages, language complexity, language decay

In this article it is discussed what the notion *small language* apart from its designation of a language with a small community of speakers may actually mean. A natural human language, which functions as a full-fledged means of communication, is never small. A language may have a comparatively small phoneme or case system, but the entirety of that language cannot be called small. However, reduction due to language decay, or restriction to certain functions as in case of pidgins, or incompleteness in case of constructed or reconstructed languages may indeed produce smaller languages. The discussion is more of an essayistic style, its purpose is not to present new research results.

Gerson Klumpp (b. 1967), PhD, University of Tartu, Professor of Finno-Ugric Languages (Jakobi 2, 51005 Tartu), gerson.klumpp@ut.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a7

Karjala keele Kolvitsa murrak

Kuidas varieerub hääbuva keele idiolekt?

PETAR KEHAYOV, DENIS KUZMIN

Hõre asustus, lahusolek keelesugulastest, keelte ja murrete segunemine ning lähenev keelesurm[1] pakuvad põnevat ainest keele varieerumise uurimiseks. Samas kasutavad variatiivsuslingvistid sellistes tingimustes kogutud keelematerjali harva. Põhjus on lihtne: tänapäeva variatiivsuslingvistika on eelkõige kvantitatiivne uurimissuund, mis jookseb võidu üha kasvavate andmekogudega. Mida suurem on korpus, seda paremini saab varieerumist tuvastada ja analüüsida üha komplekssemate statistiliste meetodite abil. Äärealade isolatsiooni, keelte ja murrete segunemise ja hääbumise tingimustes kogutud materjal on aga tihti liiga väike selleks, et pakkuda sisendit moodsale variatiivsuslingvistilisele uurimusele.

Artiklis vaatleme varieerumist ühes perifeerses karjala murrakus, mida räägitakse Murmanski oblastis Koola poolsaare edelaosas asuvas Kolvitsa külas (vt kaarti 1). Piirkond on hõredalt asustatud, kohalik karjala kogukond on elanud oma külas kompaktselt ja kaugel teistest karjalastest. Lähim küla, kus karjala keelt räägiti, Knjažaja Guba (krj *Knäžöi*), asub 82 km kaugusel üle Valge mere. Kolvitsa murrak tekkis lähedaste Valge mere Karjala (st päriskarjala põhjapoolsete) murrakute segunemisel. Küla asutasid 1894. aastal karjalased, kes rändasid välja erinevatest küladest Oulanka, Pistojärvi, Kiestinki, Vuokkiniemi, Uhtua ja Kieretti kihelkonnas Mandri-Karjalas. Kaart 2 näitab neid kihelkondi karjala keelealal. Kui XX sajandi esimesel poolel oli Kolvitsa puhas karjala küla, siis tänapäeval on seal suvilaasustus, kus karjala keelt enam ei kuule. 2017. aastal oli külas kaheksa keeleoskajat (vanim sündinud 1934. a, noorim 1956. a), kes suhtlesid omavahel enamasti vene keeles.

2017. ja 2018. aastal tegime külas välitöid, lindistades 31 tundi kõnet kõikide karjala keele oskajatega.[2] See materjal on liiga napp kohaliku keele uurimiseks, kuid õnneks ei olnud me esimesed külas töötanud uurijad. Kolvitsa „avastajateks" läänemeresoome keele- ja kultuuriteaduse jaoks võib pidada Aleksandra S. Stepanovat ja Nina A. Lavoneni, kes sattusid Kandalakša linna (krj *Kannanlakši*) 1972. aastal ning oma suureks üllatuseks said teada, et 40 km ida suunas asub üks karjala küla. Vene teaduste akadeemia Petrozavodski harus töötavad folkloristid lindistasid ligi seitse tundi kõnet ja laule. Samal aastal käis Kolvitsas ka keeleteadlane Pekka Zaikov, kelle lindistatud helimaterjali pikkus on ainult 40 minutit. 1987. aastal väisas küla folklorist Aleksei Konkka, kes lindistas ligi kolm tundi materjali.[3]

[1] Artiklis kasutame terminit *keelesurm* termini *keelevahetus* sünonüümina.

[2] See materjal on hoiul Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.

[3] Need materjalid on hoiul Vene teaduste akadeemia Karjala teaduskeskuse keele, kirjanduse ja ajaloo instituudis. Oleme tänulikud loa eest neid kasutada.

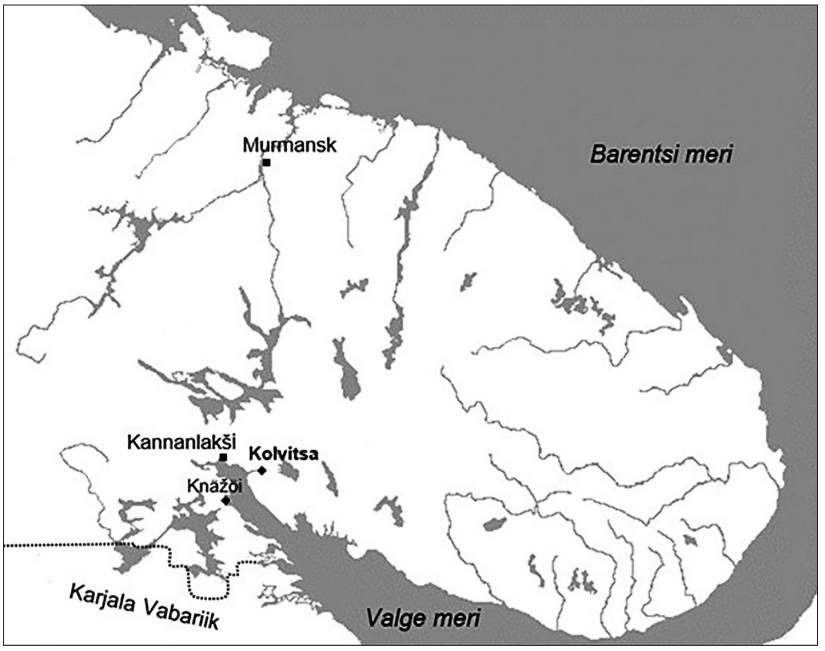

Kaart 1. Kolvitsa küla ja Koola poolsaar. Kolvitsa ümbruse asulad on karjalakeelsete nimedega, ülejäänud kohanimed on eesti keeles.

Valdav osa sellest materjalist koosneb vabadest vestlustest, kus uurija usutleb karjala keeles Kolvitsa elanikke erinevatel teemadel, mis teda huvitavad, kuid laseb keelejuhil soovi korral teemat muuta ja vestlust suunata. See tähendab omakorda, et materjalis esinevaid keelendeid ja nähtusi ei ole (enamjuhul) intervjueerija esile kutsunud, vaid nende esinemine on juhuslik ning nende suhteline sagedus materjalis vastab üldjoontes nende sagedusele keeles üldiselt.

Meie analüüsisime kogu aastatel 1972, 1987 ning 2017 ja 2018 salvestatud materjali, mille tulemused avaldame monograafias (Kehayov, Kuzmin (ilmumas)). Käesolevas artiklis esitame aga mõningaid tähelepanekuid kohaliku keele varieerumise kohta, millega loodame kõnetada teisi läänemeresoome murrete spetsialiste, aga ka variatiivsuslingviste ja keele erosiooni (ingl *language attrition*) uurijaid. Materjal annab võimaluse uurida keele varieerumist ajas ja ruumis. Kolvitsa praeguste elanike vanemad, vanavanemad ja vanavanavanemad tulid erinevatest Mandri-Karjala paikadest ja sealt päritud murdeerinevused peegelduvad isegi kõige uuemas keeleainestikus (2017/2018). Veelgi enam, keel ei varieeru ainult kõnelejate vahel, mida saab jälgida eri kõnelejate keelekasutuse võrdluses, vaid ka üksikkõneleja keelekasutuses. Just idiolektisisesele varieerumisele käesolevas artiklis keskendumegi. Järgnevalt kirjeldame erinevaid varieerumise tüüpe, seejärel käsitleme varieerumist Kolvitsa idiolektide sõnavaras, morfofonoloogias ja morfoloogias.

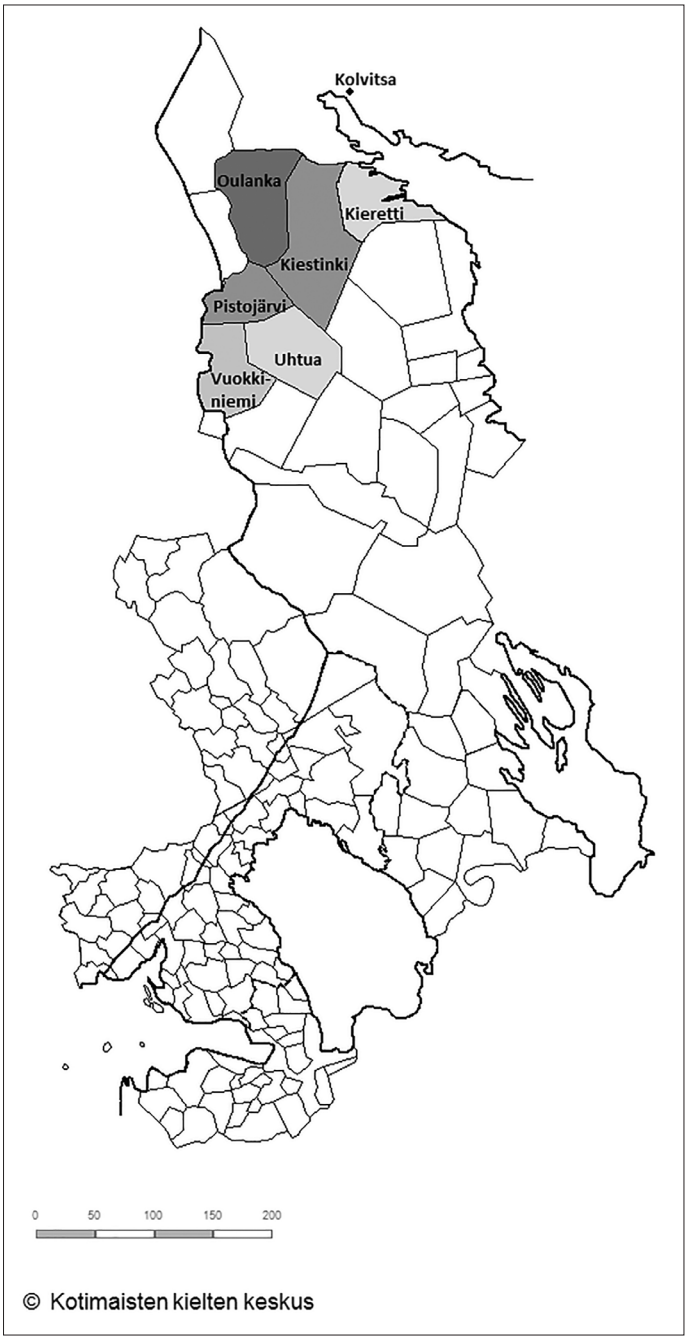

Kaart 2. Kihelkonnad Karjalas, kust Kolvitsa elanikud või nende (esi)vanemad on välja rännanud: mida tumedam värv, seda rohkem inimesi on välja rännanud (KPT-Kotus).

1. Keele varieerumise tüübid

Leiv Flydali (1951) ja Eugenio Coseriu (nt 1988: 273–285) klassikaliseks saanud liigituse järgi on varieerumise tüübid diakrooniline (varieerumine ajateljel), diatoopiline (geograafiline varieerumine), diastraatiline (sotsiaalne varieerumine, nt sotsiaalse staatuse, vanuse ja elukutse järgi) ja diafaasiline (varieerumine registri ja suhtlussituatsiooni järgi).

Teine võimalik liigitus eristab idiolektidevahelist ja idiolektisisest varieerumist. Nii idiolektidevaheline kui ka idiolektisisene varieerumine võib olla diakroonilist, diatoopilist ja diafaasilist laadi (diastraatilise varieerumise all käsitatakse seevastu enamasti idiolektidevahelist varieerumist; see puudutab eri inimeste keele omapära sõltuvalt sotsiaalsest grupist, kuhu nad kuuluvad). Diakrooniliselt saab ühe kõneleja keel varieeruda nii, et Kolvitsa elanik kasutab vähem vorme kui oma lapsepõlves, siis kui veel elasid tema vanavanemad, kellega ta suhtles karjala keeles. Samamoodi võivad tema (esi)vanemad pärineda erinevatest kohtadest Mandri-Karjalas ning need diatoopilised erinevused võivad kajastuda omamoodi rajasõltuvusena tema kõnes: ta kasutab eri murrakutest pärit vorme, mis ei esine üheski algupärases karjala murrakus koos. Sama kõneleja võib kasutada erinevaid vorme ka sõltuvalt sellest, mis teemal või kellega ta suhtleb. See on diafaasilise varieerumise näide.

Viimane meid huvitav varieerumise tüüp on kontekstipõhine *vs.* vaba varieerumine. Esimene on tingitud mõnest või mitmest keelesisesest tegurist (semantikast, fonotaktikast, morfotaktikast või süntaksist) ehk keele struktuurist. Teisel juhul ei sõltu varieerumine struktuurist. Sellise vaba ehk motiveerimata varieerumise saab teha kindlaks idiolektisiseselt, jälgides kõneleja erinevaid vormivalikuid.

Läänemeresoome keeleteaduses on eelkõige uuritud diakroonilist ja diatoopilist varieerumist ja neidki enamasti üksteisest lahus – esimesega on tegelenud keeleajaloolased, teisega murdeuurijad. Muud siin nimetatud varieerumise tüübid on pälvinud vähem tähelepanu ning mitmeid varieerumise põhjusi (ja nende mõju) uuritakse harva koos. Eranditena olgu toodud Maarja-Liisa Pilviku, Helen Plado ja Liina Lindströmi (2021) uurimus ees- ja tagaeituse konkurentsist võru ja seto eituslausetes ning peatselt ilmuv Fedor Rozhanskiy ja Anna Schwarzi uurimus isuri Soikkola murde asesõnadest, kus autorid kaaluvad iga vormivahelduse puhul, millise varieerumise tüübiga on tegu (Rozhanskiy, Schwarz (ilmumas)).

Artiklis vaatleme keelekasutuse varieerumist indiviidi tasandil ehk idiolektisiseselt. Uurime a) diatoopilist ehk geograafiast tingitud varieerumist, b) keelesurma käigus asetleidvast struktuuri erosioonist tingitud varieerumist (erosioon on ajaline nähtus ehk tegu on diakrooniaga) ning c) kontekstipõhist *vs.* vaba varieerumist. Diastraatiline varieerumine ei ole omane ohustatud väikekeeltele, millel puudub kirjasõna. Meie keelejuhid erinevad suuresti haridustaseme poolest, kuid me ei täheldanud sotsiaalset varieerumist nende karjala keeles. Kindlasti leiaksime seda, kui uuriksime nende vene keelt. Tuleb märkida ka, et hääbuvate soome-ugri keelte viimased oskajad on tavaliselt homogeenne grupp (enamasti vanemad naised) ning seetõttu nad ei sobi hästi diastraatilise varieerumise uurimiseks. Diafaasiline

varieerumine puudutab suhtlussituatsioonist tulenevaid erinevusi. Me ei täheldanud sellist varieerumist ilmselt seetõttu, et salvestatud suhtlussituatsioonid olid liiga ühesugused (uurija vestleb keelejuhiga).

2. Idiolektisisene varieerumine Kolvitsa murrakus

Kolvitsa on isoleeritud segamurrak, mis põlvneb lähedastest Valge mere Karjala murrakutest. Küla elanikud on mitme migratsioonilaine järeltulijad. Esimesed pered tulid Oulanka kihelkonnast, järgmistel aastakümnetel tuli inimesi sellest lõunasse ja itta jäävatest kihelkondadest. Iga värskelt tulnu püüdis kohandada oma kodumurrakut kohalike, Karjalast varem väljarännanud külaelanike keelepruugiga. Suhe Mandri-Karjala sugulastega katkes tasapisi pärast Teist maailmasõda ning XX sajandi viimastel aastakümnetel hakkas karjala keel külas välja surema. Seda ei antud enam järgmisele põlvkonnale edasi ka põhjusel, et juba 1930-ndatel ja 1940-ndatel sündinud põlvkonnad abiellusid enamasti venelastega ning kodukeeleks kujunes vene keel.

Tabel 1. Kolvitsa murraku keelejuhtide andmed.

Anonüümne tähistaja (intervjueerimise aasta)	**Sünniaasta**	**Sünnikoht**	**Keeleoskuse tase**
AKA (1972)	1898	Kolvitsa, Kandalakša kihelkond	täiskeelne kõneleja
FSK (1972)	1906	Kolvitsa, Kandalakša kihelkond	täiskeelne kõneleja
MAA (1972)	1887	Vartielampi, Oulanka kihelkond	täiskeelne kõneleja
MAK (1972)	1898	Kolvitsa, Kandalakša kihelkond	täiskeelne kõneleja
MIB (1972)	1895	Pistojärvi, Pistojärvi kihelkond	täiskeelne kõneleja
MIP (1972, 1987)	1910	Kolvitsa, Kandalakša kihelkond	täiskeelne kõneleja
MKA (1972)	1905	Niska, Oulanka kihelkond	täiskeelne kõneleja
AEM (1987)	1914	Vuonninen, Vuokkiniemi kihelkond	täiskeelne kõneleja
NAL (1987)	1907	Kiestinki, Kiestinki kihelkond	täiskeelne kõneleja
AAG (2017)	1938	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	ladus (kuid mitte täiskeelne) kõneleja
GAB (2017, 2018)	1940	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	ladus (kuid mitte täiskeelne) kõneleja
IAM (2017, 2018)	1944	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	poolkeelne kõneleja
LEZ (2017, 2018)	1941	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	täiskeelne kõneleja
NVI (2018)	1956	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	poolkeelne kõneleja
OAP (2018)	1952	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	poolkeelne kõneleja
SSA (2017)	1944	Kolvitsa, Kandalakša rajoon	ladus (kuid mitte täiskeelne) kõneleja

Tabelis 1 on keelejuhtide andmed, kelle keele varieerumist on artiklis analüüsitud. Kõneleja anonüümne nimekuju koosneb ees-, isa- ja perekonnanime algustähest, sellele järgnev arv näitab intervjueerimise aastat. Keelejuhid on jaotatud kolme rühma: täiskeelsed kõnelejad on lapsepõlves omandanud täiel määral karjala keele ja interv-

juu ajal ei ole nende jutus üldse (või on ainult üksikuid) keele lagunemise märke; ladusad (kuid mitte täiskeelsed) kõnelejad on lapsepõlves ilmselt samuti omandanud keele täiel määral, kuid täiskasvanueas esineb nende jutus keele vähese kasutamise tõttu ulatuslikke keele lagunemise märke; poolkeelsetel kõnelejatel on keeleomandamine lapsepõlves jäänud poolikuks, mis ilmneb nende puudulikus sõnavaras ja väga lihtsustatud grammatikas.

2.1. Idiolektisisene varieerumine sõnavaras

Materjalis esineb samatähenduslikke sõnu, millel on erinev geograafiline levik Mandri-Karjalas. Näiteks dünaamilist modaalsust väljendavad tegusõnad ***mahtua*** ja ***mal(t)tua*** tähistavad oskust, omandatud vaimset võimet (’oskama, teadma kuidas olla oma oskustega millekski võimeline’). Verb *mahtua* esineb selles tähenduses enamasti koos infinitiivse laiendiga (23 esinemisjuhtu materjalis), nt *mie mahan i joikuu* ’ma oskan ka joiguda’ (MKA 1972), *mahtoi kestrata* ’oskas kedrata’ (SSA 2017), kuid ka nimisõnalise laiendiga, nt *en ni maha sitä virttä* ’ma ei oska seda laulu’ (MKA 1972). Karjala murrete atlas (Bubrih jt 1997) ja karjala keele võrgusõnaraamat (Torikka 2009) annavad aimu *mahtua* geograafilisest levikust. Selles tähenduses esineb verb päriskarjala põhjamurretes (ehk Valge mere karjala murretes), kust pärineb ka Kolvitsa karjala murrak. Kuid kolvitslased kasutavad oskamise ja omandatud vaimse võime tähenduses ka verbi *maltua*, mis on omane päriskarjala lõunamurretele, samuti Aunuse karjala ja lüüdi keelele. Bubrihi jt (1997) kaart 209 näitab ainult ühte kohta, kus *maltua* esineb selles tähenduses: Käpäli küla Kiestinki kihelkonna lõunaosas, mis jääb alale, kust karjalased emigreerusid Kolvitsasse. Karjala keele võrgusõnaraamat (Torikka 2009) toob näiteid ka Petsamost (Kiestinki siirdemurre), Uhtuast ja Kontokkist, kuid üldiselt on see verb Valge mere Karjala murretes kasutusel hoopis teises tähenduses: ’aru saama, mõistma, olema (millestki) teadlik’. Omandatud vaimse võime väljendamiseks kasutatakse *maltua*-verbi eelkõige nimisõnalise laiendiga, nt *iänellä itkuu sitä mie kyllä malttasin* ’itkulaulu laulda, seda ma oskasin küll’ (MIB 1972), kuid materjalis on ka infinitiiviga näiteid: *yksi še ei ni eloissella maltan* ’üksinda ei osanud ta mängida’ (MIB 1972), *a myöhän emmə malta lukie* ’meie aga ei oska lugeda’ (LEZ 2018).

Paljude Kolvitsa murraku kõnelejate jaoks on *maltua* vabalt asendatav *mahtua* verbiga, mis on algupärane oskamist ja vaimset võimet väljendav verb Valge mere Karjala murretes. Sellised keelejuhid on näiteks LEZ 2017/2018, OAP 2018, SSA 2017, MIB 1972 ja MKA 1972. Viimane räägib intervjuus improviseeritud laulmisest ja kasutab nii *ken mahtau kaunehemmašti sloožie* ’mõni oskab ilusamini värsse kokku panna’ kui ka *ken maltau enemmän sočinie* ’kes oskab paremini luuletada’ (MKA 1972). Mõned 2017. ja 2018. aasta keelejuhid kõhklevad, kumba vormi kasutada, ja kasutavad mõlemat ühes lauses, nt *tytär hänee ei malta, ei maha, maltau pikkuse(n)* ’tema tütar ei oska (rääkida karjala keelt), ta ei oska, või oskab, aga ainult natuke’ (SSA 2017).

Kolvitsas esineb ka kolmas verb – ***šuattua*** –, mis väljendab oskamist ehk omandatud vaimset võimet. See esineb ainult keelejuhtide MIB ja MAK kõnes (kokku neli

korda), kellest esimene kasutab selles tähenduses ka verbe *mahtua* ja *maltua*, teine *mahtua* (temaga tehtud intervjuu ei sisalda sõna *maltua*), nt *muuta en šuattan, ka itkie šitä šuattasin kyllä* 'muud ma ei osanud, kuid itkeda oskasin küll' (MIB 1972), *en šuattan ni arvuutella* 'ma ei osanud ka mõistatusi' (MAK 1972). Karjala keele sõnavarakogude (Bubrihi jt 1997: kaart 209; Torikka 2009; Fedotova, Bojko 2009) põhjal võib öelda, et nendes kihelkondades, kust on pärit kolvitslased, esineb *šuattua* antud tähenduses Vuokkiniemis, Uhtuas, Kiestinkis ja Pistojärvis, seega migratsiooni lähteala lõuna- ja keskosas. Selle verbi esinemine Pistojärvis sündinud MIB-i kõnes on seega ootuspärane. Ootamatu on verbi esinemine MAK-i jutus, kelle juured on põhjas (Oulankas). Võimalik, et *šuattua* on olnud kasutusel Kolvitsas ja on saanud mingil hetkel küla „üldkeele" osaks, kuid hiljem on *mahtua* ja *maltua* hakanud seda välja tõrjuma.

Verbitähendus 'aru saama' pakub teise näite erineva geograafilise levikuga verbide konkurentsist Kolvitsa murrakus. Mainisime, et seda väljendatakse enamikus Valge mere Karjala murretes verbiga *mal(t)tua*: Bubrihi jt (1997: kaart 204) järgi on see nii Kiestinki, Oulanka (v.a Vartielampi külas), Kieretti, Vitsataipale ja Paanajärvi kihelkonnas; võrgusõnaraamat (Torikka 2009) toob näiteid ka Uhtuast, Petsamost ja Jyskyjärvist. Valge mere murde edelaosas, Soome läheduses Pistojärvis, Vuokkiniemis ja (vähemalt osaliselt) Uhtuas aga väljendatakse tähendust 'aru saama' valdavalt verbiga ***ymmärtyä***, mis esineb Kolvitsa materjalis ainult viis korda.

Kuidas need tõsiasjad seostuvad Kolvitsa keelejuhtide päritoluga? 1972. aastal esineb *ymmärtyä* keelejuhtide AKA, MKA ja MIP keeles, nt *en ymmärrä* 'ma ei saa aru' (AKA 1972), *ei ymmärtyä šuanun* 'tal ei õnnestunud aru saada' (MKA 1972). MIP kasutab seda verbi ka 1987. a lindistustes (*ei ymmärrä* 'ta ei saa aru'). Uuemas materjalis esineb *ymmärtyä* ainult ühel korral: *ei ymmärretä karjalakši* 'nad ei saa karjala keelest aru' (OAP 2018). MIP ja OAP on suguvõsast, kelle juured on ilmselt Pistojärvi kandis. AKA ja MKA juured on jällegi Oulanka kihelkonnas, st valdavalt *maltua*-piirkonnas (ainsaks erandiks on Vartielampi, mis asub endisel, 1940. aasta eelsel Soome ja Nõukogude Liidu piirialal). Seega on pinge *maltua* ja *ymmärtyä* vahel tunda nende kõnelejate keeles, kelle juured on läänepoolsemas Valge mere Karjalas. Kõik keelejuhid, kes kasutavad *ymmärtyä* tähenduses 'aru saama', kasutavad samas tähenduses ka verbi *maltua*. Ei saa välistada ka otsest soome keele mõju, kus antud tähendus edastatakse verbiga *ymmärtää*. MKA (snd 1905) ja MIP (snd 1910) käisid Kolvitsa koolis 1910-ndate lõpus ja 1920-ndate alguses, kui koolis õpetati veel soome keelt.[4] OAP (snd 1952) kuulub põlvkonda, kes ei õppinud koolis soome keelt, kuid tal on Soome tuttavaid, kellelt ta on keelt õppinud. Huvitaval kombel kasutatakse kõikides Kolvitsa näidetes verbi *ymmärtyä* eituse mõjualas ('ei saa aru', 'ei võinud aru saada'). Viiest juhust aga ei piisa väiteks, et tegu on eituslembese verbiga.

Konkreetse tähendusega ja kõrge sagedusega sõna esinemine kahe erineva lekseemina ei ole ökonoomne, kuid Kolvitsa pakub selle kohta rohkelt näiteid. Tähendust 'töötama, tööd tegema' antakse edasi kahe verbiga: ***ruatua*** ja ***työjellä***. *Ruatua* väljendab külaelanike järgi pigem mitte tööalast, vaid füüsilist tegevust,

[4] 1938. aastal loovutas Karjala ANSV äsja moodustatud Murmanski oblastile Kandalakša piirkonna, kuhu kuulus ka Kolvitsa. Sellega seoses lõpetati koolides soome keele õpetamine.

kodutööde tegemist ja masina toimimist, *työjellä* aga ametis olekut, töötamist töövõtjana; vrd *ei še kesillä ollun meilä joutuu, meilä piti ruatua* 'suvel me ei jõudnud, pidime töötama (põllutöid tegema)' (MKA 1972), *miulla maššina ruotau, vuadetta pešey* 'mul pesumasin töötab, peseb riideid' (LEZ 2018) ja *toatto konša predsedatelem työjeli* 'kui isa töötas esimehena' (GAB 2018). Kuid tänapäeva keelejuhid kasutavad neid verbe kontekstist sõltumatult, laiendades *työjellä* ka majapidamis- ja füüsiliste tööde tegemisele ja *ruatua* ka ametialasele töötamisele; vrd *oikein vakavaińi, šuvaitši työjellä, še aivoin noušoo, i lehmät lypšäy, i ruokua laittau* 'oli väga tõsine inimene, armastas tööd teha, tõusis vara, lüpsis lehmad ja tegi süüa' (SSA 2017), *mieš työjeli pellolla, heposella, kynty* 'mees töötas põllul, kündis hobusega' (SSA 2017) ja *šilloi mie kakši vuotta koulušša Kolvičašša ruovoin* 'siis ma töötasin kaks aastat Kolvitsa koolis (õpetajana)' (LEZ 2018), *ispolkomašša ruato enne* 'töötas varem täitevkomitees' (LEZ 2018). Tänapäeva keelekasutuses on seega need verbid üksteisega asendatavad.

Need verbid on levinud erinevates karjala murretes, mis peegeldub ka kogutud materjalis. *Ruatua* on kasutusel kogu karjala murdealal (päriskarjalas, Tveri karjalas ja Aunuse karjalas), *työjellä* esineb suhteliselt väiksel alal Valge mere Karjala põhjapoolsemates murrakutes. Keelejuht AEM, keda Konkka intervjueeris 1987. aastal, kasutab peaaegu ainult verbi *ruatua* (*työjellä* esineb tema kõnes ainult ühe korra). See pole üllatav, kuna AEM on sündinud Vuonninenis, lõunapoolsemas Karjala külas, kust Kolvitsasse emigreeruti. AEM-i tütar LEZ, keda intervjueerisime 2017. ja 2018. aastal, kasutab mõlemat verbi mõlemas tähenduses, kuid siiski rohkem verbi *ruatua*. LEZ on sündinud juba Kolvitsas, kus oli palju väljarännanuid ja nende järglasi Kiestinki ja Oulanka kihelkonnast – *työjellä* kasutusalalt. Võrdluseks võib tuua SSA, kelle juured on põhjas, Oulanka kihelkonnas, ja kes samuti kasutab mõlemat verbi mõlemas tähenduses, kuigi sagedamini verbi *työjellä*.

Mõne sõna geograafiline levikuala on tundmatu, nt kasutavad kolvitslased kahte sõna 'arvama, mõtlema' kohta: ***duumaija*** ja ***tutkie***. Esimene on hästi mugandatud vene laensõna (< *думать*), mis esineb kogu karjala keelealal (Torikka 2009). Teise sõna leviku kohta selles tähenduses andmeid ei ole, *tutkie* ainsa tähendusena esitatakse 'uurima, välja selgitama' (Torikka 2009; Fedotova, Bojko 2009; Zaikov, Rugoeva 1999). Meie materjalis esineb *tutkie* aga 15 korda (viiel keelejuhil: MIB 1972, LEZ 2017/2018, AAG 2017, GAB 2018, OAP 2018) ja ainult tähenduses 'arvama, mõtlema', nt (kosjajutt) *kuin työ tutkitta ... meilä olis poeka, kun teilä olis tytär* 'kuidas te arvate, meil oleks poiss, kuid teil oleks tüdruk' (MIB 1972), *a siitä tutkin, a možet mie teräväh kuolen* 'ja siis ma mõtlesin, äkki ma suren varsti' (LEZ 2018). Verb *duumaija* on siiski meie materjalis ülekaalus ja enamik neist, kes kasutasid *tutkie* selles tähenduses, kasutasid ka verbi *duumaija*, nt *duumaičen pervyj raz pšeničkasta* 'arvan, et (tegin seda) esimest korda nisust' (LEZ 2018). Küsimusele, millal kasutatakse ühte ja millal teist, vastasid nii GAB kui ka LEZ, et tähenduses erinevust ei ole, ainult et *duumaija* on „ryššän šana" ('vene sõna'), *tutkie* aga oma karjala sõna.

Me ei tea, kas *tutkie* kasutamine tähenduses 'arvama, mõtlema' on Kolvitsa keeles uuenduslik või on tegu Mandri-Karjalast päritud joonega, mis esineb nii väikesel alal, et sõnavarakogud seda ei registreeri. Seega ei ole teada, kas geograafia – kolvitslaste päritolu erinevatest kohtadest Karjalas – mängib rolli nende sõnade kasutuses.

Näiteid samatähenduslike sõnade paralleelse kasutuse kohta leidub ka nimisõnade hulgas. Maastikuvorme tähistavate sõnade ***termä*** ja ***čokka*** seletused sõnaraamatutes mõnevõrra erinevad: *termä* '(järsema kallakuga) nõlvak, kallas; küngas' ja *čokka* 'kõrgendiku tipp, künka tipp' (Zaikov, Rugoeva 1999; Torikka 2009). Võrgusõnaraamatu (Torikka 2009) ja Fedotova, Bojko (2009) näidete ning Denis Kuzmini välitöödel kogutud andmete põhjal võib öelda, et *termä* esineb päriskarjala nii lõuna- kui ka põhjamurdes (v.a selle loodeservas Oulankas), *čokka* esinemisala on seevastu palju väiksem, hõlmates põhjamurde kõige põhjapoolsemaid murrakuid, kuhu ta on laenatud saami keelest. Mõlemad sõnad esinevad sageli Kolvitsa materjalis ja tihti samas tähenduses. Kui GAB (2018) ja IAM (2018) määratlesid mõlemad 'künkana', kuid ütlesid, et *čokka* on pindalalt väiksem ja madalam kui *termä*, siis meie sujuvaim keelejuht LEZ ütles, et nende vahel tähenduserinevust ei ole. Tähenduserinevuse puudumist võib täheldada kohanimestikus, kus sõnu *termä* ja *čokka* kasutatakse kohanimede geneerilise osana, mis tähistavad ühte ja sama maastikuvormi, vrd *Jyrkiläntčokka* ja *Jyrkiläntermä*, *Muari(e)ntčokka* ja *Muari(e)ntermä*.[5] Keelejuhid tunnevad ja kasutavad mõlemat sõna, kuid nende eelistustes ilmneb sõnade Mandri-Karjala kasutusala. Näiteks NAL, kes on sündinud 1907. aastal Kiestinkis, kasutab 1987. aastal tehtud lindistustes peaaegu ainult *čokka*. AEM (1987) ja tema tütar LEZ (2017/2018), kelle juured on lõunas Vuonninenis, kasutavad aga enamasti *termä*.

Tabel 2 võtab kokku käsitletud tähendusrühmad, paralleelsõnad ja varieerumise tüübid.

Tabel 2. Idiolektisisene varieerumine sõnavaras.

Tähendus	**Alternatiivid**	**Varieerumise tüüp eri idiolektides**
vaimse ja/või omandatud oskuse/võime verb 'oskama, võima'	*mahtua* vs. *maltua* vs. *šuattua*	diatoopiline[6], kontekstipõhine (kas laiend on verb või nimisõna), vaba
'aru saama, mõistma'	*ymmärtyä* vs. *maltua*	diatoopiline, ?kontekstipõhine (eitus), vaba (ainult paari kõneleja keeles)
'töötama, tööd tegema'	*ruatua* vs. *työjellä*	diatoopiline, vaba
'arvama, mõtlema'	*duumaija* vs. *tutkie*	vaba
'(väike) küngas, mäekink'	*čokka* vs. *termä*	diatoopiline, ?vaba

Tuleb märkida, et kaartide (Bubrih jt 1997) ja sõnaraamatute (Zaikov, Rugoeva 1999; Torikka 2009; Fedotova, Bojko 2009) põhjal ei saa teha kaugeleulatuvaid järeldusi sõnade geograafilise leviku kohta Karjalas. On võimalik, et sõna esineb teatud murrakus, kuid selle esinemist ei ole talletatud. Tähtsate mõistete väljendamine sünonüümidega pole siiski loomulik, kuna see läheb vastuollu keeleökonoomia printsiibiga. Kolvitsa on aga segamurre, mis on lahus päriskarjala murdekontiinu-

[5] Sõnapaar *vuara* ja *tunturi* esineb samuti sageli kohanimedes. Kolvitslased eristavad nende sõnade tähendust siis, kui need esinevad üldnimena – esimene tähistab metsaga kaetud mäge (kaasa arvatud selle tippu), teine mäge või mäeahelikku, mille tipud on paljad. Seevastu Kolvitsa ümbruse kohanimedes on *vuara* ja *tunturi* paralleelselt kasutusel, nt *Kivivuara* ja *Kivitunturi* on sama maastikuvorm, nagu ka *Kotivuara* ja *Kotitunturi*, *Kuušivuara* ja *Kuušitunturi*, *Okat't'ivanvuara* ja *Okat't'e(v)skatunturi*, *Valkievuara* ja *Valkietunturi*.

[6] Diatoopilise varieerumise all mõtleme siin kõneleja enda, vanemate või vanavanemate geograafiaga ehk murdetaustaga seletatavat varieerumist.

mist. Isoleeritus konserveerib diatoopilist varieerumist, mis antud juhul väljendub ühe kõneleja valiku varieerumises sama mõiste tähistamisel. Kui Kolvitsa piirneks päriskarjala murdekontiinumiga, siis naabermurrakud toetaksid ühe sõna kasutamist teise arvel ja me ilmselt ei leiaks nii palju alternatiive.

2.2. Idiolektisisene varieerumine morfofonoloogias ja morfoloogias

Võib oletada, et varieerumine seotud morfeemide ja väiksemate struktuuriüksuste vormides väljendub teistmoodi ja sõltub teistest faktoritest kui täistähenduslike sõnade puhul. Selles peatükis käsitleme varieerumist nii morfoloogias kui ka morfofonoloogias. Alustame viimasega ja täpsemalt astmevaheldusega.

Päriskarjala murde laadivahelduse süsteem on üks komplekssemaid läänemeresoome keelte hulgas. Erinevalt soome ühiskeelest ja Aunuse karjala keelest allub päriskarjala murretes laadivaheldusele ka **tüvesisene *-st-*/*-št-***, muutudes nõrgas astmes *-ss-*/*-šš-*ks; nt *laštu* 'laast' : *laššut* 'laastud', *opaštuo* 'õppima' : *opaššun* 'õpin' (Zaikov 1987: 31, 33; Bubrih jt 1997: kaart 64). Kuid Kolvitsas ei ole see vaheldus korrapärane. Päriskarjala keeles esimene ja kolmas infinitiiv (ning muud neist moodustatud infiniitsed vormid), kindla kõneviisi oleviku ja lihtmineviku ainsuse kolmas isik ning lihtmineviku mitmuse esimene ja teine isik, nagu ka käskiva kõneviisi vormid (välja arvatud 2SG-vorm) esinevad ühetüvelistes verbides tugevas astmes kujul *-st-*. Nõrgas astmes (*-ss-*) on seevastu kindla kõneviisi oleviku ainsuse ja mitmuse esimene ja teine isik ning lihtmineviku ainsuse esimene ja teine isik, käskiva kõneviisi 2SG-vorm ja umbisikulise tegumoe olevik, lihtminevik ja partitsiibid (Bubrih jt 1997: kaart 64). Kolvitsa materjalis esineb rohkesti kõrvalekaldeid sellest süsteemist ning üldjuhul esineb tugev aste (*-st-*) nõrga (*-ss-*/*-šš-*) asemel. Ainult ühel juhul täheldasime nõrga astme kasutamist (*iššuima* 'istusime', AKA 1972) tugeva (*istuima*) asemel. Seega kipuvad Kolvitsa karjalased üldistama tugevat ja mitte nõrka astet.

Tihti kasutab sama isik nõrga ja tugeva astme vormi segamini; vrd *paissettih* ja *paistettih* 'küpsetasid, praadisid' (SSA 2017), *pöläššyin* ja *pöläštyin* 'ehmusin' (SSA 2017), *en muissa* ja *en muista* 'ma ei mäleta' (AKA 1972; NVI 2018), *issut* ja *istut* 'istud' (LEZ 2018), *iššutah* ja *istutah* 'istuvad' (FSK 1972), *issuttih* ja *istuttih* 'istusid' (LEZ 2018). Kõikumist esineb nii täiskeelsete kõnelejate keeles, nagu AKA (1972) ja FSK (1972), kui ka tänapäeva poolkeelsete kõnelejate hulgas, kes lapsepõlves ei omandanud keelt täiel määral, nagu näiteks NVI (snd 1956), meie kõige noorem keelejuht. See tähendab, et kuigi tegu on erosiooniga (astmevahelduse reegli lõdvenemisega), ei saa seda alati seletada üksikkõneleja vähenenud keelekompetentsiga.

Ka muude laadivaheldusele alluvatele konsonantide ja konsonantühendite kasutamisel esineb ebakindlust, kuid tegu on enamasti üksikute eksivormidega (*hapax legomenon*). See on seletatav struktuurilise erosiooniga, vabast varieerumisest nende näidete puhul rääkida ei saa. Kontraheerunud verbide hulka kuuluval verbil *ruveta* 'hakkama (pihta), alustama' on karjala murretes reeglipärane astmevaheldus: nõrk aste *-v-* esineb esimeses infinitiivis, oleviku ja lihtmineviku

3PL-vormides (ja nendega homonüümsetes umbisikulise tegumoe vormides) ning imperatiivi 2PL-vormis; tugev aste *-p-* esineb kolmandas infinitiivis, kindla kõneviisi oleviku ja mineviku muudes isikutes (jaatuses ja eituses) ning imperatiivi 2SG-vormis. Sujuvaima keelekasutusega LEZ järgib seda süsteemi: *rupet* 'hakkad', *en rupie* 'ma ei hakka', *rupeammə* 'hakkame' jne, kuid ühel korral kasutab ta nõrgaastmelist vormi oleviku esimeses isikus: *konše mie ruven ruatamah, miula kirves täššä* 'kui hakkan tööle, minul on kirves kaasas' (LEZ 2018). Verb *nähä* 'nägema' pöördub päriskarjala murretes lihtminevikus *näin, näit, näki, näimä, näittä, nähti*, kuid Kolvitsas on ainsuse ja mitmuse esimeses ja teises isikus üldistunud nõrgaastmeline *v*-vorm: *nävin* 'nägin' (GAB 2018; LEZ 2018; OAP 2018), *nävimə* 'nägime' (LEZ 2018); vorme *näin*, *näit* jne ei esine 2017/2018-materjalis. Uus astmevaheldusmall paistab olevat stabiilne, kuigi esineb ka sporaadilist *v*-vormi laienemist kolmandale isikule: *nävi* 'nägi' (LEZ 2018).

Kolvitslased üldjuhul käänavad laadivahelduslikke nimisõnu reeglipäraselt, kuid 2017. ja 2018. aastal intervjueeritud keelejuhid eksivad üksjagu. Päriskarjala murdealale (v.a piirikarjala alale lõunas) on omane reeglipärane vaheldus *tk* : *t* (nt *pitkä* : *pität*, *matka* : *matašša*, MIB 1972) (Zaikov 1987: 32). Kuid mitmuse *pität* 'pikad' kõrval kasutas poolkeelne kõneleja NVI (2018) ka vormi *pitkät*. See on ilmselt analoogia alusel moodustatud vorm, mille üldistumine viiks selle vaheldustüübi kaoni ja paradigma tasandumiseni. Sama kehtib ka vahelduse *t* : *v* kohta, mis on omane kogu päriskarjala murdealale, v.a kõige lõunapoolsemad murrakud. LEZ, kes muidu kasutab astmeid õigesti (*šota* : *šovan*), moodustas vormi *šotan* (LEZ 2017). Vaheldus *nt* : *nn* on veel laiema levikuga, hõlmates kogu karjala keeleala. Siingi täheldasime reeglipäraste vormide (nt *rannalla*, OAP 2018) kõrval tugevaastmelise *rantašša* esinemist (OAP 2018). Vaheldus *t* : *j*/Ø tüüpsõnas *täti* 'tädi' on omane Valge mere Karjala murretele ja seega ka Kolvitsale (nt *täin kera* 'tädiga', *täil'lä* 'tädil', SSA 2017), kuid SSA moodustas ka tugevaastmelist alalütlevat *tät'il'lä*.

Päriskarjala murretes varieeruvad paljud **lihtmineviku vormid**. See tuleb esile muu hulgas ühetüvelistes verbides, mille lihtmineviku vormi lõpus oli algselt *-ti*/*-di* (kus klusiil kuulub tüvesse ja *-i* on mineviku tunnus). Läänemeresoome keeltes toimus tüve lõppkonsonandi nõrgenemine *-s-*/*-z-*ks, kuid see muutus ei levinud karjala murretes ühtlaselt (Zaikov 2000: 125). Päriskarjala murretes esineb kõikumist *-ti*/*-di* ja *-si*/*-zi* vahel; vrd *löyti-*/*löydi-* ja *löysi-*/*löyzi-* 'leidis', *työnti-*/*työndi-* ja *työnsi-*/*työnzi-* 'saatis, lähetas' (Zaikov 2000: 125–127). Üheksa antud tüüpi kuuluvat verbi esinevad Kolvitsa materjalis indikatiivi lihtmineviku vormis. Valik *-ti*/*-di* ja *-si*/*-zi* vahel ei paista sõltuvat keelejuhist, tema päritolust Mandri-Karjalas (individuaalseid erinevusi me ei tuvastanud) ega sõna fonoloogiast või fonotaktilisest struktuurist (päriskarjala murretes on tüve häälikulist koosseisu peetud valiku mõjutajaks, vt Zaikov 2000: 129). Ainsaks mõjuteguriks on lekseem. Üheksast verbist kaheksa esinevad kas *-ti*/*-di* või *-si*/*-zi* minevikuvormiga, kuid mitte mõlemaga. See tähendab, et konkreetsed verbid eelistavad ühte lihtmineviku vormi; nt verbid *kiertyä*, *pyytyä*, *kumartua* esinevad lihtminevikus üksnes *-ti-*/*-di*-kujul (*kierti* 'keeras, väänas', AKA 1972; *pyytimä* 'püüdsime', MKA 1972; *pyyti* 'püüdis', LEZ 2017; *kumarti* 'kummardas', AKA 1972), *tuntie*, *löytöä* ja

tietyä aga ainult *-si-/-zi-*kujul (*tunsin* 'tundsin', AKA 1972; *löysimä* 'leidsime', MKA 1972; *tiiesi* 'teadis', LEZ 2017).

Verb *lentyä* 'lendama' oli materjalis ainsana mõlemas vormis. See esines ühel keelejuhil ühe intervjuu jooksul: LEZ (2018) kasutas seda verbi samas isikus ja arvus ja sama ühendverbiga ('ära lendama'); vrd *lenti piästä poikeš* 'lendas mu peast ära' ja *mitä vielä piähä mäni, toisešta puolešta lensi poi*^{e}*s* 'mis tuli pähe, lendas pea teiselt poolt ära'. Seega ei pea viimase põlvkonna kõnelejad enam rangelt kinni reeglist, mille kohaselt igale verbile vastab üks lihtmineviku vorm.

Keerulisem on lugu **kontraheerunud verbide lihtminevikuga**, mis samuti esinevad kahel kujul: *-si/-zi* ja ilma *s*-ita kuju; vrd *makasi ~ makai* 'magas', *rupesi ~ rupei* 'hakkas, alustas' (Zaikov 2000: 67, 130–137). Mõlemad on kasutusel kogu ajaloolisel päriskarjala murdealal, v.a selle edelaserva mõnes piirikarjala murrakus, kus esineb ainult ilma *s*-ita vorm (Pulkkinen 1968). Liikudes päriskarjala murdealal põhja poole, sagenevad *-si-/-zi-* lihtmineviku vormid. Zaikov (2000: 133) kirjutab, et põhjas, Valge mere Karjala murrakutes esinevad need kaks varianti paralleelselt tihti samade verbidega ja isegi sama inimese keeles.

Uurisime lihtmineviku *-si/-zi* ja *-i* esinemist meie materjalis järgmiste parameetrite suhtes: keelejuhi ja tema esivanemate geograafiline taust, materjali kogumise aasta (otsides põlvkondadevahelisi erinevusi) ja kontekst (sõna, sõnavorm ja selle fonoloogilised/fonotaktilised omadused). Viimase parameetri kohta on andmeid varasemates töödes. Pulkkinen täheldab, et kui tüvi lõpeb *i*-ga, siis esineb *s*-vorm. Zaikov (2000: 133) märgib Oulankas, Kiestinkis ja Pistojärvis tehtud tähelepanekute põhjal, et ilma *s*-ita vormi eelistatakse kindla kõneviisi ainsuse kolmandas isikus. Materjalis esinesid 25 kontraheerunud verbi lihtmineviku vormid. Vormide jaotuse alusel võime väita, et valik *s*-iga ja *s*-ita vormi vahel ei ole sõnatundlik: 11 verbi esinesid ainult *s*-vormiga, kuus ainult *s*-ita vormiga ja kaheksa mõlemaga. Viimane näitab, et leksikaalne tähendus ei määra mineviku vormi.

Kolvitsa materjal toetab Zaikovi (2000) väidet, et Valge mere Karjala murrakutes sama verbi paralleelvormid esinevad mõnikord sama kõneleja keeles, nt MKA ütleb 1972. aastal *rupesi* 'alustas' ja natuke hiljem *rupei* 'alustas'; FSK (1972) ütleb nii *šiippasi* kui ka *šiippai* 'puudutas'; aastate 2017/2018 intervjuudes kasutab LEZ *makasimə* 'magasime', aga ka *makain* 'magasin', *varain* 'kartsin', aga ka *varasima* 'kartsime'. Seevastu mõni kõneleja eelistab ühte vormi teisele. 1972. aasta materjalis on kaks vastandit: AKA moodustab lihtmineviku vorme üheksast kontraheerunud verbist (kokku 15 eri vormi), nendest kõik *s*-iga vormid; MKA moodustab *s*-ita vorme viiest verbist ja ainult ühest verbist *s*-iga vorme. Neid erinevusi on raske seostada Mandri-Karjala murdegeograafiaga, sest AKA juured on Oulankas ja MKA juured Oulankas ning naaberkihelkonnas Kiestinkis. Aastate 2017/2018 materjalis ei esine idiolektide vahel nii suuri erinevusi. Järelikult võivad varasema materjali erinevused siiski pärineda Mandri-Karjalast ning olla kolmanda ja neljanda põlvkonna kolvitslaste keeles juba tasandumas. Paistab ka, et *s*-vorm on viimase põlvkonna kõnelejate hulgas üldistumas ilma *s*-ita vormi arvel.

Mis puudutab vormi valikut, siis paistab see tõesti olevat sõltunud häälikulisest ümbrusest. Kolvitsas on *s*-ita vormi kasutamine kõige tõenäolisem, kui tüve lõpus

on *-e*, ning vähem tõenäoline, kui tüve lõpphäälik on *-a*/*-ä*; kõige ebatõenäolisem on selle esinemine juhul, kui tüvi lõpeb mõne muu häälikuga. Tüve lõpphäälik paistab kaotavat oma tähtsuse aastate 2017/2018 materjalis, kus varieerumine tundub olevat vaba, kuigi esinemiste nappuse tõttu ei saa selles kindel olla. Zaikovi täheldatud sõltuvus vormi isikust ja arvust on siiski veel alles. Ka uuemas materjalis on ilma *s*-ita lihtmineviku esinemise tõenäosus suurem, kui tegu on ainsuse kolmanda isiku vormiga. Morfotaktika seisukohalt tähendab see, et kui lihtmineviku tunnus on sõna lõpus, siis on tõenäolisem, et see on ilma *s*-ita.

Tulles tagasi nimisõnade juurde, väärivad tähelepanu eksimused mõne kahetüvelise nimisõna käänamises. Sõna ***kieli*** 'keel' arvu- ja käändevorme moodustatakse kas vokaal- või konsonanttüvest. Ainsuse osastav moodustatakse konsonanttüvest, nt *tiesi kieltä, äijän tiesi* 'oskas keelt, oskas hästi' (LEZ 2017), mille asemel kohtame Kolvitsas ka vokaaltüvelist vormi: *kaikki puajima tätä ryššän kieliä* 'kõik rääkisime seda vene keelt' (LEZ 2017), *miun kieliä maltetih* 'said minu keelest aru' (OAP 2018). Selle vormi üldistumine oleks üks samm allomorfia vähenemisel, mis on omane väljasurevatele keeltele (Wolfram 2007: 7).

Huvitavamad on siiski näited, kus kahe tüve kasutamine sama käändevormi väljendamiseks ei paista olevat erand ning mis ei ole otseselt seletatavad vähenenud keelekompetentsiga. Sõnal ***moršien*** 'mõrsja, noorik' on päriskarjala murretes kaks muutetüve: lühike, mida kasutatakse ainsuse nimetavas (*moršien*) ja osastavas (*moršienta*), ja pikk, mida kasutatakse ülejäänud käändevormides (*moršiemen*, *moršiemella*, *moršiemelta* jne) (Zaikov, Rugoeva 1999; Fedotova, Bojko 2009; Torikka 2009). Meid huvitasid sõna *moršien* vormid, mis ei ole ei nimetavas ega osastavas. Selliseid vorme esines viie keelejuhi jutus (1972. aastal).

Pikem tüvevariant *moršieme-* oli ootuspäraselt ülekaalus neis käänetes, kus pikka vormi kasutatakse: materjalis esinesid omastav *moršieme-n*, alalütlev *moršieme-lla* ja saav *moršieme-kše*. AKA kasutab pikka tüve viis korda, MAA kaheksa korda, FSK 12 korda ja MKA 14 korda. Kuid MAA, FSK ja MKA jutus esineb ka lühemast tüvevariandist moodustatud omastava vorm *moršie-n* (MAA kasutab seda vormi üks kord, FSK ja MKA kumbki kaks korda). Lisaks sellele esineb keelejuhi MIB jutus ühel korral lühema tüvega moodustatud alalütlev *moršie-lla*.

Tuleb märkida, et osa nendest viiest keelejuhist kasutavad nimetava *moršien* (või *moršein*) kõrval lühikest nimetava vormi *moršie* (materjalis oli seitse esinemist). Lühemast tüvest moodustatud omastava ja alalütleva vormid võivad olla uuenduslikku vokaallõpulise nimetava *moršie* käändevormid või on hoopis uuenduslik nimetava vorm nendelt analoogia kaudu tagasi tuletatud.

Raske on ka öelda, kas valik tüvede *moršieme-* ja *moršie-* vahel sõltub keelevälistest teguritest, nagu päritolu. MAA on sündinud Vartielampis (Oulanka kihelkond), MKA Niskas (Oulanka kihelkond), MIB Pistojärvi kihelkonnas, AKA ja FSK on sündinud Kolvitsas. Selleks tuleks lähemalt uurida allomorfide levikut Mandri-Karjalas. Materjalist ilmneb, et kui keelejuht räägib piisavalt kaua mõrsja teemal, kasutab ta varem või hiljem ka erandlikku vormi. Kõnelejad, kelle jutus esineb see sõna kõige sagedamini, kasutavad ka lühemat tüve pika asemel. Mõni keelejuht kasutab alter-

natiive sama jutu sees ja isegi identsetes fraasides, nt MKA (1972) ütleb *moršien puolešta* 'mõrsja poolt' ja paar lauset hiljem *moršiemen puolešta*.

Idiolektisisene varieerumine muutub mitmetahulisemaks, kui võtta arvesse esinemissagedusi (eeldusel, et need on piisavalt suured). Kolvitsa karjalased kasutavad kahte postpositsiooni väljendamaks tähendust 'koos, kaasas, kellegi/millegi abil': ***kera*** (nt *naisen kera* 'naisega', GAB 2017) ja alalütlevat vormi ***keral(la)*** (nt *tuaton keralla* 'isaga', GAB 2017). Nendel lähedastel postpositsioonidel on sama tähendus, kuid erinev levik karjala murretes. Bubrihi jt (1997: kaart 133) järgi on *kera* peamine komitatiiv-instrumentaalne postpositsioon alal, kust tulid kolvitslaste (esi)vanemad – Oulanka, Pistojärvi, Uhtua ja Vuokkiniemi kihelkonnas on see kaardi järgi ainus võimalik vorm ning Kiestinki ja Kieretti kihelkonnas valitsev vorm; kokku on nendes kuues kihelkonnas 22 kohta märgitud *kera*-aladeks. Postpositsiooni vorm *keral(la)* esineb vaadeldaval territooriumil ainult kolmes kohas: Käpälis ja Kiestinkis (Kiestinki kihelkond) ja Tyrhys (Kieretti kihelkond); väljaspool seda ala on *keral(la)* omane mõnele päriskarjala lõunamurde murrakule. Võrgusõnaraamat (Torikka 2009) esitab näiteid ka Vuokkiniemist.

Otsisime kahe tagasõnakuju esinemist meie suuremates andmekogudes (1972 ja 2017/2018). Tabelis 3 esitame nende sageduse selliste keelejuhtide salvestistes, kes kasutasid komitatiiv-intrumentaalset tagasõna vähemalt kümme korda. Meie üllatuseks esines *keral(la)* sagedamini kui *kera*: vrd 27 *vs.* 26 juhtu (1972) ja 68 *vs.* 43 juhtu (2017/2018).

Tabel 3 näitab, et üksikkõnelejate eelistustes esineb suuri erinevusi. 1972. aastal eelistab MKA selgelt *kera*, samal ajal kui FSK paistab eelistavat *keral(la*). 2017/2018 materjalis on erinevused veelgi suuremad: SSA jutus esineb *kera* 20 korda, *keral(la*) ei esine kordagi; LEZ seevastu kasutab 54 korda vormi *keral(la)* ja ainult ühel korral *kera*. Seega ei ole tänapäeva Kolvitsa karjala keel sugugi ühtlane – pigem on varieeruvus suurenenud. Võib öelda, et Kolvitsa karjalaste keel on selles osas viimase 45 aastaga mitte kokku, vaid lahku kasvanud.

Kõnelejate erinevaid tagasõnaeelistusi ei ole võimalik seletada geograafia ega keele erosiooniga. Näiteks nii SSA kui ka LEZ-i juured on kihelkondades, mis Bubrihi jt (1997) järgi peaksid olema *kera*-alad, olgugi et andmed on puudulikud. Erinevusi võiks seletada keele hääbumisega Kolvitsas: kuna karjalased ei suhtle enam omavahel karjala keeles, kasvavad nende idiolektid vähese kasutuse tõttu lahku. Kuid erinevate eelistuste algne põhjus peaks olema mujal, sest, nagu näha tabelist 3, olid tagasõna kuju valikuerinevused keelejuhtide vahel märkimisväärsed juba 1972. aastal – ajal, kui küla oli veel valdavalt karjalakeelne ning karjala keel oli igapäevase suhtluse keel.

Tagasõna kuju valik ei sõltu ka tagasõnafraasi semantikast. Mõlemad kujud väljendavad kaasnemise (ingl *concomitance*) semantilise välja peamisi tähendusi, nagu kaaslane, vahend ja materjal (Lehmann, Shin 2005); nt kaaslane: *naisen kera lähtih* 'läksid naisega' (GAB 2017), *ämmö ukon keralla* 'vanaema vanaisaga' (LEZ 2018), vahend: *šammuta sie kun heinän ta lehen kera* 'kustuta see rohu ja lehtedega' (MKA 1972), *kirvehen ta vasaran keral* 'kirve ja haamriga' (LEZ 2018), materjal: *vietra šeiso*

juomisen kera 'seal on ämber joogiga' (SSA 2017), *rautojen keralla lippahat* 'rauast (või rauaelementidega) kummutid' (FSK 1972).

Kuna kõik tabelis 3 loetletud keelejuhid (v.a SSA) kasutavad mõlemaid tagasõnakujusid, jääb vastamata küsimus: miks otsustab kõneleja konkreetses suhtlussituatsioonis ühe või teise vormi kasuks? Tagasõna valik ei tundu sõltuvat geograafiast, keele erosioonist ega semantikast. Olgugi et peaaegu kõik keelejuhid kasutavad mõlemaid kujusid vaheldumisi, näitab suur erinevus nende eelistustes, et varieerumine ei ole päris vaba.

Tabel 3. Komitatiiv-instrumentaalsete tagasõnade *kera* ja *keral*(*la*) esinemissagedus.

Andmestik			***kera***	***keral(la)***
1972	Σ (kõik esinemised materjalis)		26	27
	Keelejuhid, kes kasutavad komitatiiv-instrumentaalset tagasõna vähemalt kümme korda	AKA	5	6
		FSK	3	10
		MKA	17	3
2017/2018	Σ (kõik esinemised materjalis)		43	68
	Keelejuhid, kes kasutavad komitatiiv-instrumentaalset tagasõna vähemalt kümme korda	LEZ	1	54
		AAG	12	5
		SSA	20	0
		OAP	8	2

Tabel 4 võtab kokku varieerumise morfofonoloogias ja morfoloogias idiolekti tasandil. Võrreldes tabeleid 2 ja 4, on näha, et kui idiolektisisene sõnavara varieerumine on tihti seletatav geograafiaga (st esivanemate päritoluga Mandri-Karjalas), siis morfoloogia puhul ei mängi geograafia erilist rolli – tähtsaimaks teguriks on keele erosioon.

Tabel 4. Idiolektisisene morfofonoloogia ja morfoloogia varieerumine.

Valdkond ja nähtus	**Alternatiivid**	**Varieerumise tüüp eri idiolektides**
Laadivaheldus verbides, mille tüves on *-st*: tugev aste nõrga asemel	*-st-*/*-št-* vs. *-ss-*/*-šš-*	vaba, keele erosioonist tingitud
Laadivaheldus muudes verbides: nõrk aste tugeva asemel	*-v-* vs. *-p-* *-v-* vs. *-k-*	keele erosioonist tingitud
Laadivaheldus nimi- ja omadussõnades: tugev aste nõrga asemel	*-tk-* vs. *-t-* *-t-* vs. *-v-* *-nt-* vs. *-nn-* *-t-* vs. *-j*/*Ø-*	keele erosioonist tingitud
Ühetüveliste verbide lihtminevik, mille tüve lõpus on *-t*/*-d*	*-ti*/*-di* vs. *-si*/*-zi*	kontekstipõhine (lekseem), keele erosioonist tingitud
Kontraheeritud verbide pikk ja lühike lihtminevik	*-si*/*-zi* vs. *-i*	vaba, kontekstipõhine (tüvehäälik ja mineviku tunnuse asukoht)
Ainsuse osastava lõpp	*-tä* vs. *-(i)ä*	keele erosioonist tingitud
Sõna *moršie(n)*/*moršei(n)* omastav ja obliikvakäänded	*moršieme-* (pikk tüvi) vs. *moršie-* (lühike tüvi)	vaba
Komitatiiv-instrumentaalne tagasõna	*kera* vs. *keral(la)*	vaba

3. Lõpetuseks

Võib väita, et Kolvitsa karjalaste keel on kolme jõu surve all:

1. Sund säilitada Mandri-Karjalast päritud murdejooni ja -erinevusi, et hoida pere sees sidusust eri põlvkondade vahel. Karjalas sündinud esimese põlvkonna Kolvitsa elanikud andsid lastele edasi oma sünnikoha murdejooni, kes omakorda pärandasid neid oma lastele jne.[7]

2. Sund tasandada geograafilisi erinevusi ning sulandada kohalikud keelevariandid ühtseks keeleks. Vaistlik keele ühtlustamine kogukonna sees viib ideaalis karjala keele Kolvitsa murraku „standardiseerimiseni".

3. Läheneva keelesurma paratamatus, mis toob endaga kaasa üldise ebakindluse vormivalikul, aga ka kindlamat laadi struktuurimuutusi, nagu morfoloogiliste paradigmade tasandumine (erandite kadu), morfotaktilise läbipaistvuse suurenemine (allomorfia kadu, aglutinatiivse väljenduse eelistamine flektiivsele) jne (vt Kehayov 2017: 12–17).

Vastusena erinevatele survetele kasutab üksikkõneleja suhtluses sama funktsiooni väljendamiseks erinevaid võimalusi. Kõrvalt vaadates sisaldab kõneleja keel rohkem vorme kui vaja ja keel tundub muutuvat hääbumise lävepakul rikkamaks, mitte vaesemaks. Keelematerjal näitab, et keskseid mõisteid ja grammatilisi funktsioone tähistavad alternatiivvormid varieeruvad mõnel kõnelejal vabalt. Niko Partanen ja Janne Saarikivi (2016) on täheldanud taolist „rikkust" ühe Aunuse karjala külakogukonna keeles, kuid ei täpsusta, kas see nähtus ilmneb kogukonnas tervikuna (ehk indiviidiülesel tasandil) või on see omane ka üksikkõneleja keelele. Selles artiklis keskendusime üksikkõneleja keelele ja näitasime, et suur motiveerimata varieerumine ei esine ainult idiolektide vahel, vaid ka idiolektide sees.

Uurimust toetas Saksa teadusfondi (Deutsche Forschungsgemeinschaft) uurimisprojekt KE 2239/1-1 (Petar Kehayov, Leibnizi Ida- ja Kagu-Euroopa uuringute instituut, Regensburg).

KIRJANDUS

Bubrih, Dmitrij V.; Beljakov, Aleksandr A.; Punžina, Aleksandra V. 1997. Karjalan kielen murrekartasto. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 97.) Toim Leena Sarvas. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Coseriu, Eugenio 1988. Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft. Tübingen: Francke.

Fedotova, Vièno P.; Bojko, Tatjana P. 2009. Slovar' sobstvenno-karel'skih govorov Karelii. Petrozavodsk: Institut jazyka, literatury i istorii Karel'skogo naučnogo centra RAN. [Виэно П. Федотова, Татьяна П. Бойко, Словарь собственно-карельских говоров Карелии. Петрозаводск: Институт языка, литературы и истории Карельского научного центра РАН.]

[7] Alahinnata ei tohi ka üle põlvkonna ulatuvaid kontakte: lapsed veedavad tihti rohkem aega vanavanematega kui oma tööl käivate vanematega. Mõni Kolvitsa keelejuht ütles, et kui poleks olnud vanaema, siis ta ei räägiks karjala keelt.

Flydal, Leiv 1951. Remarque sur certains rapports entre le style et l'etat de langue. – Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab, kd 16, lk 241–258.

Kehayov, Petar 2017. The Fate of Mood and Modality in Language Death: Evidence from Minor Finnic. (Trends in Linguistics, Studies and Monographs 307.) Berlin–Boston: De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110524086

Kehayov, Petar; Kuzmin, Denis (ilmumas). The Karelian Dialect of Kolvitsa, Kola Peninsula. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

KPT-Kotus = Karjalaisalueen pitäjien kartta. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.

Lehmann, Christian; Shin, Yong-Min 2005. The functional domain of concomitance: A typological study of instrumental and comitative relations. – Typological Studies in Participation. (Studia typological 7.) Toim C. Lehmann. Berlin: Akademie Verlag, lk 9–104. https://doi.org/10.1524/9783050080536.9

Partanen, Niko; Saarikivi, Janne 2016. Fragmentation of the Karelian language and its community: Growing variation at the threshold of language shift. – Linguistic Genocide or Superdiversity? New and Old Language Diversities. (Linguistic Diversity and Language Rights 14.) Toim Reetta Toivanen, J. Saarikivi. Bristol: Multilingual Matters, lk 21–64. https://doi.org/10.21832/9781783096060-003

Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Lindström, Liina 2021. Murded, varieerumine ja korpusandmed. Eitussõna paiknemine võru ja seto eituslausetes. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 771–796. https://doi.org/10.54013/kk764a7

Pulkkinen, Paavo 1968. Supistumaverbien imperfektityypit karjala-aunuksessa. (Suomi 113:2.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rozhanskiy, Fedor; Schwarz (Khoroshkina), Anna (ilmumas). Pronominal system of Soikkola Ingrian: personal, demonstrative, reflexive and reciprocal pronouns and their variation. – ESUKA – JEFUL, kd 13.

Zaikov, Pekka 1987. Karjalan kielen murreoppia. Opetusmoniste. Petroskoi: Petroskoin valtionyliopisto.

Zaikov, Pekka; Rugoeva, Larisa 1999. Karel'sko-russkij slovar' (severno-karel'skie dialekty). Petrozavodsk: Periodika. [Пекка Зайков, Лариса Ругоева, Карельско-русский словарь (северно-карельские диалекты). Петрозаводск: Периодика.]

Zaikov, Petr M. 2000. Glagol v karel'skom jazyke. Grammatičeskie kategorii lica-čisla, vremeni i naklonenija. Petrozavodsk: Izdatel'stvo Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. [Петр М. Зайков, Глагол в карельском языке. Грамматические категории лица-числа, времени и наклонения. Петрозаводск: Издательство Петрозаводского государственного университета.]

Torikka, Marja (toim) 2009. Karjalan kielen verkkosanakirja. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 18.) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/kks_etusivu.cgi

Wolfram, Walt 2007. Language death and dying. – The Handbook of Language Variation and Change. Toim Jack K. Chambers, Peter Trudgill, Natalie Schilling-Estes. Oxford: Blackwell, lk 766–787. https://doi.org/10.1002/9780470756591.ch29

Petar Kehayov (snd 1972), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri süntaksi teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), petar.kehayov@ut.ee

Denis Kuzmin (snd 1977), PhD, Helsingi ülikooli soome, soome-ugri ja skandinaavia uuringute osakonna teadur (Yliopistonkatu 3, 00014 Helsinki, Soome), denis.kuzmin@helsinki.fi

The Kolvitsa dialect of Karelian: Idiolect variation in a dying language

Keywords: endangered languages, linguistic variation, mixed dialects, idiolects, Karelian language, Kola peninsula

Our research question is whether the remarkable morphological diversity observed in dying Finnic languages occurs just on community level, or is it also characteristic of the usage of a single speaker. To answer this question we take a closer look at idiolect variation in a hitherto unexplored variety of Karelian, namely, the Kolvitsa dialect spoken in the Kola peninsula. Examining lexical, morphophonological and morphological variation we focus on the possible reasons behind the use of parallel forms. We observe that lexical variation is often conditioned by dialect geography, i.e. it depends on the origin of the (grand)parents of Kolvitsa residents from different regions of White Sea Karelia, whereas in the case of morpho(phono)logy the main factor behind choice and alternation is erosion of language structure.

Petar Kehayov (b. 1972), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Research Fellow in Finno-Ugric Syntax (Jakobi 2, 51005 Tartu), petar.kehayov@ut.ee

Denis Kuzmin (b. 1977), PhD, University of Helsinki, Department of Finnish, Finno-Ugrian and Scandinavian Studies, Researcher (Yliopistonkatu 3, 00014 Helsinki, Finland), denis.kuzmin@helsinki.fi

https://doi.org/10.54013/kk776a8

Meä keele eripärad grammatikakirjutuse vaatevinklist

RIITTA-LIISA VALIJÄRVI, ROGIER BLOKLAND

Meä keel[1] kuulub Uurali keelkonna läänemeresoome keelte harusse. Seda räägitakse Rootsi põhjapoolsemas osas, Soomes peetakse seda sageli soome keele murdeks. Meä ja soome keel on väga suurel määral vastastikku mõistetavad. Sellest hoolimata võib ühest küljest rootsi keele laenude suur hulk meä keeles tekitada soome keele kõnelejatele raskusi, teisest küljest on soome keel osaliselt meä keele kõnelejatele raskesti mõistetav soome kirjakeele arengu tõttu, milles meä keel pole osalenud. Alates 2000. aastast on Rootsis meä keelel ametlik vähemuskeele staatus (teised ametlikud vähemuskeeled on soome, saami (keeled), romi ja jidiš). Poliitilistel ja eetilistel põhjustel ei kogu Rootsi riik andmeid riigis kasutatavate keelte kõnelejate arvu kohta. Seetõttu saame anda ainult hinnanguid kõnelejate arvu kohta, mis jääb vahemikku 20 000–75 000. Arvud varieeruvad nii palju, kuna eri allikad, näiteks Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset (STR-T), Sveriges Radio Finska, teadlased (Parkvall 2009; 2015) ja meä keele kogukonna liikmed, esitavad erinevate meetoditega saadud andmeid.

Meä keel on niisiis ametlikult suhteliselt „uus" läänemeresoome keel. Keele staatusse tõusnud läänemeresoome keelte arv on aastate jooksul kasvanud. See ulatub (teoreetiliseks miinimumiks pakutud) kolmest (Raun 1971: 49) maksimaalselt peaaegu 20 keeleni, kui tunnustada kõiki variante, millele on antud mingi poliitiline ja/või ortograafiline staatus (põhjast lõunasse: kveeni keel, meä keel, Rootsi soome keel, Soome soome keel, Karjala soome keel, põhjakarjala keel, lõunakarjala keel, livvikarjala keel, lüüdi keel, Tveri karjala keel, vepsa keel, isuri keel, vadja keel, eesti keel, võru/seto keel, Salatsi liivi ja Kuramaa liivi keel). Seda loetelu võiks väga lihtsalt laiendada.

Arutelu selle üle, kas meä keel on omaette keel või mitte, sarnaneb mingil määral aruteluga lõunaeesti keele staatuse üle. Peamine erinevus seisneb ehk selles, et „suurt", mille hulka meä keel varem arvati, ehk soome keelt räägitakse peamiselt

[1] *Meänkieli* (ISO 639-3: fit; Glottolog: torn1244) tähendab 'meie keel', selle tähistusviis pole veel eesti keeles juurdunud. Lähedaste sugulaskeelte sõnade eestistamise probleem pole tundmatu. Hea näide on nime *Kettunen* vorm omastavas käändes: see peaks olema *Kettuneni*, kui järgida rangelt reeglit, et (häälduva) konsonandiga lõppev võõrapärane nimi saab *-i* omastavas käändes, aga eesti *ne*-liiteliste noomenite eeskujul on levinud ka vorm *Kettuse*, ning eesti keele morfoloogia järgi on mõlemad nimekujud lubatud (Erelt jt 1997: 296). Ka *meänkieli* vastetes on palju kõikuvust: eestikeelsetes allikates on sõnakujud *meä keel*, *meäkeel*, *meänkeel* ja *meänkiel*. Oleme otsustanud selles artiklis *meä keele* kasuks, kuna see vastab eesti keelenimetuste kirjutamise traditsioonile. Oleme teadlikud, et sõnakuju *meä* eksib eesti kirjakeele fonotaktika vastu, kuna diftongi *eä* pole eesti kirjakeeles olemas (lõunaeesti keeles see siiski leidub). Meä keele rääkijad ise eelistavad kuju *meänkieli*, kui nende keelest teistes keeltes räägitakse, aga jäägu eestlaste otsustada, kuidas seda keelt eesti keeles nimetada.

teises riigis; lisaks on erinevused meä keele ja soome keele vahel palju väiksemad kui (põhja)eesti keele ja lõunaeesti keele eri variantide vahel. Väga erinev on ka meä keele kõnelejate suhtumine oma keelde: enne 1980. aastaid oli selle prestiiž madal ja Rootsi valitsus suhtus sellesse negatiivselt, surudes meä keele kasutamist alla assimilatsiooni- ja koloniaalpoliitikaga. Rootsi keelt kasutati ametliku keelena, samal ajal kui meä keel oli vaid kodune ja traditsioonilise elatusvaldkonna keel; meä keele kasutamine oli paljudes kontekstides isegi keelatud (nt Winsa 1996; Elenius 2001). Negatiivsete hoiakute ja rõhuva poliitika tõttu hakkasid paljud meäkeelsed vanemad 1950. aastate lõpust saadik rääkima oma lastega ainult rootsi keelt (Kenttä, Weinz 1968); selline olukord sarnaneb Venemaal elavate Uurali rahvaste situatsiooniga. Paljud meäkeelsed isegi muutsid oma perekonnanimed rootsipärasemaks, eriti kui nad lahkusid meä keele piirkonnast (Sandström 1991).

Meä keele ümberkujundamine „suure" keele murdest iseseisvaks keeleks on protsess, mida võib näha üha sagedamini ka teiste Euroopa väiksemate keelevariantide puhul. Üks sarnane ning õpetlik näide on bojaši keel, mida räägivad bojaši romad Ungaris: see on väga lähedane rumeenia keelele, selle kõnelejad kolisid Ungarisse (ja mujale) enne 1780. aastatel alanud rumeenia keele uuendust ja alates 2000. aastatest peetakse seda Ungaris vähemusi käsitlevates ametlikes dokumentides, bojašikeelsetele lastele suunatud õppetöös ja vähemuskeelepoliitikas eraldi keeleks – ka seetõttu, et kõnelejad ise peavad seda selliseks (vrd Szalai 2015: 120). Nüüd on sellel ametlik staatus vähemuskeelena (nagu Ungaris on rumeenia, bojaši keele „emakeelel"). Eira Söderholm (2010: 27) kasutab oma uute (läänemeresoome) kirjakeelte uurimuses terminit *läheduskeeled* (ingl *proximity languages*) ehk vastastikku mõistetavad variandid, mida räägitakse eri riikides. See termin ei tundu olevat eriti levinud, aga sobib hästi nii bojaši kui ka meä keelele: bojaši ning rumeenia keel oleksid niisiis teineteise läheduskeeled, nii nagu meä ja soome keel.

Hea (kuigi osaliselt vananenud) ülevaate meä keele sotsiolingvistilisest olukorrast annavad nt ELDIA-sarja[2] artiklid (Arola jt 2011; Arola jt 2013).

1. Uurimisküsimus ja andmed

Artikli eesmärk on kirjeldada mõningaid meä keele eripärasid grammatikakirjutuse vaatevinklist. Keskendume fonoloogilistele, morfoloogilistele, süntaktilistele ja sõnavaralistele tunnustele läänemeresoome kontekstis, võttes samas arvesse rootsi (ning vähemal määral Lule/põhjasaami) keele mõju meä keelele, kakskeelsust, analoogiaprotsesse ning varieerumise ja standardiseerimise rolli. Teisisõnu, meie uurimisküsimused on järgmised. Mis on meä keeles ainulaadne? Millised tegurid ja mõjud seletavad mõningaid selle eripärasid? Mis teeb meä keele grammatikakirjutuse vaatepunktist keeruliseks? Milliseid uurimusi oleks veel vaja teha meä keele põhjaliku grammatika koostamise lihtsustamiseks?

[2] Euroopa Komisjoni programm *European Linguistic Diversity for All* (Euroopa keeleline mitmekesisus kõigile).

Keelematerjali allikateks on Meänraatio saated, kirjutatud tekstid erinevatest publikatsioonidest, STR-T veebiväljaanne METavisi, Korpi korpus (ilukirjandus, muu kirjandus, haldustekstid, usulised tekstid jne), samuti meäkeelsed veebilehed, nagu Luleå vallal (vt Luleå kommun) ja Rootsi kirikul (vt Svenska kyrkan). Meän Akateemi – Academia Tornedaliensise veebisõnastiku (Meänkieli ↔ ruotti sanakirja) abil uurime ka meä keele sõnavara, sest grammatika ja leksika on loomulikult tihedalt seotud, kui mitte lahutamatult, ning rootsi keele mõju ja standardiseerimine on seotud mõlema aspektiga. Tahame rõhutada, et andmed ja näited pärinevad nüüdisaegsetest allikatest, ning viitame varasematele (dialektoloogilistele) uuringutele ainult kohati, kus see toetab analüüsi.

2. Mis teeb meä keelest meä keele?

Analüüsiks oleme valinud meä keele erijooned, sest meä keelt peetakse paljudes (peamiselt Soomes väljaantud) allikates ikka veel soome keele murdeks (nt Vilppula 2000; Grünthal, Sarhimaa 2012), hoolimata selle ametlikust staatusest Rootsi vähemuskeelena. Oleme teadlikud, et meie teadmised soome keelest on pannud meid tajuma teatud aspekte meä keeles erilise või huvitavana just seetõttu, et need erinevad soome keelest. Hoolimata sellest oleme püüdnud läheneda meä keelele eelarvamusteta, kasutades siiski teatud juhtudel soome keelt võrdluskeelena parema arusaadavuse eesmärgil. Valiku eesmärk oli, et tunnusjooned esindaks keele erinevaid valdkondi (fonoloogia, morfoloogia, süntaks, sõnavara) ning nende kaudu saaks tuua näiteid erinevatest grammatika- ja keelekorralduslikest probleemidest (nt varieerumine, standardiseerimine) ja seletustest (nt analoogia, piirkondlikud eripärad). Tunnuste loetelu ei ole aga sugugi ammendav; teisi näiteid ja meä keelele tüüpilisi omadusi pakub nt Helena Sulkala (2010), kes keskendub rootsi keele mõjule ning süntaktilistele erinevustele soome ja meä keele vahel, Heikki Paunonen (2018) analüüsib aga meä keele siseseid muutusi fonoloogias ja morfoloogias murdevaatevinklist. Meie keskendume väljakutsetele meä keele grammatika kirjutamisel ning täiendame Paunose uurimust süntaktilise analüüsiga ja Sulkala uurimust tänapäevaste andmetega, tuues esile meä keele morfofonoloogia huvitavad omadused, samuti analoogia ja varieerumise rolli.

2.1. Fonoloogia

Meä keel jagab teatud fonoloogilisi eripärasid soome murrete ning soome kirjakeelega, nagu /h/ asend foneemisüsteemis, geminatsioon ning astmevaheldus. Meä keeles esineb /h/ pikkade vokaalide ning diftongide keskel – seda omadust jagab ta soome Peräpohjola murretega, nt *koulu-hun* (kool-ILL) 'kooli'. See *h* esinemus nii foneemi kui ka grafeemina on üks silmapaistvamaid viise, kuidas eristada meä keelt soome kirjakeelest. Samal ajal on see üks viis tähistada piirkondlikku identiteeti laiemalt nii Põhja-Rootsis kui ka Põhja-Soomes neil aladel, kus räägitakse meä keelt ja/või soome keele Peräpohjola murdeid (vrd Mantila 1992; Vaattovaara 2002,

2009: 155–208). Metatees esineb meä keeles väga tihti järgmisel kujul: *huonhee-t* > *huohnee-t* (tuba-PL) 'toad', *koulhu-un* > *kouhlu-un* (kool-ILL) 'kooli'.

Kaks muud omadust, mis ühendavad meä keele soome Peräpohjola murretega, on geminatsioon ning astmevahelduse mustrid. Konsonandid kahekordistuvad lühikese rõhulise silbi ning pika rõhutu silbi vahel, nt *sanon* 'ma ütlen', *sannoo* 'ta ütleb', *avvain* 'võti'; *sama* (sama-NOM) 'sama', *sammaa* (sama-PART) 'sama'. Geminaat *tt* ei ole alati vahelduses nõrga astmega, kui see on olnud ajalooliselt *ts*, nt *mettä* 'mets' : *mettä-ssä* (mets-INE) 'metsas' vs. *matto* 'vaip' : *mato-la* (vaip-ADE) 'vaibal'. Soome Peräpohjola murretes on *t* nõrk aste ø, nt *vesi* 'vesi' : *vee-n* (vesi-GEN) 'vee' (vrd sm *vesi* : *vede-n*); labiaalsete vokaalide vahel on *v*, nt *seutu* 'regioon' : *seuvu-t* (regioon-PL) 'regioonid'. Tugevaastmeline <nk> /ŋk/ on vahelduses nõrga astmega <ng> /ŋŋ/ vaid kahesilbilistes sõnades, nt *sänky* 'voodi' : *sängy-ssä* (voodi-INE) 'voodis' vs. *kaupunki* 'linn' : *kaupunki-ssa* (linn-INE) 'linnas' (vrd Kettunen 1930b: 91).

Rootsi keele mõju tõttu leiduvad meä keeles aspireeritud klusiilid /kʰ pʰ tʰ/. See on eriti tüüpiline rootsi päritoluga nimedes, aga esineb ka algupärastes meäkeelsetes nimedes. Aspireeritud konsonandid esinevad ka uuemates (aga mitte vanemates) rootsi laensõnades, nii et leidub minimaalpaare, nagu *piili* 'auto' (< rts *bil*) ja *phiili* 'nool' (< rts *pil*) (Pohjanen, Muli 2007: 36; nende ortograafias).[3] Kuigi aspireeritud konsonandid on niisiis rootsi laenudes tüüpilised, mainib Paunonen (2018: 86–88) mitut näidet genuiinsetest sõnadest, mida ta on lindistanud aastatel 1966 ja 1991–1992 (Paunose ortograafias): *ikkʰunat* 'aknad', *kʰaikki* 'kõik', *kʰolme* 'kolm', *kʰun* 'kui', *pʰaljon* 'palju', *pʰitkhään* 'kaua', *tʰalvela* 'talvel'. Aspiratsiooni ja *h*-hääliku esinemus näib olevat laiem meä keele kasutusala lääneosas, nii et rootsi ja saami keelte piirkondlikke seoseid nende variantidega tasuks rohkem uurida.

Meä keeles on ees- ja tagavokaalne harmoonia, mis on põhimõtteliselt identne soome vokaalharmooniaga. Sellele leidub aga erandeid. Esiteks, laensõnades tavaliselt pole vokaalharmooniat, nt rts *karriär* > meä *karriäri* 'karjäär', rts *stuga* > meä *styyga* 'suvila', rts *träna* > meä *träänata* 'treenima', rts *gälla* > meä *jällata* 'kehtima'. See reegel aga alati ei kehti, vrd nt rts *hyra* > meä *hyyrätä* 'üürima'.

Kuna meä keeles pole tsentraalseid vokaale, asendatakse rootsi tsentraalsed vokaalid tavaliselt eesvokaalidega: rts *student* /stɵdɛnt/ 'tudeng' > meä *stytentti*, rts *institut* /institʉt/ 'instituut' > meä *instityytti*, rts *jordgubbe* /juːdɡɵbɛ/ 'maasikas' > meä *juurtkyppi*; vrd rts *jurist* /jɵrist/ 'jurist' > meä *juristi* ~ *jyristi*. Sufiksitega pole olukord alati selge; nende vokaalharmoonilisus näib sõltuvat vaid sõna viimasest silbist: *nuvelli-stä* (novell-ELA) 'novellist' (vrd rts *novell* /novɛlː/ 'novell'), *budjeti-ssä* (eelarve-INE) 'eelarves' (vrd rts *budget* /budjɛt/ ~ /bʉdjɛt/ 'eelarve'). Põhjarootsi murretes võivad aga tagavokaalid tsentraliseeruda, nii et eelnevalt esitatud sõnade esimese silbi vokaalide kvaliteet võiks olla teistsugune, kui ortograafia näitab. Gällivare murdes ehk meä keele edelapoolses murrakus pole osaliselt üldse vokaalharmooniat, nt *kyla* 'küla', *päiva* 'päev', *kävella* 'jalutama', *menna* 'minema', *tääla* 'siin'. See, nagu mõni teine Gällivare murdele tüüpiline fonoloogiline joon, on Lule ja/või põhjasaami mõju tulemus (Kettunen 1930a: 97–98; Hansegård 1988: 217, 291); seal-

[3] Bengt Pohjanen ja Eeva Muli (2007: 36) viitavad oma grammatikas meä keele keeletoimkonnale, kes peaks tegema otsuse selliste minimaalpaaride ortograafia kohta.

setel aladel on toimunud keelevahetus saami keeltest meä keelele ja pärast meä keelest rootsi keelele. Põhimõtteliselt võiks vokaalharmoonia puudust ka seletada rootsi keele mõjuga, kus see on samuti tundmatu (Hansegård 1988: 290–291).

Need sõnad näitavad, et meä keele vokaalharmoonia edasine uurimine on vajalik; selle ülesande täitmisel oleks võtmetähtsusega põhjalik, transkribeeritud ja otsisüsteemiga tänapäevase meä keele kõne korpus. Sellise ressursi puudumise tõttu koosnevad meie andmed kirjalikest tekstidest.

2.2. Morfoloogia

Nagu Peräpohjola murretes, lühenduvad ka meä keeles geminaatliikvidad ja -nasaalid (*ll*, *rr*, *mm*, *nn*) lühikeseks konsonandiks pärast rõhulise silbi pikka vokaali või diftongi, nt *kuunela* 'kuulata', *anso-i-la* (lõks-PL-ADE) 'lõksudel', *kuolu* 'surnud'. Nii näiteks on verbi mitmuse esimese isiku sufiksil kaks varianti (*-mmA*, *-mA*), sõltuvalt silpide arvust (vt tabelit 1).

Tabel 1. Geminatsioon, astmevaheldus ning isikutunnuste allomorfia meä keele verbisüsteemis.

Arv	**Isik**	***sanoa* 'ütlema' (geminatsioon)**	***lähteä* 'minema' (astmevaheldus)**	***kuunela* 'kuulama' (kolmesilbiline)**
Ainsus	1	*sanon*	*lähen*	*kuuntelen*
	2	*sanot*	*lähet*	*kuuntelet*
	3	*sannoo*	*lähtee*	*kuuntelee*
Mitmus	1	*sanoma*	*lähemä*	*kuuntelemma*
	2	*sanotta*	*lähettä*	*kuunteletta*
	3	*sanova*	*lähtevä*	*kuunteleva*

Meä keele morfoloogiat iseloomustabki variantiderikkus. Näiteks ühesilbiliste verbide ainsuse kolmandas isikus võib esineda isikulõpp vormis *-pi* või *-pii*, nt *saapii* 'saab', *viepi* 'võtab', aga lõpp pole kohustuslik, nt *syö* või *syöpi* 'sööb'. *-pi* ja *-pii* paistavad olevat vabas varieerumises. Mitmuse kolmandas isikus võib sufiks olla *-va* või *-vat* ning mineviku kesksõna tunnus võib olla *-nu* või *-nut*. Verbi *olla* ainsuse ja mitmuse kolmandas isikus on kaks varianti, nimelt *se oon* ning *soon* 'see on'; *ne oon* ning *noon* 'nad/need on'. Mõni verb kuulub kahte verbitüüpi, nt *jakkaa – jakata* 'jagama', *tukea – tueta* 'toetama', ning kontraheerunud verbitüüp on muutumas üha tavalisemaks; selliseid näiteid on ka meä keele Jukkasjärvi murrakust (Pettersson 1987: 127–128).

Esineb ka variantide vähenemise tendentsi. Mitmuse omastava vormid on meä keeles üldiselt *-itten* või *-ten*. Soome kirjakeeles kasutatakse sõltuvalt nimisõna tüübist erinevaid omastava käände lõppe: *-ien*, *-jen*, *-itten*, *-iden*, *-ten*. Meä keele käändesüsteemis paistab olevat toimunud analoogiapõhine vormide ühtlustumine, mille tulemusel kõige tavalisem mitmuse omastava käändelõpp on *-tten*: *intressi* 'huvi' : *intressi-* : *intressitten* 'huvide' (vrd sm *intressien* 'huvide'); *koulu* 'kool' : *koului-* : *kouluitten* 'koolide' (vrd sm *koulujen* 'koolide'), *järvi* 'järv' : *järvi-* : *järvitten* 'järvede' (vrd sm *järvien* 'järvide'), *maa* 'maa' : *mai-* : *maitten* 'maade' (vrd sm *maiden* või *maitten* 'maade'). Konsonanttüvelistes noomenites on *-ten* nagu soome kirjakeeles, nt *mies* 'mees' : *miestä* (PART) : *miesten* 'meeste'; *norjalainen* 'norrakas' : *norjalaista* (PART) :

norjalaisten 'norrakate' (vrd sm *miesten* 'meeste', *norjalaisten* 'norrakate'). Kasutatakse ka reeglipärast *miehitten* ning *norjalaisitten*; soome kirjakeeles oleksid reeglipärased alternatiivsed mitmuse omastava vormid *miehien* ning *norjalaisien*. Vähem levinud mitmuse omastava tunnust *-ien* võib kasutada koos possessiivsufiksiga, vrd nt *kläpitten* 'laste', kuid *kläppiensä* 'tema/nende laste'. Sellele, et mitmuse omastav *-itten*/*-ten* oli levimas, on viidanud juba Nils-Erik Hansegård (1988: 222) üle 30 aasta tagasi, aga meie kasutatud (uuemates) allikates on see levinud peaaegu kõikidesse käändkondadesse, saavutades peaaegu täieliku ülekaalu. Erinevate mitmuse omastava variantide kasutamise väljaselgitamiseks oleks vaja kvantitatiivset korpusuurimust.

Laenatud *i*-lõpuga noomenite muutevormide ainsused ja mitmused on sulandunud (niivõrd kui me suudame oma materjali põhjal öelda) osastavas käändes ning kohakäänetes, nii et nt *kläppiä* tähendab nii 'last' (laps.PART.SG) kui ka 'lapsi' (laps.PART.PL). Teine näitlikustav näide on sõna *minuriteetistä* järgmistes lausetes: *laki kansalisista minuriteetistä* 'rahvusvähemusi käsitlev seadus' (Korp haldustekstid) vs. *tietoa minuriteetistä ja sen histuurialisista kokemuksista* 'teave vähemuse ja selle ajalooliste kogemuste kohta' (Korp ilukirjandus). Esimene vorm on mitmuses (selgub arvus ühilduvast omadussõnast) ja teine ainsuses, aga morfoloogiliselt on need identsed.

2.3. Süntaks

Meä keele süntaks on mõjutatud rootsi keelest; sellele on tähelepanu pööranud nt Eeva Muli (2003) ja Helena Sulkala (2010). Meä keeles on palju **ühendverbe**, mis on tavaliselt tõlkelaenud rootsi keelest (Sulkala 2010: 325). Tabelis 2 näidatakse valikut meäkeelsetest ühendverbidest koos rootsi, eesti ja soome vastetega.

Tabel 2. Ühendverbide võrdlus.

meä	**rootsi**	**eesti**	**soome**
kirjottaa sisäle	*skriva in sig*	*sisse kirjutama*	*kirjoittautua*
ottaa yli	*ta över*	*üle võtma*	*ottaa haltuun(sa), hoitaa, jatkaa*
kasua ylös	*växa upp*	*üles kasvama*	*kasvaa*
mennä myötä	*gå med i*	*kaasa minema*	*liittyä*
hyyrätä ulos	*hyra ut*	*välja üürima*	*vuokrata*
panna alas	*lägga ner*	*sulgema, kinni panema*	*lakkauttaa*
antaa ulos	*ge ut*	*välja andma*	*julkaista*
ottaa framile	*ta fram*	*välja võtma*	*ottaa esille/esiin*

Võrreldes soome keelega on meä keel teatud mõttes „germaanilikum" ehk sarnasem eesti keelega; paljud rootsi ühendverbid on tõlkelaenud saksa keelest, nii et kokkuvõttes pärinevad nii meä kui ka eesti keele ühendverbid paljudel juhtudel samast saksa allikast. Ühendverbid võivad esineda ka leksikaliseeritud keksõnades rootsi mudeli järgi, nt rts *nedmonterat* > meä *alasmonteerattu* 'lahtivõetud', rts *utlånad* > meä *uloslainattu* 'välja laenatud'. Näited 1–3 illustreerivad mõne ühendverbi kasutamist.

(1) Miehään olen **kasunu ylös** Tornionlaaksossa [---] (STR-T 2018)
'Ma olen ju üles kasvanud Tornio jõe orus [---]'

(2) Net **hyyräävä ulos** sen. (STR-T 2016)
'Nad üürivad selle välja.'

(3) Meän tarkotus oon ette pittää kaiken kirjalisuuen mikä oon **annettu ulos** meänkielelä. (STR-T 2017)
'Meie eesmärk on koguda kokku kogu kirjandus, mis on välja antud meä keeles.'

Meä keele ühendverbide täielikku loetelu pole tehtud ning nende süntaktilist käitumist pole üksikasjalikult uuritud. Neid kasutatakse laialdaselt ja tundub, et need peegeldavad süntaktiliselt väga täpselt rootsi keelt.

Koopula komplemendi vorm varieerub: väga sarnastes semantilistes kontekstides esineb nii nominatiiv (4a, 5a, 6a) kui ka partitiiv (4b, 5b, 6b). Juhtudel, kus võiks eeldada partitiivi soome kirjakeele vaatevinklist, kasutatakse tihti ka nominatiivi (vrd Sulkala 2010: 328). See on väga tavaline, kui abstraktsed sõnad, ainesõnad ning deverbaalsed noomenid esinevad subjektina (4a, 4b), seisundilauses (5a, 5b) ning ka asjasõnadega mitmuses (6a, 6b). Nominatiiv võiks olla vaikimisi vorm kakskeelsetele kõnelejatele; teine võimalus oleks analüüsida neid lihtsalt kui vabas varieerumises olevaid vorme.

(4a) Puhuminen taas oon **outo**, se tuntuu niin ruostunheelta suussa. (STR-T 2019)
'Rääkimine taas on kummaline, keel tundub nii rooste läinud.'

(4b) Kiusaaminen oon **jokapäivästä**. (STR-T 2017)
'Kiusamine on igapäevane.'

(5a) Täälä oon **musta** ja **hiljane** [---] (STR-T 2017)
'Siin on pime ja vaikne [---]'

(5b) Vaikka täälä oon **pimeätä** ja **kylmää**. (Korp ilukirjandus)
'Kuigi siin on pime ja külm.'

(6a) Met saama olla **kiitoliset** [---] (STR-T 2017)
'Me peame olema tänulikud [---]'

(6b) Met olema kaikin **samalaisia**. (STR-T 2017)
'Me oleme kõik samasugused.'

Isegi translatiivi kasutamine tähenduses 'X:iks saada' on varieeruv, nagu näidetes 7a ja 7b. Tundub, et enamasti kasutatakse translatiivi, eriti adjektiivide puhul, kuid mõnikord kasutatakse hoopis nominatiivi (vrd Sulkala 2010: 328–329). Nominatiivi kasutamine sellistes lausetes vajab lisauurimist.

(7a) Piiain tetki halvatta tulla sen **opetuslapsiksi**? (Korp religioon)
'Äkki teie ka tahate saada tema jüngriteks?'

(7b) Kastaminen oon kuttu ette tulla Jeesuksen **opetuslapsi**. (Svenska kyrkan 2019)
'Ristimine on kutse saada Jeesuse jüngriks.'

Näiline vaba varieerumine kehtib ka subjekti (nominatiiv *vs.* partitiiv) ja objekti (nominatiiv *vs.* genitiiv) vormi kohta, mis vajab niisiis samuti uurimist (vrd Sulkala 2010: 333–334).

Paljas **TA-infinitiivi** kasutamine sarnaneb soome keelega, kuid sidesõnaga *ette* täiendatud TA-infinitiiv on üle võetud rootsi keelest (vrd rts *att göra* 'tegema; tegemiseks'), kus rootsikeelse sõna *att* ja meäkeelse sõna *ette* foneetiline sarnasus võib mängida rolli. Teisisõnu, infinitiivi kasutatakse tihti (aga mitte alati) sidesõnaga *ette* 'et', nagu ilmneb näidetest 8a ja 8b.

(8a) Hän selittää ette haaste oli **ette tehhä** kirjasta pienen ja ohukaisen. (STR-T 2019)
'Ta seletab, et väljakutse oli teha raamatust väike ja õhuke.'

(8b) Se ei ole koskaan hevosen vika, vain ratsastajan vastuu **ohjata** hevosta oikein. (Meänraatio 2021)
'See ei ole kunagi hobuse viga, vaid ratsaniku vastutus juhtida hobust õigesti.'

Abiverbide puhul kaldub selle kasutamine jälle vastama soome keele standardile, nagu näites 9, ehk seda kasutatakse objekti positsioonis pärast verbe *haluta* 'tahtma', *tahtoa* 'tahtma', *saattaa* 'võima', *voija* 'võima', *osata* 'oskama', *häätyä* 'pidama', *jaksaa* 'jõudma', *saa/saaja* 'saama' jne (vrd VISK § 469).

(9) [---] jäämäärä väylässä **saattaa tua** hankaluksia jäälähön aikana. (Meänraatio 2022)
'[---] jää kogus jões võib tekitada raskusi jäämineku ajal.'

Rootsi mudeli järgi võib TA-infinitiiv koos sõnaga *ette* olla ka aluseks verbaalsubstantiivi asemel, nagu näites 10. Verbaalsubstantiivi *-minen* võib kasutada samas funktsioonis, nagu on näidetes 4a ning 4b. Soome keeles võib ainult verbaalsubstantiiv olla subjektiks; TA-infinitiivi ei saa niiviisi kasutada, kuigi nt ka eesti keeles on see võimalik.

(10) **Ette mennä** myötä kirkhoon merkittee ette tulla jäsen paikalisseen seurakunthaan. (Svenska kyrkan 2019)
'Et minna kaasa kirikusse tähendab kohaliku koguduse liikmeks saamist.'

Meä keeles kasutatakse ka eitusinfinitiivi, mis ei vasta lähimale sugulaskeelele ehk soome keelele. Nt eitusinfinitiiv *ei antaa* 'mitte anda' (11) oleks rootsi keeles *att inte ge* 'mitte anda' ning soome keeles *olla antamatta* 'olla andmata'.

(11) Matarengin kunnanvaltuusto päätti ette **ei antaa** vastuunvaphautta kunnanhallituksele vuesta 2020 [---]. (Meänraatio 2021)
'Matarengi vallavolikogu otsustas, et ei anta vastutusest vabastamist vallavalitsusele aastast 2020 [---].'

Meä keele TA-infinitiiv võib rootsi keele eeskujul väljendada võimalikkust sellistel juhtudel, kui soome keel kasutaks flekteerunud kesksõnu. Võrdle *oon ostaa* näites 12a rootsi ja soome konstruktsioonidega *att köpa* ning *on ostettavissa*, ning näidet 12b rootsi ja soome konstruktsioonidega *att hyra ut* ning *vuokrattavana*.

(12a) Tornionlaaksonkelloja **oon ostaa** kotisivun kautta [---]. (STR-T 2018)
'Tornio oru kelli saab osta kodulehe kaudu [---].'

(12b) Ann-Charlottela ja hänen sampula Lars-Erik Tegbola **oon** yhteensä 15 **hyyrätä ulos** ko säsongi pääsee käynthiin. (STR-T 2016)
'Ann-Charlottel ning tema elukaaslasel Lars-Erik Tegbol on kokku 15 välja üürida, kui hooaeg läheb lahti.'

TA-infinitiivi kasutatakse (nagu eesti keeleski) ka otstarbelauses juhtudel, kui soome keeles oleks kasutusel flekteerunud verbaalsubstantiiv (*helpottamiseksi* näites 13a) või otstarbetarind (*säilyttääksemme* näites 13b); näites 13a tuleb esile ka sõnajärg, mis pole võimalik soome keeles (küll aga meä ja eesti keeles).

(13a) **Ette helpottaa** arkipäivää ja käsittää uutta tilanette niin saihraana ko omhaisenna, tuki ympäristöltä saattaa olla arvokas. (Luleå kommun 2020)
'Et kergendada argipäeva ning mõista uut olukorda nii haigena kui omasena, võib ümbruskonna abi olla väärtuslik.'

(13b) Met taistelemma **ette säilyttää** kielen täälä ylhäälä. (STR-T 2017)
'Me võitleme, et säilitada keelt siin põhjas.'

Ka Sulkala (2010: 330–331) viitab TA-infinitiivi omapärasele ja laiale kasutusele, aga seda pole veel põhjalikult või kvantitatiivselt uuritud.

Tühi alus *se* allub samuti vabale varieerumisele. See jälgib tihti rootsi mudelit *det är* 'see on' (näited 14a–14b), aga võib ka ära jääda (14c–14d). Praegune korpus ei ole piisavalt suur, et tuvastada selle kasutamise selgeid mustreid või tingimusi.

(14a) **Se** oon kans maholista seurakunnasta tilata juhlahuohneen kastekahvile. (Svenska kyrkan 2019)
'On ka võimalik tellida koguduselt peoruumi ristimispeole.'

(14b) **Se** oon tärkeä ette lapset saavat oppia hanteerahmaan kans isoja elläimiä. (Meänraatio 2021)
'On tähtis, et lapsed saavad õppida ka suurte loomadega ümber käima.'

(14c) **Oon** ihana olla täälä nautimassa lasten kans ko ei pääse reishuun. (Meänraatio 2021)
'On tore olla siin nautimas lastega, kui ei pääse reisima.'

(14d) Lumimyrskyssä **oon** hankala nähhä matkan pittuutta. (Korp ilukirjandus)
'Lumetormis on raske näha reisi pikkust.'

Ülaltoodud omadused näitavad, et meä keel erineb süntaktiliselt soome keelest, millega seda sageli võrreldakse. See on saanud mõjutusi rootsi keelest, mis loob huvitava paralleeli eesti keelega, kus samuti on saksa mõju tõttu olemas ühendverbid, *et*-otstarbelause jne. Koopula komplemendi ja tühja aluse vormid näitavad suurt varieeruvust, mis meie piiratud andmete põhjal näib olevat pigem juhuslik kui semantiliselt juhitud või kontekstist määratud.

2.4. Sõnavara

Rootsi laensõnade paljusust peetakse üldiselt peamiseks erinevuseks meä keele ja teisel pool piiri asuvate soome murrete vahel (kuigi on viidatud ka sellele, et mõni vanem rootsi laen on varem esinenud ka soome keeles, kuid ei ole seal enam kasutusel; Wande 1982: 58).

Tüüpilisi rootsi laene on nt *pärsunaali* 'personal' (vrd sm *henkilökunta*), *semesti* 'puhkus' (sm *loma*), *pännä* 'pastakas' (sm *kynä*), *mupiili* 'mobiiltelefon' (sm *matkapuhelin*, *kännykkä*), *parttii* '(poliitiline) partei' (sm *puolue*), *planeerata* 'planeerima' (sm *suunnitella*), *praatia* 'rääkima' (sm *puhua*), *räknätä* 'loendama' (sm *laskea*), *informeerata* 'teavitama' (sm *tiedottaa*), *mots(j)uneerata* 'treenima' (sm *treenata*). Laenud on semantiliste väljade poolest igapäevased sõnad, mis on sageli seotud Rootsi ühiskonna või töökeskkonnaga, või sõnad, mida võib kuulda või lugeda uudistest (vrd Paunonen 2018: 113–119). Sageli on kaks paralleelset vormi, üks läänemeresoome päritolu ja teine laenatud rootsi keelest, nt *mansikka ~ juurtkyppi* 'maasikas', *porkkana ~ muuruutti* 'porgand', *järjestö ~ orkanisaatio* 'organisatsioon', *yhteys ~ kopplinki* 'ühendus', *neuonpiot ~ samrootit* 'läbirääkimised', *vaihtoehto ~ alternatiivi* 'alternatiiv'. Mõnel juhul kirjutatakse rootsi päritolu sõna kahel viisil, üks rohkem rootsi ortograafiat järgides ja teine rohkem meä keelele kohandatuna: *opiskelia ~ stydentti ~ stytentti* 'õpilane'; *hallitus ~ regerinki ~ rejeerinki* 'valitsus'; *tietokone ~ daattori ~ taattori* 'arvuti'. Mõlemaid sõnu võib leida meä keele sõnaraamatust, kuid rootsi päritolu sõnu kasutatakse pigem rohkem; seda tuleks aga kontrollida (siiani veel koostamata) tänapäevase kõneldud ja kirjutatud meä keele korpuse põhjal. Rootsi keele sõnarõhk võib kajastuda õigekirjas, nt *histuuria* 'ajalugu' (vrd sm *historia*); sellega sarnaneb meä keel ka eesti keelega. Meä keele laenatud sõnavara omaduste kohta vaata ka Sulkala (2010: 323–325).

3. Kokkuvõte ja järeldused

Nagu mittestandardiseeritud vähemuskeelele omane, iseloomustab meä keelt suur varieeruvus (vrd nt Stanford, Preston 2009). Vanema põlvkonna meä keeles on rootsi mõjusid vähem ning paljud rootsi laenud ning morfosüntaktilised jooned, mida siin käsitleme, näiteks ühendverbid ning TA-infinitiivi vorm, esinevad rohkem nooremate põlvkondade kõnes. Vaba varieerumine toob suure korpuse puudumisel kaasa probleeme grammatika kirjutamisel: on raske tuvastada kõige sagedamini kasutatavat vormi ja määrata kindlaks iga variandi kasutamise kontekstuaalsed piirangud. Meä keele standardiseerimist iseloomustab polütsentrilisus: mõni kirjutaja propageerib selgemalt preskriptiivsust oma grammatikates ja sõnastikes (näiteks Pohjanen, Muli 2015), samal ajal kui teised aitavad kaasa keele standardiseerimisele oma tekstide ja tõlgete kaudu (Aro 2018). Piirkondlikud variandid saavad vähem tähelepanu ja enamik väljaandeid on Tornio jõe oru murrakus. Transkribeeritud kõnekeele korpuse puudumise tõttu keskendusime käesolevas artiklis kirjakeelele.

Meile tundub, et meie valitud grammatilised ja leksikaalsed tunnused näitavad meä keele eripära. Selle ühine ajalugu Peräpohjola murretega ilmneb fonoloogilistes tunnusjoontes: /h/ pikkade vokaalide keskel, astmevaheldus, geminatsioon ning gemineerunud liikvidate ja nasaalide lühenemine. Meä keele fonoloogiat on aga mõjutanud rootsi ja (palju väiksemal määral) (Lule/põhja-)saami keel. Rootsi keele mõju tulemusel häältatakse klusiile (ebasüstemaatiliselt) aspireeritult ning laensõnades puudub tavaliselt vokaalharmoonia. Seevastu (Lule) saami keel on mõjutanud edelapoolset Gällivare murrakut, kus puudub vokaalharmoonia ka algupärastes sõnades (nt *kyla* 'küla') ning kus esineb nt konsonantühend *kt* (nt *pikta* 'pikk').

Rootsi mõju on kõige ilmsem meä keele süntaksis ja sõnavaras. Mitmed ühendverbid on tõlkelaenud rootsi keelest (vt tabelit 2), TA-infinitiivi kasutamine sarnaneb rootsi keelega ja koopula lausetes olev *se* 'see' tühja aluse funktsiooniga on kindlasti tekkinud rootsi keele eeskujul. Laensõnade ning soome sõnade paralleelne kasutamine väärib edasist uurimist. Jätkuv kakskeelsus ilmneb nt koopula komplemendis ning aluse ja sihitise käänete varieerumises. Tundub, et nominatiivi kasutatakse vaikimisi vormina seal, kus ootaks partitiivi, kuid seda ei tehta järjekindlalt, nagu ülal näha on.

Analoogia ilmneb mitmuse omastavas vormis ja kontraheerunud verbi kategooriasse triivivate verbitüüpide puhul (vrd *jakkaa* > *jakata* 'jagama'). Laensõnad, mis lõppevad *i*-ga, käänduvad osastavas käändes ning kohakäänetes identselt nii ainsuses kui ka mitmuses, mis on veel üks oluline morfoloogiline erinevus meä keele lähimast sugulasest, soome keelest.

Standardiseerimise puudus on nähtav paljudel juhtudel kõikuvas kirjaviisis erinevatel tasanditel: *soon* ~ *se oon* 'see on'; *tulevat* ~ *tuleva* 'tulevad'; *daattori* ~ *taattori* 'arvuti'. Vormivariantide sageduse uurimiseks on vaja suuremat korpust. Peame ka viitama asjaolule, et enamik väljaandeid on kirjutatud Tornio oru (ehk idapoolsemas) murdes ning meie andmed pärinevad neist. Gällivare ja Kiruna murded väärivad rohkem tähelepanu, eriti kuna nende rääkijate arv langeb kiiremini kui Tornio oru oma. Huvitav küsimus on, mil määral tuleks keelt standardiseerida või kas tuleks

lubada või isegi julgustada alternatiivseid kirjaviise, vorme ja sõnu (vrd nt Lainio, Wande 2015; Söderholm 2010; Lane jt 2018).

Oleme püüdnud näidata oma lühikeses ülevaates, et meä keele üksikasjalikumaks analüüsiks ja põhjaliku kirjeldava grammatika koostamiseks on vaja ennekõike meä kõnekeele transkribeeritud korpust, kuna ilma selleta pole võimalik leida vastuseid paljudele küsimustele. Eraldi uurimused üksikute fonoloogiliste (nt pikkus, vokaalharmoonia), grammatiliste (nt aluse ja sihitise käänete kasutamine, koopula komplement, morfoloogiline varieerumine) ja leksikaalsete tunnuste (nt rootsi päritolu *vs.* läänemeresoome päritolu sõnade kasutamine) kohta oleksid äärmiselt vajalikud.

Meä keele grammatikat koostatakse Uppsala ülikooli ning Uppsalas asuva keele ja folkloori instituudi (Institutet för språk och folkminnen, ISOF) vahelise koostööprojekti raames; rahastajaks on ISOF (2021–2022).

KEELED

rts = rootsi, **sm** = soome.

LÜHENDID

ADE = adessiiv, **ELA** = elatiiv, **GEN** = genitiiv, **ILL** = illatiiv, **INE** = inessiiv, **NOM** = nominatiiv, **PART** = partitiiv, **PL** = mitmus, **SG** = ainsus.

MATERJALIALLIKAD

Korp. https://gtweb.uit.no/f_korp/?mode=fit#?lang=fi&stats_reduce=word&cqp=%5B%5D
Luleå kommun. https://www.lulea.se
METavisi. https://www.str-t.com/metavisi
Meänkieli ↔ ruotti sanakirja. Meän Akateemi – Academia Tornedaliensis. https://språk.isof.se/meänkieli/#page-top
Meänraatio. https://sverigesradio.se/meanraatio
STR-T = Svenska Tornedalingars Riksförbund – Svenska kyrkan. https://www.svenskakyrkan.se
Svenska kyrkan. https://www.svenskakyrkan.se
Tornionlaaksolaiset. https://www.str-t.com

VEEBIVARAD

Glottolog. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. https://glottolog.org/resource/languoid/id/torn1244
ISO 639-3. SIL International. https://iso639-3.sil.org/code/fit

KIRJANDUS

Aro, Stefan 2018. Ette tohtia olla oma itte: samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen. Tlk Erling Wande, Anders Alapää, Linnea Nylund. Uppsala: Svenska kyrkan.

Arola, Laura; Kunnas, Niina; Winsa, Birger 2011. Meänkieli in Sweden: An Overview of a Language in Context. (Working Papers in European Language Diversity 6.) Mainz–Helsinki–Wien–Tartu–Mariehamn–Oulu–Maribor: Research Consortium ELDIA.

Arola, Laura; Kangas, Elina; Pelkonen, Minna; Winsa, Birger 2013. Meänkieli Ruottissa: Raportin yhtheenveto ELDIA-projektissa. (Studies in European Language Diversity 33.1.) Mainz–Helsinki–Wien–Tartu–Mariehamn–Oulu–Maribor: Research Consortium ELDIA.

Elenius, Lars 2001. Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939. Umeå: Kulturgräns norr.

Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Ross, Kristiina 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Grünthal, Riho; Sarhimaa, Anneli 2012. Itämerensuomalaiset kielet ja niiden päämurteet. https://www.sgr.fi/muutjulkaisut/ItamerensuomalaisetKieletMurteet2012.pdf

Hansegård, Nils-Erik 1988. Språken i det Norrbottenfinska området. (Arbetsrapport Lärarutbildningarna 3.) Luleå: Högskolan i Luleå.

Kenttä, Matti; Weinz, Erik 1968. Lärarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten. (Lärarutbildningsreformen 13.) Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Kettunen, Lauri 1930a. Suomen murteet. II. Murrealueet. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kettunen, Lauri 1930b. Suomen murteet. III. B. Selityksiä murrekartastoon. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lainio, Jarmo; Wande, Erling 2015. Meänkieli today – to be or not to be standardised. – Sociolinguistica, kd 29, nr 1, lk 121–140. https://doi.org/10.1515/soci-2015-0009

Lane, Pia; Costa, James; De Korne, Haley (toim) 2018. Standardizing Minority Languages Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery. Routledge: London.

Mantila, Harri 1992. Ei tääläkhän senthän johkaishen sanhan hootakhan panna. Jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n variaatio peräpohjalaisissa murteissa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 572.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Muli, Eeva 2003. Om den svenska syntaxens inflytande i texter skrivna på torneälvdalsmeänkieli. Licentiatavhandling. Jyväskylä: Jyväskylä universitet.

Parkvall, Mikael 2009. Sveriges språk – vem talar vad? Stockholm: Stockholms universitet.

Parkvall, Mikael 2015. Sveriges språk i siffror. Vilka språk talas och av hur många? Stockholm: Språkradet – Morfem.

Paunonen, Heikki 2018. Tornion murteesta meänkieleen. Reaaliaikainen tutkimus Ruotsin Ylitorniolta 1966–1992. – Kuinka mahottomasti nää tekkiit. Juhlakirja Harri Mantilan 60-vuotispäivän kunniaksi. (Studia humaniora Ouluensia 16.) Toim Sisko Brunni, Niina Kunnas, Santeri Palviainen, Jari Sivonen. Oulu: University of Oulu, lk 15–161.

Pettersson, Lennart 1987. Verbböjningar i jukkasjärvifinskan. (Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 80.) Umeå: Umeå universitet.

Pohjanen, Bengt; Muli, Eeva 2007. Meänkieli rätt och lätt. Grammatik och lärobok i meänkieli. Överkalix: Barents Publisher.

Raun, Alo 1971. Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. (Indiana University publications. Uralic & Altaic Series 107.) Bloomington–The Hague: Indiana University–Mouton & Co.

Sandström, Raija 1991. Om försvenskningen av efternamnen i Pajalatrakten. – Fenno-Ugrica Suecana, kd 10, lk 107–156.

Szalai, Andrea 2015. A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok. – A romológia alapjai. Toim Anna Orsós. Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet. Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Wlislocki Henrik Szakkollégium, lk 117–150.

Stanford, James N.; Preston, Dennis R. 2009. The lure of a distant horizon: Variation in indigenous minority languages. – Variation in Indigenous Minority Languages. Toim J. N. Stanford, D. R. Preston. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 1–20. https://doi.org/10.1075/impact.25

Sulkala, Helena 2010. „Työpaja heitethiin yhtheiselä tansila." Keelekontaktid ja meänkeel. – ESUKA–JEFUL, kd 1, nr 2, lk 317–339. https://doi.org/10.12697/jeful.2010.1.2.17

Söderholm, Eira 2010. The planning of the new standard languages. – Planning a New Standard Language: Finnic Minority Languages Meet the New Millennium. (Studia Fennica. Linguistica 15.) Toim Helena Sulkala, Harri Mantila. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 27–53.

Vaattovaara, Johanna 2002. Jälkitavujen *h*:n variaation kehityksestä Tornionjokilaaksossa. – Virittäjä, kd 106, nr 4, lk 508–535.

Vaattovaara, Johanna 2009. Meän tapa puhua: Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1224.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Vilppula, Matti 2000. Meän kieli – kieli vai murre? https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-ikkuna_%281996_2010%29/mean_kieli_kieli_vai_murre

VISK = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho, Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004. http://scripta.kotus.fi/visk

Wande, Erling 1982. Ruotsin Tornionlaakson suomi ja sen ominaispiirteet. – Suomen kieli Tornionlaaksossa: Finska språket i Tornedalen. Toim Sigurd Klockare, Erling Wande. Stockholm: Föreningen Norden – Kulturfonden för Sverige och Finland – Finn-Kirja, lk 39–71.

Winsa, Birger 1996. Från Tornedalens finska till meän kieli. – Juridica Lapponica, nr 14, lk 138–158.

Riitta-Liisa Valijärvi (snd 1979), PhD, Uppsala ülikooli soome keele lektor (Thunbergsvägen 3L, 75120 Uppsala, Rootsi); Londoni ülikooli kolledži soome keele ja vähemuskeelte dotsent, riitta-liisa.valijarvi@moderna.uu.se

Rogier Blokland (snd 1971), PhD, Uppsala ülikooli soome-ugri keelte professor (Thunbergsvägen 3L, 75120 Uppsala, Rootsi), rogier.blokland@moderna.uu.se

Aspects of Meänkieli from a grammaticographical perspective

Keywords: Meänkieli, minority language, grammaticography, language contact

Meänkieli is a Finnic language belonging to the Uralic language family. It is spoken in Sweden, where since 2000 it has had the status of an official minority language. Its estimates of the number of speakers range from 20 000 to 75 000. It is closely related to Finnish, and there is a great deal of mutual intelligibility between the two, although Finnish speakers may find it difficult to understand Meänkieli as it has many loanwords and constructions borrowed from Swedish, whilst for Meänkieli speakers Finnish comprehension may be hampered by colloquial Finnish and its standardization, in which Meänkieli did not participate. The prestige of Meänkieli in Sweden has been low, though this has improved since the 2000s, and in Finland it is still often considered a dialect of Finnish. Partly for these reasons much of the research on Meänkieli has been of a sociolinguistic nature, and there has been less research on its grammatical structure.

The present article aims to shed light on a number of grammaticographical problems encountered during the compilation of a descriptive grammar of Meänkieli. These include phonological, morphological, syntactical and lexical issues, whilst also taking into account Swedish (and partly Lule/North Saami) influence, bilingualism, analogical processes and the role played by variation and standardisation. In short, we aim to answer the following questions: What makes Meänkieli unique? Which factors and influences account for its specific features? What makes Meänkieli a challenge from a grammaticographical point of view? What would still need to be done for the compilation of more detailed reference grammar of Meänkieli?

Riitta-Liisa Valijärvi (b. 1979), PhD, Uppsala University, Senior Lecturer of Finnish Language (Thunbergsvägen 3L, 75120 Uppsala, Sweden); University College London, School of Slavonic and East European Studies, Associate Professor of Finnish and Minority Languages, riitta-liisa.valijarvi@moderna.uu.se

Rogier Blokland (b. 1971), PhD, Uppsala University, Professor of Finno-Ugric Languages (Thunbergsvägen 3L, 75120 Uppsala, Sweden), rogier.blokland@moderna.uu.se

https://doi.org/10.54013/kk776a9

Võimatuse vallast

Tänapäeva iirikeelne kirjandus kohalikus ja globaalses kontekstis

MÁIRÍN NIC EOIN

Tunnustatud poetess Máire Mhac an tSaoi esines 1988. aastal ajakirjas Poetry Ireland Review iirikeelse luuleajakirja Innti 11. väljaannet arvustades järgmise dramaatilise seisukohavõtuga:

> Iiri keeles luuletamises on igal juhul midagi müstilist: luua elusat kirjandust kiirelt hääbuvas vähemuskeeles, mil peaaegu puudub kõnekeele tagamaa ja pole isegi heebrea või ladina kultuuri- või kultusstaatust? Tundub ilmvõimatu – ja ometi on see juhtunud. (Mhac an tSaoi 1988: 33)

Järgnes väide, et tegemist on „ühe esivanemate kultuse jahmatavalt ning segadusseajavalt visa ilminguga", ning selle kultuse praktiseerijaid (nii mehi kui ka naisi) nimetas autor vastavalt „preesterkonnaks" ja nende tegevust „riituseks".

Teine luuletaja Biddy Jenkinson seevastu keeldus põhjendamast tänapäeva iirikeelse luule elujõudu esivanemate kultusega. Tema vastus Mhac an tSaoile Poetry Ireland Review' järgmises numbris kõlas nõnda:

> [---] mina küll ei tunne, nagu kirjutaksin „kiirelt hääbuvas vähemuskeeles". Mina kirjutan oma keeles, omaenda ja mu pere kodukeeles. Kirjutan elavas keeles oma elusatele sõpradele. Tõsi küll, meid jääb üha vähemaks. Iiri keele kõnelejad on natuke nagu mustlased. Meid tõrjub teatud ükskeelne kogukond, kes on end mugavasti sisse seadnud ja kellele meeldiks, kui me pigem lahkuksime, kui jätkaksime nendega jagelemist oma õiguste üle. (Jenkinson 1989)

Ülaltoodud mõtete taustal on mul järgnevalt kavas 1) kirjeldada lühidalt iiri keele olukorda, 2) anda ülevaade meie kirjandussfääris toimuvast ja 3) arutleda pisut siinse ajakirjanumbri kesksel teemal, nimelt: mis on õieti elujõulise väikeses vähemuskeeles kirjanduse lokaalne ja globaalne tähendus.

Iiri keel kui vähemustatud keel

Iiri keele kasutamine oli drastiliselt langenud juba enne Iirimaa iseseisvumist 1922. aastal. Tollal elas iiri keele kogukondlik kasutus ja põlvkondlik edasikanne kõige enam lääneranniku talumajapidamistes ja kalurikülades. Kuigi 1926. aastal kanti need alad kaardile kui ametlikult iirikeelsed (nn Gaeltacht), on nende pindala alates

1920-ndaist aina kahanenud, põhjuseks emakeelsete iirlaste pidev väljaränne ja jätkuv keelevahetus. Praegusajal ametlikult Gaeltachti kuuluvad piirkonnad asuvad endiselt peamiselt lääneranniku, kaugel suurematest asulatest. Nad on üksteisest geograafiliselt eraldatud ja ükski neist ei hõlma tervet krahvkonda (vt joonist 1).

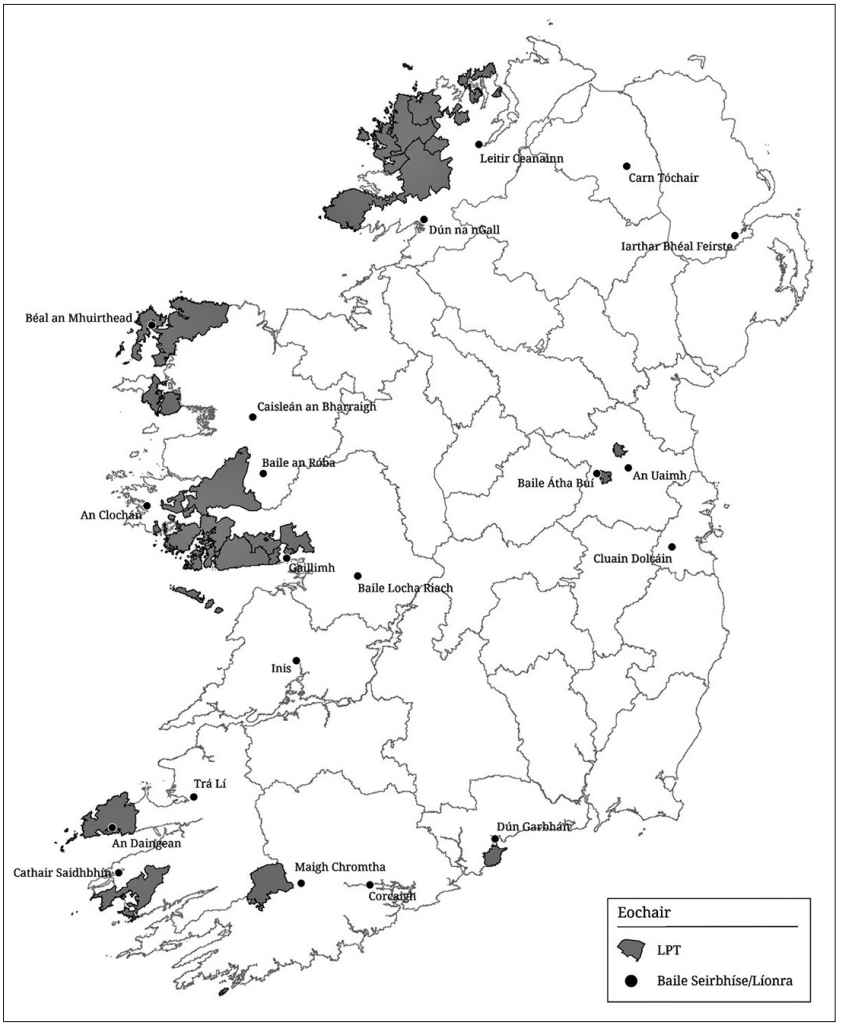

Joonis 1. Gaeltachti keelekorralduspiirkonnad 2012. aastal (Walsh 2022, taasavaldatud David Kelly loal).

Kõik need ametlikud Gaeltachti piirkonnad erinevad omakorda keelepädevuselt ja -kasutuselt. Aastal 2016 elas Gaeltachti aladel 96 090 inimest, neist iiri keele oskajaid 63 664 (66,3%) (CSO 2021). Nende inimeste hulgas võib kohata vägagi erinevat keeleoskuse taset ja keelekasutuse struktuuri. Peale üliväheste eakate ja pisut rohkemate koolieelikute ei piirdu keegi ainult iiri keelega. Sellised lahus maatükikesed moodustavadki iiri keele südamaa. Seal asuvad mitmed tähtsad iirikeelsed asutused

(k.a regionaalarengu keskus, raadiojaam, telejaam, veebiajalehe toimetused ja arvukalt kirjastusi), kuid neilgi aladel peab iiri keel taluma tugevat survet, nii et järgmise põlvkonna iirikeelsus pole sugugi kindel.

Ülejäänud Iirimaal osatakse ja kasutatakse iiri keelt tunduvalt vähem. Alates 1920. aastatest on Iiri keelepoliitika väljaspool iirikeelseid alasid keskendunud haridusele. Keelevahetuse tagasipööramiseks õpetatakse iiri keelt põhiainena kõigis alg- ja keskkoolides. Aastal 2016 väitis 39,8% Iirimaa rahvastikust, et oskab iiri keelt, mis 4,7 miljoni elaniku puhul tähendaks 1 761 420 kõnelejat (CSO 2021). Kui vaadelda end keeleoskajaks väitnute protsenti krahvkonniti (joonis 2), ilmneb selge kasv idast läände.

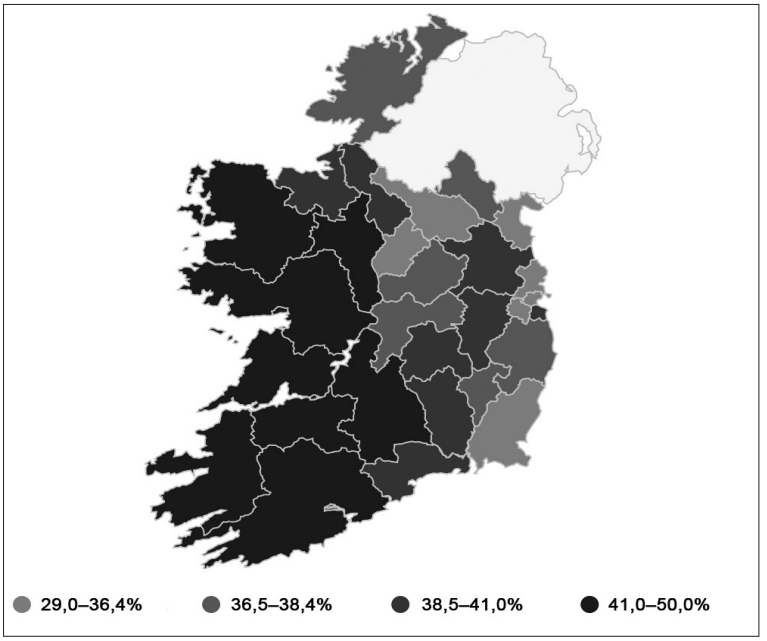

Joonis 2. Iiri keele kõnelejate protsent krahvkonniti 2016. aastal (CSO 2021).

Rahvaloenduse keelekasutusandmed näitavad paraku hiiglaslikku lõhet keeleoskuse ja -kasutuse vahel. Kuigi 1,76 miljonit inimest väitsid end iiri keelt oskavat, on neist igapäevaseid kõnelejaid väljaspool haridussüsteemi ainult 4,2% (73 803). Rohkem on neid, kes räägivad keelt korra nädalas või harvemini. Samal ajal 23,8% (418 420) ei kasuta seda kõnes üldse (CSO 2021). Neid andmeid on peetud tunnistuseks keelepoliitika läbikukkumisest, põhjuseks kas ebapädev keeleõpetus koolis, võimetus siduda iiri keele oskust materiaalsete ja karjäärivõimalustega või varustada iirikeelseid tuumkogukondi piisavalt ressursside ja teenustega.

Positiivsem vaade olukorrale tõstaks ehk hoopis esile, et praegu ongi väga keerukas riiklikku keelepoliitikat kujundada, eriti arvestades, kui globaalne on inglise keel, mis saavutas Iirimaal valitseva positsiooni juba XIX sajandi lõpul. Ka märkaks positiivsem vaade mõningaid edu elemente, nagu a) Gaeltachti kogukondade jõudmine XXI sajandisse, tugev iirikeelne võrgustik ja uued paisuvad keelekogukonnad; b) enamiku

Iirimaa elanike soosiv suhtumine iiri keelde ja lakkamatu emotsionaalne panustamine sellesse kui iiri identiteedi sümbolisse ja – mis kõige tähtsam – c) hoolimata kõigist pettumustest ja tagasilöökidest on igal iseseisvusaegsel põlvkonnal õnnestunud (tänu haridussüsteemile) üles kasvatada hulk uusi iiri keele kõnelejaid, kes omakorda on andnud suure panuse keelde ja keelekultuuri, eriti kirjandus- ja muu loome kaudu.

Põhja-Iirimaal (kuuest krahvkonnast koosnev valge ala joonisel 2) on iiri keelel piiratud ametlik tunnustus; riiklik toetus sõltub enamasti väikese iirikeelse kogukonna aktiivsusest kampaaniate korraldamisel ja vabatahtlike ürituste algatamisel. Ühendkuningriigi 2011. aasta rahvaloenduse andmeil väidavad 184 898 üle kolmeaastast Põhja-Iirimaa elanikku (10,65% piirkonna rahvastikust), et oskavad mõnevõrra iiri keelt, neist omakorda üle poole (104 943) ütlevad, et mõistavad seda rääkida (Irish Language Skills: QS212NI). Sama allika põhjal leidub üle kolmeaastaseid, kes kasutavad iiri keelt põhilise kodukeelena, 4045 (0,2%) (Main Language (Daytime Population): DT203NI).

Tundub, et ülaltoodud (ülimalt skemaatiline) ülevaade iiri kui väikese või vähemuskeele seisundist pakub piisavalt tausta, et asuda vaatlema, mis toimub iirikeelses kirjanduses.

Kirjanduslik taassünd

Tänapäevase iiri kirjanduse juured on aastas 1897, kui Gaeli Liiga (organisatsioon, mil on suurimad teened iiri rahvale keele tähtsuse meelde tuletamisel) võttis oma tegevuskavva uue iirikeelse kirjanduse loomise. Eesmärk polnud sugugi lihtne, arvestades emakeelsete iirlaste arvu tohutut vähenemist pärast suurt näljahäda XIX sajandi keskpaigas, ja mis eriti tähtis – iirikeelse kirjaoskuse äärmiselt madalat taset emakeelsete iirlaste hulgas. Sestap oli uue iirikeelse kirjanduse tekitamine algusest peale seotud hariduslike ülesannetega arendada kirjaoskust ning luua kooli sobivaid õppematerjale.

Moodne kirjanduselu sündis XX sajandi esimestel kümnenditel. Tänu kirjandusvõistlustele, kultuurifestivalidele, uutele kirjastustele ning terve põlvkonna õpetlaste, toimetajate ja folkloristide pühendumusele kirjutati ja kirjastati romaane, novellikogusid, luulet, autobiograafiaid ja näidendeid. Muret tegid keeleprobleemid (eriti kirjakeel), kirjasüsteemi valik (gaeli või ladina), žanriküsimused (nt suulise traditsiooni mõju, samuti vajadus arendada kaasaegseid žanre, nagu romaan) ja sisuprobleemid (kas iirikeelne kirjandus peaks keskenduma maaelule Gaeltachtis või linnakeskkonnale ja -kogukondadele) (vt O'Leary 1994, 2004, 2006, 2010, 2011). Et kirjandustekstid pidid ühtlasi näitlikustama keelekasutust, pöörati suurt tähelepanu idiomaatikale, tehes sageli vahet emakeelsete iiri autorite ja keelt hiljem õppinute vahel. Riiklikust kirjastusest An Gúm, mis asutati 1926. aastal haridusministeeriumi egiidi all, sai aastakümneteks mitte ainult kooliõpikute, vaid ka uuema iirikeelse kirjanduse väljaandja (Coilféir 2020).

Kuigi XX sajandi esimene pool kujunes hindamatuks külviperioodiks kaasaegse iiri kirjanduse põllul, leidus ka rahulolematuid. Veel 1949. aastal võttis Máirtín Ó Cadhain, kellest hiljem sai XX sajandi kõrgeimalt hinnatud iiri kirjanik, oma kuulsas

loengus sõna kohaliku kirjandusprotsessi aegluse vastu, küsides: „Miks iirikeelne kirjandus kiratseb?" Arvukate põhjuste hulgas mainib Ó Cadhain sõltuvust konservatiivsest riiklikust kirjastusest, tähelepaneliku kriitika puudumist ja enesetsensuuri (Ó Cadhain 1990 [1949]).

Pöördepunktiks sai Ó Cadhaini enda teos. Enne 1949. aastat oli ta avaldanud kaks jutukogu mainitud riiklikus kirjastuses, kuid kolmas raamat, teedrajav mässuline romaan „Cré na Cille" (1949; e k umbkaudu „Surnuaia muld") ilmus vastses erakirjastuses Sáirséal agus Dill, mis asutati 1947. aastal ja millest sai suurim uue ja uuendusliku iirikeelse kirjanduse väljaandja kuni 1980. aastani (Ó hÉigeartaigh, Nic Gearailt 2014). „Cré na Cille" olulisust on võimatu ülehinnata: just siin kasutab autor Gaeltachti keelepruuki, tulemuseks pööraselt naljakas romaan, mis, olles modernistlik vormilt ning revolutsiooniline stiililt ja keelelt, murdis iga viimase kui sisulise tabu, kujutades nidusat iirikeelset kogukonda kui mikrokosmost peegeldamas inimolu viletsust. Nagu Ó Cadhain isegi mõistis, avas teose edu kirjastuste uksed kõikvõimalikule iirikeelsele kirjandusele.

1950. ja 1960. aastatel kerkisid esile kolm suurt poeeti – Máire Mhac an tSaoi, Seán Ó Ríordáin ja Máirtín Ó Direáin – ja riburada muid tähelepanuväärseid luuletajaid (de Paor 2006). Ka proosas toimus 1960-ndatel nii mõndagi: Ó Cadhain jätkas uuenduslike novellidega, samal ajal kui Gaeltachti-välised autorid asusid sisse tallama uusi radu nii proosas, luules kui ka näitekirjanduses (Nic Eoin 2006, 2020a). See oli periood, kus enamikus žanrides avaldatud kirjanduse maht kahekordistus. Uus põnev luulepõlvkond saabus 1970.–1980. aastatel koos uue luuleajakirjaga Innti, mille asutas 1970. aastal tollane Corki ülikooli tudeng Michael Davitt. Need poeedid, k.a praegu maailmakuulus Nuala Ní Dhomhnaill, võtsid eesmärgiks tuua iirikeelne luule välja klassiruumist ja auditooriumist, klubide ja pubide lavale. Nende algatatud kirjandusliikumine paistis silma tugevate kohalike ja rahvusvaheliste sidemete poolest, taotledes luule ja keeleaktivismi ühitamist üleilmsete noorte- ja kontrakultuuriliste liikumistega (Ó Dúshláine 2011; Ó Dúshláine, Ní Chléirchín 2011).

Alates 1980. aastast on iirikeelse kirjanduse väljaandmine kui tunnustatud loomesektor üha kasvanud. Oluliste kirjastuste asutamine 1980.–1990. aastatel viis avaldatava kirjanduse mahu taas uuele tasemele. Iirikeelse kirjanduskriitika areng sai hoogu tänu uutele akadeemilistele ajakirjadele ning kriitiliste monograafiate ja esseekogumike sagedasele ilmumisele. Vaatamata iirikeelsete raamatute põhituru piiratusele, rääkimata tootmis- ja turundusraskustest, mille üle kirjastajad alailma kurdavad, selgitas 2016. aasta uuring välja üle 500 elusoleva kirjaniku, kes on avaldanud vähemalt ühe iirikeelse teose või kelle näidend on jõudnud teatrilavale või teleekraanile või kuuldemäng kõlanud mõnes tunnustatud raadiokanalis (Heussaff, Ní Anluain 2016). Iirikeelse kirjavara kasvule on hästi mõjunud ka uue meedia teke ja veebivõimalused. Samuti kasvatab iirikeelsete tekstide mahtu pidev kirjanduse tõlkimine teistest keeltest peale inglise. Luuletõlgete poolest on tuntuim kirjastus Coiscéim, kus ilmusid ka kolmkeelsed kogud eesti poeetidelt Andres Ehinilt (2014) ja Kristiina Ehinilt (2009, 2013; Ehin jt 2012).

Artikli viimane osa püüab vastata küsimusele, mis on vähemus- või väikekeelse elujõulise kirjanduse kohalik ja globaalne tähendus.

Väikekeelse kirjanduse väljakutsed ja võimalused

Alustame kirjaniku seisukohast. Iiri keeles kirjutama tõukab alati tugev keelelise identiteedi taju, kusjuures see identiteet võib olla kaasasündinud (emakeelne) või omandatud (teiskeelne) või hoopis osa vägagi teadlikust kaks- või mitmekeelsest identiteedist. Selles mõttes võib keeleidentiteet osaliselt kattuda inimese piirkondliku, kultuurilise, rahvusliku või etnilise enesemääratlusega, olemata samas lihtsalt nende summa, kuivõrd mitte kõik iiri keeles kirjutajad ei kõnele keelt emakeelena (õigupoolest teeb seda vähemik), paljud neist ei ela iirikeelsel südamaal, mõned elavad välismaal ja mõnel puudub sootuks iiri sünnipära ehk rahvuslik või etniline päritolu (Ó Conchubhair 2008; Nic Eoin 2013, 2020b).

Kes iganes valib kirjutamiseks iiri keele, valib ennekõike vähemuse positsiooni. See võib tuleneda tugevast samastumisest iirikeelse kogukonnaga kogu tema allasurutuses, kõrvaletõrjutuses ja haavatavuses, kuid samastumine võib hõlmata ka allasurutust, tõrjutust ja haavatavust globaalses mastaabis. Viimane kehtib eriti tänapäeva kirjanduse kohta, ilmnedes paljude iirikeelsete autorite käsitletud eetikaküsimustes ja rahvusvahelises temaatikas (Nic Eoin 2018a, 2018b).

Kasinad honorarid muutuvad talutavaks, kui nendega käib kaasas suurem väljendusvabadus olukorras, kus kirjanikku ei survesta heitlik globaalne kirjandusturg – jäägugi ta ilma mõnest hüvest, mida see samuti pakkuda võib –, turg, kus valitseb ingliskeelne trükisõna ning anglofoonne suhtumine regionaalsetesse kultuuridesse ja kirjandustesse. Näiteks kriminaalromaan „Madame Lazare", mis võitis 2021. aastal riikliku kirjandusauhinna An Post iirikeelsete teoste kategoorias: selle tegevus toimub peamiselt Pariisis ja Brüsselis, peategelasteks noor prantsuse juuditar ja tema vanaema, kuid üks taustalugudest räägib juuditarist nimega Hana Sepp, kes põgenes Teise maailmasõja ajal Eestist, ent hukkus 1944. aastal Londonis, kui linna tabas sakslaste raketirünnak (Mac Dhonnagáin 2021). Raamatus on ka teine taustalugu, mille tegevus toimub Arani saartel[1], ning loo keskse krimimõistatuse lahendab iirlane, kes töötab tõlgina Brüsselis. Nii et iiri ainest raamatus jätkub, kuid põhiloo keskmes on ikkagi noor prantsuse juuditar, kelle elu mõjutavad sündmused Euroopas Teise maailmasõja ajal ja järel (k.a juudi vähemuse saatus tollases Eestis, millele tekstis korduvalt viidatakse), millest on näha, kui rahvusvahelisi (ja asjasse pühendamatule ootamatuidki) teemasid võib leida ühest tänapäeva iiri romaanist.

Vaadeldes asja üldisemalt, iiri (vähemus)keelse kogukonna seisukohalt, võib öelda, et elujõuline kirjandus kinnitab keele elujõudu, aitab kujundada hinnanguid, tekitab uhkust oma kultuuri üle ning motiveerib keeleõpet ja -õpetust. Oma kogukonnas on Gaeltachti kirjanikud tunnustatud ja austatud ning võidavad sageli auhindu kohalikel kirjandus- ja kultuurifestivalidel, samuti kõlab nende hääl iirikeelses meedias. Ja kirjanikud mõistavad kohalikku tunnustust hinnata, vahel rohkemgi kui raha või muud materiaalset. Isegi mainekas kakskeelne autor Éilís Ní Dhuibhne on märkinud, et kena on iirikeelsete teoste eest saada kohaliku rahva tänu osaliseks, samal ajal kui ingliskeelne lugejaskond, kuigi hoopis suurem, jääb kaugeks. Ka keele-

[1] Väike saarestik Iirimaa lääneranniku lähedal. (*Tlk.*)

korralduse seisukohalt on tugevast kirjandusest palju abi, olgu siis tegu staatuse küsimustega (kirjandus on Iirimaal endiselt au sees), keelearenduse ja -hooldega (eks aita professionaalne kirjastustöö tõhusalt kinnistada kirjakeele grammatikat ja sõnavara, ühtlasi tunnustades ja jõustades vastavaid üleriiklikke algatusi) või keeleõppega (kirjandus kui lugemisoskuse siht ja ressurss).

Mida aga, kui üldse midagi, tähendab iirikeelne kirjandus anglofoonse enamuse jaoks? See on raske küsimus nii iirikeelsele kirjanikule kui ka kirjastajale. Hetkel teavad iirikeelse kirjanduse olemasolust põhiliselt alalised keelekasutajad, samas kui ingliskeelses meedias pööratakse sellele äärmiselt vähe tähelepanu. Iirimaal toimuvad kirjandusvõistlused piirduvad sageli ingliskeelsete teostega, või kui võetaksegi vastu iirikeelseid teoseid, siis võistlevad need kõik ühes kategoorias žanrist olenemata. Paljud antoloogiad ja kriitikaraamatud, mis nime järgi peaksid justkui esindama iiri novelli või romaani, käsitlevad üksnes ingliskeelset kirjandust. On üsna tavaline, et iiri keelt seostatakse peamiselt rahvaluule ja läänepoolsete Gaeltachti aladega, omamata pea mingitki ülevaadet regulaarselt avaldatava iirikeelse trükisõna mahust või kirevusest.

See toob mu viimase punktini: kuidas on lood välismaiste (eriti mitteingliskeelsete) kogukondadega, kes võiksid huvituda iirikeelsest kirjandusest? Mulle igatahes tundub, et selle teemanumbri aluseks olev konverents „Väikekeelte võimalustest kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas", nagu muudki üritused, millel olen osalenud tänu iiri või keldi keelte ja kultuuride õppimise ning uurimise asutuste rahvusvahelisele võrgustikule, annavad tunnistust just väikese kasutajaskonnaga keelte kõnelejate huvist üksteise keelte ja kultuuride vastu (vt nt EFACIS Round Table 5). Iiri näitel usun koguni, et üks vähemuskeeltes loodud kirjanduse olulisemaid omadusi ongi nende avatus kultuuridevahelisele dialoogile, mitmekeelsuse mõnudele ning tõlkimisele, mis kultuure rikastab ja vahendab.

Globaalses kirjandussüsteemis seisavad väiksemad keeled kõik samas positsioonis, kusjuures enamasti saab just tõlkest inglise keelde tunnustuse märk ehk pilet laiemale tõlketurule. Äkilist muutust rahvusvahelises kirjastuspoliitikas ei tasu küll lähemal ajal loota, kuid minu arvates tasub tunnistada, et inglise keelel on ka tähtis vahendajaroll suhtluse edendamisel ja väiksemate keelte ühiste tõlkeprojektide hõlbustamisel. Kuigi Máirtín Ó Cadhaini „Cré na Cille" ilmus norra keeles veel enne esimest ingliskeelset varianti (Ó Cadhain 1995), ajendasid just kahele järjestikusele inglise tõlkele (Ó Cadhain 2015, 2016a) järgnenud kiitev kriitika ja üleilmne reklaam laialdast rahvusvahelist huvi romaani vastu, mille esmailmumisest oli just möödunud kuuskümmend aastat. Nüüdseks on raamat saadaval rohkem kui kaheteistkümnes keeles ning Micheál Ó Conghaile kirjastusest Cló Iar-Chonnacht loodab teost jõudvat veel paljudesse keeltesse. „Cré na Cille" uuemate väljaannete hulgas on ka otsetõlkeid suurepärastelt iiri keele tundjatelt, nagu Hollandi kirjanik ja ajakirjanik Alex Hijmans ning Tšehhi kirjandusteadlane Radvan Markus (Ó Cadhain 2016b, 2017). Teised on tõlkinud inglise keele vahendusel. Tõsi, puristid kipuvad kaudtõlke peale nina krimpsutama, kuid Radvan Markus õigustab seda kui head kõrvalteed väiksema keele kirjandusvaramusse. Ja kui juba iirikeelne kirjandus saab sellise aheltõlkimise abil oma lugejaskonda laiendada, eks või see meetod niisama hästi töötada

vastassuunas, rikastamaks iirikeelset lugejakogemust. Nii kasutavad iiri tõlkijadki eesti kirjanduse ingliskeelseid tõlkeid, sest vaevalt iiri lugeja eesti kirjandust muidu iiri keeles lugeda saaks. Ka luuletaja Aogán Ó Muircheartaigh tutvus Andres ja Kristiina Ehini loominguga Ameerika eestlase Ilmar Lehtpere ingliskeelses tõlkes, mille Pádraig Ó Snodaigh kirjastusest Coiscéim soovitas tal iiri keelde tõlkida. Olgugi et Ó Muircheartaigh ei osanud sugugi eesti keelt, sai ta originaaliga hea kontakti, kasutades eesti-inglise ja inglise-eesti sõnastikke ning suheldes Lehtperega. Sissejuhatuses Kristiina Ehini luule- ja proosakogumiku iirikeelsele tõlkele „Péarlaí Corraigh" rõhutab Lehtpere Ó Muircheartaighi keeletundlikkust:

> Temaga on tore koos töötada, eriti sellise tänuväärt ülesande kallal, sest ta tõlgib tundlikult ja hoolikalt. Ma ei oska küll iiri keelt, kuid olen kindel, et ta tõlked on õiged, kuna ta esitas pidevalt nii läbinägelikke küsimusi.[2]

Viimane Ó Muircheartaighi tõlgitud raamat „Dánta gan Baile i.e. Kodutud luuletused" (Lehtpere 2020) on tõlked Lehtpere enda luulest, teemaks armastus ja lein ning see, mida kõike teeb inimsuhetega dementsus ja nüüd ka koroonaviirus. Lausa uskumatu, milliste järelmiteni võib pingeline tegelemine väikekeeltega viia – nimelt jõudis luulekogu iiri keeles trükki enne kui eesti või inglise keeles.

Kultuuridevaheline koostöö võib toimuda mitmeti. Võimaluste loomine iirikeelsetele kirjanikele ja nende loomingule on toimunud algatuspõhiselt, nagu näiteks Galway Iirimaa rahvusülikooli tõlkeprojekt Aistriú, mis sündis Galway Euroopa kultuuripealinna aasta raames (vt https://www.aistriu.eu/). Uusi võimalusi iiritaolistele väikekeeltele tõotavad veebiplatvormid, nagu Loova Euroopa raames tegutsev Versopolis, mis on mõeldud alustavaile luuletajatele ja tõlkijaile (vt http://versopolis.com). Veel osutus hiljuti edukaks partnerlusprogramm Beste Hitzak / Other Words (rahastajaks Euroopa Komisjon Loova Euroopa programmi raames), mille tulemuseks on loomepraktika võrgustik Euroopa väike- ja vähemuskeeltes kirjutajaile. Tänu sellele said sloveeni, makedoonia, baski, friisi ja iiri keeles kirjutajad võimaluse veeta teatud aja mõnel teisel antud rühma keelealal, kus oli võimalik koos kohalikega, sh kirjanike ja kunstnikega tegelda väikese kasutajaskonnaga keelte teemade ja probleemidega. Osales 33 kirjanikku, neist viis iirikeelset. Loodud kirjandustekstid tõlgiti nii inglise kui ka kohalikku keelde ning programm tipnes nende avaldamisega mitmekeelses antoloogias (vt Beste Hitzak / Other Words 2019), lisaks sündis rikkalik mitmekeelne veebiressurss (vt http://otherwordsliterature.eu/). Antoloogia eessõnas rõhutab projekti koordinaator Imanol Galdos Irazabal, kuidas just kirjandus võib kokku tuua maid ja rahvaid, kes erinevad nii traditsioonidelt kui ka väiksusekogemuselt, ja lõpetab nii:

[2] „Is breá an rud é oibriú ina theannta, agus obair thairbheach lena chois sin, mar is aistritheoir íogair cáiréiseach é. Níl aon Ghaeilge agam féin, ach táim cinnte go bhfuil a chuid athleaganacha cruinn de bharr na gceisteanna grinne go léir a chuir sé im threo agus é i mbun na hoibre." (Vt Ehin 2018: x)

> Oleme raiunud raja ja teinud tee mugavamaks kõigile, kes tulevad pärast meid, kõigile, keda vaevab nende väiksuse taak ja kes vajavad abi ja toetust, mida vaid sarnases olukorras viibijad suudavad anda. (Beste Hitzak / Other Words 2019: 6)

Järeldused

Et kirjanikud, kes loovad napi kasutajaskonnaga keeles, on eriti tundlikud globaalsete ühtlustavate jõudude suhtes, mis ähvardavad kultuurilist mitmekesisust, pole ime, et nende teostes on sagedasti juttu elu, kultuuri ja keele enese haprusest. Iiri poeedi Nuala Ní Dhomhnailli kujundit korvis jõele usaldatud (Mooses-)lapsukesest tuntud luuletuses „Ceist na Teangan" (Paul Muldooni tõlkes „The Language Issue", e k „Keeleküsimus") võib tõlgendada nii usuna allasurutud keelde ja kultuuri, mida see kannab, kui ka meenutusena asjaolust, et õrna lapse ellujäämine pole enesestmõistetav, vaid sõltub suuresti välisest soosingust ja toetusest:

Ceist na Teangan	The Language Issue
Cuirim mo dhóchas ar snámh	I place my hope on the water
i mbáidín teangan	in this little boat
faoi mar a leagfá naíonán	of the language, the way a body might put
i gcliabhán	an infant
a bheadh fite fuaite	
de dhuilleoga feileastraim	in a basket of intertwined
is bitiúman agus pic	iris leaves,
bheith cuimilte lena thóin	its underside proofed
	with bitumen and pitch,
ansan é a leagadh síos	then set the whole thing down amidst
i measc na ngiolcach	the sedge
is coigeal na mban sí	and bulrushes by the edge
le taobh na habhann,	of a river
féachaint n'fheadaraís	
cá dtabharfaidh an sruth é,	only to have it borne hither and thither,
féachaint, dála Mhaoise,	not knowing where it might end up;
an bhfóirfidh iníon Fhorainn?	in the lap, perhaps,
	of some Pharaoh's daughter.[3]

(Ní Dhomhnaill 2007: 154–155)

Ní Dhomhnailli luuletust on mõistetud kui mõtisklust survestatud keele tõlkepoliitikast. Luuletuses „Kuidas seletada sulle oma keelt" (ingl Ilmar Lehtpere tõlkes „How to explain my language to you", vt Ehin 2011: 10) süveneb eesti luuletaja Kristiina Ehin samuti tõlkeprobleemi ja kultuuridevahelise suhtluse keerukusse. Seda võib tajuda kui lembeluuletust, mis kutsub „ilusat indoeuroopa meest" oma „suurele sammaldunud soomeugri kivile" ehk oma keeleilma. Ent lugedes sama luu-

[3] „Oma lootuse asetan veele / selles tillukeses / keelepaadis, nagu võidaks / sättida last // korvi, mis punutud / iiriselehist, / põhi tihitud / pigi ja vaiguga, // ning asetan kõik keset / kõrkjaid / ja pilliroogu, / kus vool on vaiksem. // Seal ta siis kandub siia ja sinna, / teadmata kuhu – / või ehk siiski sülle / vaarao tütrele?"

letuse iiri ja šoti tõlkeid Rody Gormanilt kolmkeelses kogus „Lume lõplik minek. Imeacht Deireanach An tSneachta. Imeachd Dheireannach An t-Sneachda" (2013), saab kinnitust, et iga kohalik keel on nagu tajugiid, mis aitab orienteeruda globaalse heliriba konkreetses kohas:

Kuidas seletada sulle oma keelt
nüüdsama
kuuvalgel
allika kaldal

Istun sinu
ilusa indoeuroopa mehega
suurel sammaldunud soomeugri kivil
ajan sinuga poolpaljast
ööhaljast juttu

Tahan väga sulle öelda
kuidas lõhnavad minu keeles männid
ja võhumõõgad
kuidas minu keeles vesi üle raudkivide
vuliseb
ja kuidas ritsikad võtavad oma viiulitest
viimast

Selle asemel vaikime
kinnisilmi
ja paotame vahetevahel suud
mõneks poolpaljaks ööhaljaks sõnaks
ei kummagi keeles

Conas mo theanga a mhíniú duit
anseo agus anois
le solas na gealaí
in aice leis an bhfuarán

Tá mé i mo shuí in éindí leat
A fhir dhathúil Ind-Eorpaigh
ar chloch mhór chaonaigh Fhionn-Ugrach
an chaint leathnocht
chomh geal leis an oíche eadrainn

Is mian liom go mór inseacht duit
faoi bholadh na ngiúiseanna i mo theanga féin
agus faoin seileastram
mar a bhíonn uisce ag plubaireacht i mo
theanga thar chlocha eibhir
is mar a fhaigheann píobairí na gríosaí an dé
dheiridh as a gcuid fidil

Ina leaba sin, tá muid inár dtost
le súile dúnta
agus osclaíonn muid ár mbéil díreach rud beag
ó thráth go chéile
le haghaidh roinnt focal leathnochta chomh
geal leis an oíche
i dteanga nach liomsa ná leatsa í

(Ehin 2013: 12–13)

Elus ja jõuline kirjandus väikese kõnelejaskonnaga või vähemustatud keeles – eks või see tõesti näida „millegi müstilisena", ent vaadeldes nähtust kõigi poliitiliste ja majanduslike väljakutsete taustal, millele peavad vastu panema kõik kohalikud kultuurid ja väikekeeled üle maailma, tuleb esile iga sellise kirjanduse laiem, ökoloogiline tähendus. Nii et missugune ka poleks toimunud konverentsi ja siinse teemanumbri kokkuvõtlik hinnang „väikekeelte võimalustele kirjanduses, kultuuris ja ühiskonnas", usun mina, et mis tahes väikeses või vähemuskeeles loodud kirjandus avaldab igal juhul loomingulist ja vaimset vastupanu sarnastavatele ja ühtlustavatele jõududele. Säilitades nii truuduse kohalikule omapärale kui ka avatuse maailmale läbi kahesuunalise tõlke, jääb edukas väikekeelne kirjandus meenutama, et keeleline mitmekesisus on kultuuriline ja ühiskondlik ressurss, mida tuleb kasutada ja edasi arendada meie kõigi ühise globaalse kirjanduspärandi osana.

Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud
SIRJE AINSAAR

VEEBIVARAD

EFACIS. European Federation of Associations and Centers of Irish Studies. EFACIS Round Table 5: Irish Language and Literature in Europe. – https://www.youtube.com/watch?v=-e9C2qO4Q9E

Irish Language Skills: QS212NI (statistical geographies). – NISRA. Northern Ireland Statistics and Research Agency / Gníomhaireacht Thuaisceart Éireann um Staitisticí agus Taighde. https://www.ninis2.nisra.gov.uk/public/PivotGrid.aspx?ds=2791&lh=44&yn=2011&sk=136&sn=Census%202011&yearfilter=

Main Language (Daytime Population): DT203NI (administrative geographies). – NISRA. Northern Ireland Statistics and Research Agency / Gníomhaireacht Thuaisceart Éireann um Staitisticí agus Taighde. https://www.ninis2.nisra.gov.uk/public/PivotGrid.aspx?ds=5871&lh=37&yn=2011&sk=136&sn=Census%202011&yearfilter=

KIRJANDUS

Beste Hitzak / Other Words 2019 = otherwords. Anthology. Antologia. Blomlêzing. Díolaim. Антология. Antologija. Donostia-San Sebastian: Beste Hitzak / Other Words.

Coilféir, Máirtín (toim) 2020. An Scéim: An Gúm 1926–2016. Dublin: An Gúm.

CSO = Central Statistics Office / An Phríomh-Oifig Staidrimh 2021. Census of Population 2016 – Profile 10 Education, Skills and the Irish Language. Cork: CSO. https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-cp10esil/p10esil/ilg/

de Paor, Louis 2006. Contemporary poetry in Irish: 1940–2000. – The Cambridge History of Irish Literature. Kd II: 1890–2000. Toim Margaret Kelleher, Philip O'Leary. Cambridge: Cambridge University Press, lk 317–356.

Ehin, Andres 2014. Sisemine hobune. Inner Horse. An Capall Istigh. Tlk Ilmar Lehtpere, Aogán Ó Muircheartaigh. Dublin: Coiscéim.

Ehin, Kristiina 2009. Põletades pimedust. Burning the Darkness. An Dorchadas á Dhó. Tlk Ilmar Lehtpere, Gabriel Rosenstock. Dublin: Coiscéim.

Ehin, Kristiina 2011. The Final Going of Snow. (MPT poets.) Tlk Ilmar Lehtpere. [London]: Modern Poetry in Translation.

Ehin, Kristiina. 2013. Lume lõplik minek. Imeacht Deireanach An tSneachta. Imeachd Dheireannach An t-Sneachda. Tlk Rody Gorman. Dublin: Coiscéim.

Ehin, Kristiina 2018. Péarlaí Corraigh. Tlk Aogán Ó Muircheartaigh [Ilmar Lehtpere järgi]. Dublin: Coiscéim.

Ehin, Kristiina; Ehin, Andres; Seppel, Ly; Ehin, Eliisa 2012. Tandem neljale. Tandem for Four. Teaindim Ceathrair. Tlk Ilmar Lehtpere, Aogán Ó Muircheartaigh. Dublin: Coiscéim.

Heussaff, Anna; Ní Anluain, Éilís 2016. Scríbhneoirí na Gaeilge – cé mhéad acu atá ann agus cad atá á scríobh acu? – Tuairisc 1. XI. https://tuairisc.ie/scribhneoiri-na-gaeilge-ce-mhead-acu-ata-ann-agus-cad-ata-a-scriobh-acu/

Jenkinson, Biddy 1989. Máire Mhac an tSaoi: The clerisy and the folk (*P.I.R.* 24) – A reply. – Poetry Ireland Review, kd 25 (kevad), lk 80.

Lehtpere, Ilmar 2020. Dánta gan Baile i.e. Kodutud luuletused. Tlk Aogán Ó Muircheartaigh. Dublin: Coiscéim.

Mac Dhonnagáin, Tadhg 2021. Madame Lazare. An Spidéal: Barzaz.

Mhac an tSaoi, Máire 1988. The Clerisy and the folk: a review of present-day verse in the Irish language on the occasion of the publication of *Innti* 11. – Poetry Ireland Review, kd 24 (talv), lk 33–35.

Ní Dhomhnaill, Nuala 2007. Pharaoh's Daughter. Loughcrew, Oldcastle: Gallery Press.

Nic Eoin, Máirín 2006. Contemporary prose and drama in Irish: 1940–2000. –The Cambridge History of Irish Literature. Kd II: 1890–2000. Toim Margaret Kelleher, Philip O'Leary. Cambridge: Cambridge University Press, lk 270–316.

Nic Eoin, Máirín 2013. Interdisciplinary perspectives on transnational Irish-language writing. – Breac: A Digital Journal of Irish Studies, nr 1 (aprill). https://breac.nd.edu/articles/interdisciplinary-perspectives-on-transnational-irish-language-writing-2/

Nic Eoin, Máirín 2018a. Imeallach agus iltíreach? Pointí féachana nualitríocht na Gaeilge. – Léann, nr 5, lk 1–21.

Nic Eoin, Máirín 2018b. "We are no longer Gaels": War and conflict in modern and contemporary Irish poetry. – Irish-Language & Scottish Gaelic Literatures: A Global Context. Litteraria Pragensia, kd 28, nr 55 (juuli), lk 96–116.

Nic Eoin, Máirín 2020a. State, space and experiment in Irish-language prose writing. – Irish Literature in Transition, 1940–1980. Toim Eve Patten. Cambridge: Cambridge University Press, lk 235–254.

Nic Eoin, Máirín 2020b. Language: "World literature" and contemporary Irish-language writing. – The New Irish Studies. Toim Paige Reynolds. Cambridge: Cambridge University Press, lk 80–94.

Ó Cadhain, Máirtín 1990 [1949]. Tuige nach bhfuil litríocht na Gaeilge ag fás? – Ó Cadhain i bh*Feasta*. Toim Seán Ó Laighin. Dublin: Clódhanna Teoranta, lk 85–110.

Ó Cadhain, Máirtín 1949. Cré na Cille. Dublin: Sáirséal agus Dill.

Ó Cadhain, Máirtín 1995. Kirkegårdsjord: Gjenfortellinger i ti mellomspill. Tlk Jan Erik Rekdal. Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Ó Cadhain, Máirtín 2015. Cré na Cille: The Dirty Dust. Tlk Alan Titley. New Haven–London: Yale University Press.

Ó Cadhain, Máirtín 2016a. Graveyard Clay. Cré na Cille. Tlk Liam Mac Con Iomaire, Tim Robinson. New Haven–London: Yale University Press.

Ó Cadhain, Máirtín 2016b. Onder de zoden. Tlk Alex Hijmans. Amsterdam: MMIT Publishing.

Ó Cadhain, Máirtín 2017. Hřbitovní hlína. Tlk Radvan Markus. Praha: Argo.

Ó Conchubhair, Brian 2008. The global diaspora and the "new" Irish (language). – A New View of the Irish Language. Toim Caoilfhionn Nic Pháidín, Seán Ó Cearnaigh. Dublin: Cois Life, lk 224–248.

Ó Dúshláine, Tadhg 2011. Anois Tacht an Eala. Filí Chorcaí INNTI agus an Réabhlóid Chultúrtha. An Daingean: An Sagart.

Ó Dúshláine, Tadhg; Ní Chléirchín, Caitríona (toim) 2011. Filí INNTI go hiontach. (Léachtaí Cholm Cille XLI.) Maigh Nuad: An Sagart.

Ó hÉigeartaigh, Cian; Nic Gearailt, Aoileann 2014. Sáirséal agus Dill 1947–1981. Scéal Foilsitheora. Indreabhán, Conamara: Cló Iar-Chonnacht.

O'Leary, Philip 1994. The Prose Literature of the Gaelic Revival, 1881–1921. Ideology and Innovation. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

O'Leary, Philip 2004. Gaelic Prose in the Irish Free State, 1922–1939. Dublin: University College Dublin Press.

O'Leary, Philip 2006. The Irish Renaissance, 1890–1940. Literature in Irish. – The Cambridge History of Irish Literature. Kd II: 1890–2000. Toim Margaret Kelleher, Philip O'Leary. Cambridge: Cambridge University Press, lk 226–269.

O'Leary, Philip 2010. Irish Interior. Keeping Faith with the Past in Gaelic Prose, 1940–1951. Dublin: University College Dublin Press.

O'Leary, Philip 2011. Writing Beyond the Revival. Facing the Future in Gaelic Prose, 1940–1951. Dublin: University College Dublin Press.

Walsh, John 2022. One Hundred Years of Irish Language Policy, 1922–2022. Oxford: Peter Lang.

Máirín Nic Eoin (s 1958), PhD, Iiri teaduste akadeemia liige, Dublini linnaülikooli emeriitprofessor (DCU All Hallows Campus, Drumcondra, Dublin 9, Iirimaa), mairin.niceoin@dcu.ie

The realm of the improbable: Contemporary literature in Irish in local and global context

Keyword: literature in Irish, minoritized languages, minority literatures, translation

This paper uses modern and contemporary literature in the Irish language to reflect on the creative potential of small or lesser-used languages. The paper gives a brief overview of the current status of the Irish language in Ireland and traces the major literary developments since independence. Despite its minoritized and endangered status, Irish continues to function as a vital literary medium, thus manifesting a creative and intellectual resistance to the forces of assimilation and homogenization. Drawing on some recent Estonian connections, attention is given to the importance of translation and cross-cultural dialogue and collaboration. The paper argues that one of the most significant attributes of minority language literatures is their openness to the pleasures of multilingualism and to translation as a form of cultural enrichment and exchange. While literary activity can support language revitalization initiatives locally, the literatures of smaller languages also serve as a constant reminder of the value of linguistic diversity as cultural and societal resource and as an integral part of a global literary heritage.

Máirín Nic Eoin (b. 1958), PhD, MRIA, Professor Emerita of Dublin City University (DCU All Hallows Campus, Drumcondra, Dublin 9, Ireland), mairin.niceoin@dcu.ie

https://doi.org/10.54013/kk776a10

Mitmekeelsus Eesti luules

SAARA LOTTA LINNO, LIINA LUKAS

Eesti on olnud ajalooliselt ja on tänapäevalgi mitmekeelne, ja see on väljendunud ka luules. Siin on tegutsenud kõrvuti mitmed kirjandusväljad, mida on kuni viimase ajani vaadeldud eraldi. Eesti kirjanduslookirjutuses on seni lähtutud ükskeelsuse paradigmast (Yildiz 2012): eesti kirjandust on nähtud eestikeelse kirjandusena ja sel põhjusel on muudes keeltes kirjapandud tekstid vaatluse alt välja jäetud (viimati programmiliselt Hasselblatt 2006: 2). Viimastel kümnenditel on eesti keeles ilmunud uurimusi ja ülevaateid ka teistes keeltes kirjutatud kirjandustest: on käsitlusi baltisaksa luulest (nt Lukas 2006; Klöker 2014; Kaur 2009, 2011), ladinakeelsest luulest (nt Viiding 2005, 2014; Viiding jt 2007), murdeluulest (nt Velsker 2014, 2019, 2021a, 2021b) ja Eesti venekeelsest luulest (nt Suhhovei 2008; Belobrovtseva 2018a, 2020), kuid need on olnud ikka ühe keele põhised. Ammugi on kõlanud ettepanek vaadelda Eesti kirjandust regionaalsest põhimõttest lähtuvalt ühe mitmekeelse kirjandusväljana, kuid hea mõtte teostust on raskendanud selle keerukus. Ka Balti kirjakultuuri ajalugu (Lukas 2021) ei ole veel luuleköiteni jõudnud.

Regionaalset mitmekeelset kirjanduslugu koostades liiguvad uurimishuvi keskmesse keelte vahekorrad, nende põimumised, vastastikused tõlked ja ülekanded, eri vormis mitmekeelsuse ilmingud – need kõik on kirjanduse ükskeelsusest lähtuva käsitluse seisukohalt perifeersed või märkamatudki. Luulet, mis tekib keelepiiridel või ületab neid, lülitudes ümber ühelt keelelt teisele, on loodud Eesti alal läbi aegade. Keelelisi kokkupuuteid luules on seni käsitletud baltisaksa (Kalda 2000; Aabrams 2007) ja Eesti venekeelse (Belobrovtseva 2018b) kirjanduse kontekstis, kuid mitmekeelsus luules on praeguses Eestis üha levinum nähtus ja vääriks enamat tähelepanu. Algust on siiski tehtud: 2019. aastal toimus Tartus Baltimaade ja Saksa kirjanduslikule mitmekeelsusele pühendatud konverents, mille järelkajana ilmus saksakeelne artiklikogumik (Pajević 2020) ning ajakirja Interlitteraria erinumber mitmekeelsusest ja eksofooniast Baltimaade ja Saksa kultuuris (2021, kd 26, nr 1), mis sidus Baltimaade kogemuse rahvusvaheliste mitmekeelsuseuuringutega. Just saksakeelses kirjandusteaduses on viimasel kümnendil mitmekeelsus rohkelt tähelepanu pälvinud, kuna esile on kerkinud mittesaksa emakeelega saksa keeles kirjutavaid kirjanikke, nende seas ka luuletajaid (nt jaapani päritolu Yōko Tawada), kes on toonud saksa luulesse oma asukohamaa keelelise ja poeetilise kogemuse. Nüüdseks on ilmunud ka vastav käsiraamat (Dembeck, Parr 2017). Muidugi on üleilmastuval ajastul mitmekeelsus oma eri vormides kõikjal levinud, millest mööda vaadata pole võimalik ja mis on seetõttu pälvinud üha rohkem uurimishuvi. Teisalt on sellest huvist lähtuvalt hakatud ka näiliselt ükskeelseid tekste uue pilguga vaatama ning avastatud keelte põimumist seal, kus tavapäraselt on usutud tegu olevat ükskeelsusega.

Artiklis võtame vaatluse alla mitmekeelsuse ilmingud Eesti luules. Kuigi kirjandusteost võib näha olemuslikult mitmekeelsena, milles põimuvad ja vahetuvad

eri koodid, jätame siiski kõrvale keerukamad poeetiliste keelte (nt eri keeleregistrite) põimumise juhtumid ja peame keele all silmas loomulikke keeli koos slängide, sotsiolektide ja murretega.

Anname ülevaate mitmekeelsuse võimalikest esinemisviisidest Eesti (kirjalikus[1]) luules läbi ajaloo. Esmalt käsitleme luulet enne Eesti Vabariigi sündi, mil siinsete keelte vahekorra määrasid koloniaalolud. Seejärel vaatame, millised varem väljakujunenud mitmekeelsuse avaldumisvormid jäid aktuaalseks Eesti Vabariigi rajamisega alanud postkoloniaalsetes tingimustes ning kuidas muutis nõukogude aeg keelelisi vahekordi luules. Viimaks uurime, milliseid mitmekeelsuse juhtumeid võib eristada praegus(t)es Eesti kirjandus(t)es. Eristame luules esineva mitmekeelsuse põhijuhtumid alates ajaloolistest kuni tänapäeva luule mitmekeelsuse ilminguteni. Uurimuse teoreetiline raamistik tugineb muu hulgas Jaan Unduski (1992) saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogiale, mis hõlmab küll kakskeelsuse vorme, kuid on rakendatav ka muudele keelelistele suhetele kirjanduses.

Eristame keele-, teksti-, autori- ja kirjandusväljasisest mitmekeelsust. Keelesisene mitmekeelsus tähistab seda, kui keeled grammatiliselt ühte põimuvad, mitte ei vaheldu selgepiiriliste ümberlülitustega. Seejuures võib eristada mõne olemasoleva keelevariandi tarvitamist või matkimist (nt „ja nüüd siis küsibki ta minult oma toreda / ajuti aimatava aktsendiga: / kas teie ei kavatsegi endale DAKTARIKRAADI teha?" (Kivisilla 2019: 25)) ning teise keele grammatika, sõnavara, mõistete ja fraseologismide kasutamist luules (nt „neis silmis tuhamägedele üles / siis läksime на санках ме кататься" (Ehin 2000: 19)).

Tekstisisese mitmekeelsuse all tuleb mõista keelte vaheldamist ühe teksti sees, ilma et üht keelt kohandataks teise süntaksi või morfoloogiaga. Toimub järsk üleminek ühelt keelelt teisele, kusjuures keeltel on tekstis kindel kultuuriline funktsioon.[2] Autori (loomingu) sisene mitmekeelsus tähendab olukorda, kui autor kasutab mitut loomekeelt, ühes tekstis üht, teises teist. Tegu on ka tänapäevases üleilmastuvas maailmas üha sagedamini ette tuleva olukorraga, kui autor on üles kasvanud mitme koduse keelega või ta on teise keskkonda rännanuna loomekeelt vahetanud. Viimast olukorda on hakatud nimetama eksofooniaks ehk teiskeelsuseks (vt Arndt jt 2007).

[1] Mitmekeelsus rahvaluules on omaette huvitav teema, mis jääb siinsest käsitlusest välja. Vt lähemalt Kõiva 2014. Samuti jääb kõrvale slämmluule, kus viimastel aastatel on esile tõusnud märkimisväärseid soome päritolu luuletajaid, nt Heidi Iivari, kellelt nüüdseks on ilmunud kakskeelne luulekogu „Tarton sarjarakastaja / Tartu sariarmastaja" (2021), ja Iina Gyldén.

[2] Teoreetikud on eristanud latentseid ja manifestseid keele vaheldamise vorme (Dembeck, Parr 2017). Till Dembecki järgi tähistab manifestne mitmekeelsus tegelikku keelevahetust tekstis, nt kui kasutatakse sõna-sõnalt tõlkimatuid püsiühendeid. Nt Sveta Grigorjeva luuletuses „Hoovikuninganna 4 ever": „ole tema esimese korruse rõdualune / kus on igaveseks kustunud odava markeriga kirjutatud / саша + света 4 ever" (Grigorjeva 2020 [2013]: 27). Latentseks mitmekeelsuseks nimetatakse nii olukordi, mil üks tegelane tekstis kõneleb teist keelt ja see on tähistatud jutustajakõnes, nt „ütles ta inglise keeles", kui ka tekstikohti, mis mõtteliselt on teises keeles, kuid sellele on osutatud keeles, milles tekst on koostatud (nt võõrkeelne kiri, pealkirjad või tähistused võõras linnas jne), nagu ühes Grigorjeva pealkirjata luuletuses: „seal kus liigse naeru ja lapselikkuse eest saadetakse / ikka korralikult keset hoovi vales keeles perse" (Grigorjeva 2020 [2013]: 34). Meie keskendume manifestsetele mitmekeelsuse vormidele.

Kirjandusväljasisesest mitmekeelsusest kõneldes mõistame Eesti kirjandust ühtse mitmekeelse kirjandusväljana (vt Lukas 2006: 26), millel on küll erikeelsed osad, kuid need on omavahel seotud nii ühiste institutsioonide kaudu (nt kirjastused, seltsid, ajakirjandus, kooliharidus, teater jne) kui ka kaudsetes kokkupuudetes, nt tõlgete, retseptsiooni, temaatiliste peegelduste, üksteisele osutuste või jagatud mentaliteedi kaudu (vt ka Undusk 1992). Kirjandusvälja osad puutuvad kokku ka näiteks luuletajate koostöös valminud rööptekstilistes tõlkekogudes, nagu P. I. Filimonovi ja Katrin Väli ühine teos „Целлюлоза / Tselluloos" (2015).

Kirjandusvälja mitmekeelsusse panustavad ka kokkupuuted Eesti-väliste muukeelsete kultuuridega – see on väikese kirjakultuuri arengu tagatis (vt nt Talvet 2005). Ehkki sellised kontaktid jäävad siinse uurimuse fookusest kõrvale, kuuludes pigem tõlketeaduse ja retseptsiooniuuringute valda, tahaksime kirjandusliku mitmekeelsuse uurimise kontekstis mainida luulekogusid, mis sisaldavad eestikeelse ja teiskeelse luuletaja algupärast loomingut ning vastastikusi tõlkeid, nõnda et raamatus kohtuvad kummagi autori kakskeelsed (rööp)tekstid. Eriti mitmekesine teos on eesti-, inglise- ja jaapanikeelne „白い火 / Kuitund / The If Hour" (2010), mis sisaldab Andres Ehini ja Fujitomi Yasuo luuletusi kõigis kolmes keeles. Raamatu kujundus võimaldab teose lugemist alustada nii eestikeelses suunas ehk alates esikaanest kui ka jaapanikeelses suunas ehk alates tagakaanest, mistõttu kumbki kaas on korraga raamatu esi- ja tagakülg ning tekst jääb mõlemat pidi lugedes „õigetpidi". Selle lihtsa nüansi tõttu sobitub raamat korraga nii eesti kui ka jaapani trükitraditsiooni, võimaldades sealjuures kummagi luuletaja tekste tajuda ühtaegu n-ö koduses ja võõras kontekstis.

Alljärgneva ülevaate keskmes on algupärased keele-, teksti- ja autorisisesed mitmekeelsuse juhtumid Eesti mitmekeelsel luuleväljal.

Mitmekeelsuse avaldumisvormid luules enne Eesti Vabariiki

Ajalooliselt on Eesti alal kirjalikus kasutuses olnud ladina, alamsaksa, saksa, lõunaeesti, põhjaeesti, vene, rootsi, poola, kreeka, prantsuse, harvem mõni teinegi keel. Neis keeltes kirjutajate emakeel oli sageli hoopis teine, nad valisid keele vastavalt loodava teksti funktsioonile ja adressaadile. Nad valdasid mitut keelt ja kasutasid nii kõnes kui ka kirjas neid tihti vaheldumisi. Keelelised vahekorrad, keelte funktsioonid ja hierarhia olid muutlikud, sõltusid poliitilistest ja ühiskondlikest tõmbetuultest. Kuni XVI sajandini oli kõige prestiižsem kirjalik keel ladina keel, mida hakkas umbes XIV sajandi lõpust alates vähehaaval välja tõrjuma alamsaksa keel, mille omakorda vahetas XVII sajandi alguseks välja ülemsaksa keel. Esimesed siitmailt pärit luuletekstid ongi kas ladina või alamsaksa keeles. Ladina ja kreeka keel teevad luulekeelena tõusu XVII sajandi esimesel poolel akadeemilises sfääris, kus oli kombeks mitmes keeles luuletusi kirjutada. Samas humanistlikus traditsioonis sündisid esimesed põhja- või lõunaeestikeelsed luuletused.

Eesti kirjandusväli toimis kuni XIX sajandi keskpaigani valdavalt saksakeelsena, kuni sellesse hakkas tekkima eestikeelne alaväli, mis omakorda jagunes lõuna- ja

põhjaeestikeelseks (ka luules kasutati mõlemat keelevarianti[3]). Siinne saksa keel muutus pidevalt, laenates nii kirjalikest kui ka kohalikest suulistest (eesti, läti, vene) keeltest. Nii kujunes kohalik keelevariant – baltisaksa keel, mida kasutati peamiselt suuliselt ja mille piirjooned olid väga voolavad, alates sakslaste kohaliku värvinguga ja regionaalselt eriilmelistest keelepruukidest kuni eestlaste ja lätlaste saksa keele kasutusviisideni. Kirjalikult kasutasid baltisakslased kõrgsaksa keelt, et olla mõistetavad Saksamaal. XIX sajandil hakati baltisaksa keelt mõnikord kasutama ka kirjalikult, esmajoones luules.

Vene vähemus on elanud Liivi- ja Eestimaal varasest keskajast peale, kuid selle osakaal elanike üldarvust oli väga väike, kerkides alles XIX sajandi lõpus 5%-ni. Suurema osa sellest moodustasid peamiselt vanausulised talupojad, kes olid asunud Peipsiveerde XVII sajandi lõpus. Neil oli eriline suhe kirjakultuuri: kõneldi arhailiste joontega murdekeelt, kuid loeti ja kirjutati kirikuslaavi keelt. Kuigi XVIII sajandi algusest said Eesti- ja Liivimaa Vene keisririigi osaks, toimus kroonuasutuste asjaajamine endiselt peamiselt saksa keeles ja keskvõimuga suheldes kasutati venekeelseid tõlkeid. Koolides hakati vene keelt süsteemsemalt õpetama Katariina II kehtestatud asehalduskorra ajal (1783–1796). Kirjakultuuris andis vene keel endast märku alates XIX sajandi algusest, mil üha rohkem hakkas ilmuma venekeelseid trükiseid ka kohapeal. (Lukas 2021: 15–19)

XVIII sajandi keskpaigast sagenes prantsuse keele kasutus. See oli üleeuroopaline hariduskeel ja kirjakeelena kasutusel ka Vene keisrikojas. Selles keeles võidi samuti luuletada.

Mitmekeelsus, võimalus pruukida erinevaid kirjakeeli, kujunes Eesti kirjandusvälja iseloomulikuks nähtuseks. Luuletaja oli kuni XIX sajandi lõpuni vähemalt kakskeelne, sõltumatult tema rahvuslikust päritolust. Tema hariduskeel oli saksa keel, kuid ta kasutas luules ka eesti, läti, vahel prantsuse või vene keelt.

Autori mitmekeelsusest kohtab kesk- ja varauusajal Baltimaade luules saksa ja ladina keele paralleelkasutust. XVII sajandi juhuluules oli eri keelte kasutus lausa programmiline. Ka esimene eestikeelne luuletus sündis mitmes keeles luuletamise tavas: 1637. aastal pani Mecklenburgist pärit sakslane Reiner Brockmann kreeka-, ladina- ja saksakeelsete luuletuste kõrval kirja ühe eestikeelse, andes sellele ladinakeelse pealkirja „Carmen alexandrinum esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum" ning juhatades selle sisse eesti keelt ülistava saksakeelse luuletusega („Andre mögn ein anders treiben"). Eestlane Kristian Jaak Peterson ja sakslane Georg Julius Schultz-Bertram kirjutasid luulet nii eesti kui ka saksa keeles ning veel XX sajandi alguses luuletas eesti emakeelega Aksel Kallas nii saksa (kogud „Am Moor", 1912 ja „Nervenvibrierungen im Tintengewande: Futuro-kubistisches", 1920) kui ka eesti keeles („Au langenuile! Tänuhelid ja troostihääled", 1922).

Vähem leidub luules tekstisisest mitmekeelsust (üleminekut ühelt keelelt teisele ühe teksti sees), kuigi muudes kirjasõna valdkondades tuleb seda sageli ette. See saab alguse XVII sajandi kiriklikes tekstides (nt Georg Mülleri jutlustekonspekt, 1600–1608, milles minnakse sujuvalt üle eesti keelelt saksa või ladina keelele). XVIII

[3] Murdeluule, mis vääriks Eesti luule mitmekeelsuse kontekstis omaette tähelepanu, siinses artiklis kõneks ei tule.

sajandist võib teedrajava näitena tuua August von Kotzebue näidendi „Isalik ootus" („Die väterliche Erwartung", 1789): valdavalt saksakeelse näitemängu kolmas vaatus algab eestikeelse dialoogiga ja kogu teenijate kantav paralleeltegevus on eestikeelne. Tekstisisest mitmekeelsust võib kohata ka eesti päritolu haritlaste kirjavahetustes XIX sajandil.

Omapäraseid tulemusi on andnud luules keelesisene mitmekeelsus – kahe keele põimumine üheks sotsiolektiks. Kui kirjalikult püüti keeli lahus hoida, siis eri keelte kõnelejate omavaheline suuline suhtlus oli elav, üleminekud sujuvad, vastavalt kasutussituatsioonile ja kasutajate sotsiaalsele positsioonile, kuni pidžinlike vahe- või üleminekuvariantideni (*Kleindeutsch*, *Halbdeutsch*, kadakasaksa keel, samuti kohalikud vene keele variandid). Baltisaksa keel oma slängide ja sotsiolektidega oli omamoodi segakeel: eesti- või lätikeelses keskkonnas vähem või rohkem kreoolistunud saksa keel, mille kandjateks olid kohalikud sakslased, kelle kõnepruuki sugenes eesti või läti sõnu ja väljendusi, ning sajandeid Saksamaal kõneldavast keelest eraldi arenenud keelevariant omandas eripärase aktsendi. (Bender 2021) Baltisaksa keel kõigi oma žargoonidega oli luules koomilise valdkond, leides kirjandusliku väljundi XIX sajandil nn poolsaksa luules, mida on käsitletud baltisaksa makaroonilise luulena (Kalda 2000; Aabrams 2007).

Sellise luule esimene ja tuntuim näide on tallinlase Jacob Johann Malmi „Põltsamaa sõprus" („Die Oberpahlsche Freundschaft", 1818/1857):

Vart', tenkt' ich mal in meine Sinn,
Willst wahren toch heinmal
Su Wreind nach Oberpalen in!
Und ging nu in tas Tall,

Und nehmt tas Wuchs mit lange Wanz
Und pannt tas wor tas Saan;
Tann nehmt' ich meine Mütz und Ans
Und wangt' su jagen an;

Und nu katsait turch Tuchk und Tolm
Ich tuhhat neljad wort,
Und wie tas Wind war üks, kaks, kolm
Ich an tas Tell und Ort.

Vart', tenkt ich, willst toch machen Paß
Mit oberpalse Wreind!
Tu willst ihm trehen lange Nas';
Laß sehn, was tas toch meint!
(Malm 1861: 3)

Luuletuse peategelane ei ole mitte baltisakslane, vaid saksa keelt purssiv eestlane, tõusiklik poolharitlane – teatud sotsiaalne tüüp, halvustavalt kadakasaksaks

(*Wacholderdeutscher*) kutsutu, kes soovis oma rahvuse, samuti seisuse piirest ja sellele ette nähtud sotsiaalsetest rollidest välja murda ning kasutas vigaselt prestiižsemat saksa keelt, demonstreerimaks oma haritust või edukust. Autori suhtumine sellesse tüüpi on humoristlik, tõusiklikku identiteedivahetuspüüdlust nähakse irooniliseena.

Malmi luuletuses toimib kakskeelsus poeetilise vahendina: kaks keelt kohtuvad koomilise või paroodilise efekti saavutamiseks. Ülemsaksa keele kui põhikeele süntaksile ja morfoloogiale on üle kantud eestikeelset sõnavara, kusjuures saksa keele fonoloogia on kohandatud eesti omaga, näiteks on helilised konsonandid asendatud helitutega või on konsonantühendites kaotatud ära häälikuid, sest sünnipärasel eestlasel on nii mugavam sõnu välja hääldada (vt Ariste 1981).

Sama keelevarianti, kuid ümberpöördult – saksakeelseid sõnu ja väljendeid pikitakse eesti keelde ja kohandatakse neid eesti grammatikaga – võib kohata ka eestikeelses kirjanduses, sageli toodud näide on August Kitzbergi Kniks-Mariihen jutustusest „Veli Henn" (1901):

> „Bitte," ütles Mariihen. „Astuge aita, sääl on toolisid, ja võite ennast natuke erhoolida."
>
> [---]
>
> „Herr Lehepuu, üks väga peenike kawalier, – herr Birkenbaum, minu Freundini Bräutigam, – herr Sissa, minu Tänzer, kui Vereinis ball oli, – herr Enilane, ka üks hää Tänzer..." (Kitzberg 1915: 18–19)

Mõlemas eeltoodud näites parodeeritakse sama sotsiaalset tüüpi ja suhtutakse ühtmoodi irooniliselt sellesse nähtusesse kui tõusiklikkusesse, identiteedivahetussoovi, kuid eestikeelses kirjanduses on tegu episoodilisema nähtusega kui baltisaksa kirjanduses ja Eesti luules sellist keelevarianti ei leia.

Baltisaksa makarooniline luule võib eesti/läti ja saksa keele kõrval kasutada ka vene- või prantsuskeelseid sõnu, mis olid samuti mõistetena kohalikus saksa keeles kasutusel.

Mõistagi esineb juhuslikumat laadi manifestset teise keele põimimist luulesse. Üks varaseid näiteid on fragment Paul Flemingi luuletusest „Liivimaa lumekrahvinna" („Liefländische Schneegräfinn"), milles saksa substraatkeelde segunevad alamsaksa ja eesti sõnad:

> Die Braut, bald rot, bald blaß, fing endtlich an zu reden:
> Wat schal ich arme Kind. Gott wet, wat sy my theden!
> Das ander, Ycks, Kacks, Koll, hub sie auff Undeutsch an,
> Das ich noch nicht versteh', und auch kein Gott nicht kan.
> (Fleming 1636)

XX sajandi alguses leiab eestikeelseid sõnu nt Maurice von Sterni loomingust (vt tema luuletust eestikeelse pealkirjaga „Jaanililled, kullerkuppud", kus pealkiri kordub refräänina iga stroofi lõpus, Stern 1911: 88).

Postkoloniaalne mitmekeelsus Eestis

Ükskeelsuse paradigma väljakujunemine Baltimaades oli ühelt poolt tehniline ja funktsionaalne – see oli kirjandusliku avalikkuse tekke eeltingimus –, teiselt poolt poliitiline, st postkoloniaalse emantsipatsiooni väljendus (vt ka Dembeck 2021: 43). Eesti riigi sünd kehtestas eesti keelele riigikeele staatuse ja sellega võimaluse kasutada seda keelt kõigis eluvaldkondades, ka neis, milles seda seni suurel määral ei tehtud, näiteks teaduses. Ülikoolides tuli eesti keele teaduses kasutamise tava alles välja kujundada, seega mõnda aega püsisid akadeemilises sfääris eesti keele kõrval ka saksa ja vene keel, kuid üleminek eestikeelsele õppele ja teadusele oli järjekindel.

Tegelikult pruugiti mitut keelt siiski edasi. Kodanikkond oli mitmekeelne (8% venelasi, 1,7% sakslasi) ja võimeline kasutama nn kolme kohalikku keelt (eesti, saksa ja vene). Maailma praktikas eeskujulik vähemuste kultuurautonoomia seadus (Hasselblatt 1997) võimaldas ka saksa- ja venekeelse ajakirjanduse, seltside ja koolide, ühtlasi saksakeelse kirjandus(ala)välja säilimist ja arenemist. Kuigi saksakeelse vähemuse osakaal oli marginaalne, avaldati kuni sakslaste ümberasustamiseni 1939. aastal Eesti kirjastustes ja saksakeelses perioodikas saksakeelset luulet (vt Lukas 2002).

Baltisakslaste ümberasustamine, mille tagamõte oli allutada Saksamaale Ida-Euroopa mitte üksi poliitiliselt, vaid ka kultuuriliselt ja keeleliselt, tähistab hoopis eesti-saksa kakskeelsuse lõppu Eestis. See sündmus võttis lühikese ajaga saksa keelelt esimese võõrkeele ning peamise teadus- ja hariduskeele staatuse, mis sellel seni (mitte ainult) Baltimaades oli olnud. Saksa keelt kasutati tollest ajast peale Eesti kirjanduses harva. Üksikuid sõnu, lauseid, tsitaate või stroofe võib leida Jaan Krossi, Ene Mihkelsoni, Mats Traadi, Jaan Kaplinski jt luulest. Saksa keele kasutamine luuletekstis osutab kas kultuuriajaloolisele teadmisele, ühisele kultuuripärandile või ka, nagu Jaan Krossi luuletuses „1944 II", teisele ilmasõjale.

Ka pagulaskirjanikud on saksa keelt kasutanud harva (nt Urve Karuks hakkas luuletama Saksa põgenikelaagris saksa ja eesti keeles). Erandiks on Ivar Ivaski looming. Ivask sündis 1927. aastal Riias ja kasvas üles peres, kus vanemate keelte (isa poolt eesti, ema poolt läti) kõrval kõneldi omavahel ka saksa keelt. Rainer Maria Rilke mõjul kirjutas ta 16-aastaselt oma esimesed luuletused saksa keeles. 1944. aastal asus Ivask elama Saksamaale, käis Marburgi ülikoolis ja sai hiljem Oklahoma ülikooli võrdleva kirjandusteaduse professoriks. Ivask kirjutas luulet eesti, inglise (kogu „Baltic Elegies", 1987) ja saksa keeles (kogu „Gespiegelte Erde", 1967). Tema saksakeelse luulekogu eessõnas kirjutab Herbert Eisenreich, et Ivask on toonud oma koguga saksakeelsesse luulesse midagi uut, ja selgitab seda järgmiselt:

> [Tema] saksakeelsed luuletused saavutavad [---] oma eripära ja kahekordse, tundmuse ja väljenduse väärtuse ilmselt [keele] omandamise protsessis ja selle kaudu: selles veel võõras idioomis ei saada midagi niisama, kõik tuleb kallilt kätte, meeleheitlikes vallutustes – ja ületab just selle kaudu konventsionaalsuse raamid (lausa häbematult kokkupandud sõnatüvedega, näiteks, või näiliselt kulunud sõnakujundite piltlikkuse naiivse tagasivõitmisega). Või teisiti öeldes: ma panen tähele, et keegi

> võõras minu emakeelt kõneleb ja et selles põgusas võõruses kõlab see keel otseses mõttes senikuulmatuna, omandab selle põgusa võõruse kaudu taas oma neitsiliku puhtuse. Ja võõra aktsendiga ütleb ta, see keel, mulle rohkem, kui ta minu enda rutiinses kasutuses suudaks. [---] neist värssidest nähtub, kuidas mujal, võõrsil jõutakse iseenda juurde. Ja *vice versa*. (Eisenreich 1967: 6–7)

Teise maailmasõja järel, mil paljud Eesti kirjanikud leidsid end pagulastena Rootsis, USA-s, Kanadas, Austraalias või mujal, muutus mitmekeelsus Eesti kirjanduses peamiselt pagulaskirjandust iseloomustavaks nähtuseks. Kui esimene põlvkond pagulaskirjanikke kirjutas valdavalt eesti keeles, siis teine põlvkond, s.o lastena võõrsile sattunud, hakkasid kasutama loomingus kaht keelt. Elin Toona kirjutas romaani „Lotukata" (1969) eesti ja inglise (pealkirja all „In Search of Coffee Mountains") keeles. Urve Karuks kirjutas luulet eesti ja inglise keeles, Karin Saarsen rootsi ja eesti keeles. Saarseni viimane luulekogu „Lõvi ja orhidee" (2002) sisaldab luuletusi eesti, rootsi, inglise ja saksa keeles. Sageneb ka tekstisisene kakskeelsus, nt teiskeelsete tsitaatide või motodena, nagu Karl Ristikivi luuletusel „Minagi olin Arkaadia teel". Paguluses sündinud põlvkond kasutas eesti keelt luulekeelena harva, nende loomekeeleks sai asukohamaa keel.

Nõukogude Eestis õnnestus, vaatamata võimude katsetele vene keele kasutusala kõigis valdkonnis suurendada, säilitada eestikeelne haridus kõigil astmetel. Nõukogude Liidu lääneosa on hea näide uurimaks, kuidas keeled reageerivad ajaloolis-poliitilistele muutustele ja neid omakorda mõjutavad. (Haridus)poliitiliselt kõigi vahenditega suunatud vene keelele üleminekule reageeriti tugevdatud eesti keelehooldega. Kultuurivälja sisemine protest pealesurutud keelevahetuse vastu selgitab ka vene keele vähest esinemist Eesti luules (ja kirjanduses üldse). Kuigi vene keele oskus oli Eestis väga hea ja vene-eesti kakskeelsust tavaelus esines, kohtab eesti-vene kakskeelsust kirjanduses vaid harvadel juhtudel. Erandlik soome-eesti kakskeelsuse luules viljeleja on Eha Lättemäe, kes õppis raadio kaudu ära soome keele ja hakkas soome keeles ka luuletama (Karjalas on välja antud ta soomekeelsed kogud „Uskon aurinkoon", 1969 ja „Poimin marjoja sinisestä metsästä", 1975). Tema hiljem ilmunud eestikeelsed luuletused on tõlked soomekeelsetest.

Mitmekeelsus tänapäeva Eesti kirjandus(t)es

2011. aasta rahvaloenduse andmetel oskasid Eesti elanikud võõrkeelena kõige sagedamini vene, inglise, soome ja saksa keelt (vt Koreinik, Tender 2014: 86), peale selle märkis 15% rahvastikust, et oskab vähemalt ühte eesti murdekeelt (Koreinik, Tender 2014: 90). Kontaktlingvistika-alased uurimused näitavad sealjuures seda, et eestlaste keelekasutuses põimuvad sageli mitmed keeled korraga (nt Verschik 2012). Nagu ajalooliselt, avaldub ka nüüdiskirjanduses ühiskondlik ja igapäevane keelesituatsioon, ent praeguseks on vahetunud Eesti luule keeled: eesti keel põimub nüüdisluules kõige sagedamini vene, inglise ning erinevate murdekeeltega. Saksa keel avaldub nüüdisluules (mõne erandiga) eelkõige omalaadse kultuurikihina:

mõistete, tsitaatide ja fraseologismide kujul. Ent tihti suhtleb Eesti nüüdisluule ka soome keele ning romaani ja klassikaliste keeltega. Eripärane roll on Aasia keeltel: nt Kalju Kruusa luulekogus „灵血茶 (ing•veri•tee)" asetatakse eesti keel kontakti nii hiina („viibin lennujaama väravas / olen juba kiiresti 磁浮列车 (magnethyljukrongi)ga / teinud hiinale pika ja pehme pai" (Kruusa 2013: 40)) kui ka jaapani keelega, seda ühtaegu Kruusa algupärastes tekstides ja kummastki keelest tõlgitud luuletustes. Laiemalt võib kauge ja kohaliku keele põimimist pidada omaseks avatud ühiskonnale, kus keeleoskus ei sõltu enam paratamatult geograafilistest naabritest ega valitsevast (võõrast) keelest.

Eesti kirjandusvälja osadena on end kehtestanud Eesti venekeelne kirjandus ning lõunaeestikeelne kirjandus. Siinse artikli seisukohalt on eeskätt huvitavad kaks asjaolu. Esiteks see, kuidas ja mis piiridel erikeelsed väljad kokku puutuvad, iseäranis nende vahel edasi-tagasi liikuvate tekstide ja kirjanike puhul – mõlemast tuleb juttu allpool. Teiseks võib täheldada, et ehkki eesti keelest kõneldakse ikka kui väikekeelest, omandab see erikeelsete kirjandusväljade suhetes mõnes aspektis ka suure keele rolli. Nagu juba mainitud, on Eesti kirjanduslugu põhinenud suuresti ükskeelsusel. Sellest tulenevalt pühendatakse Eesti kirjandusvälja toimimist jälgivas ja kujundavas kriitikas esmatähelepanu eestikeelsele kirjandusele, mistõttu võib Eesti venekeelse kirjanduse retseptsioon viibida seni, kuni ilmuvad tõlked. Ning kui tõlked ilmuvad, pööratakse neile poliitilisemat tähelepanu kui algupäraselt eestikeelsele kirjandusele (vt Eesti venekeelse kirjanduse vastuvõtu kohta nt Kotjuh 2013). Jaan Kaplinski luulekogu „Белые бабочки ночи" (2014) avaldamise järel ilmus vaid üks eestikeelne arvustus ning suurem retseptsioon viibis kuni eestikeelse tõlke „Valged ööliblikad. Wegeneri naeratus" ilmumiseni 2018. aastal. Siiski võib loota, et lugejaskonna vastuvõtlikkus on muutumas: nii Eesti venekeelsest kirjandusest kui ka murdekirjandustest ilmub üha enam uurimusi ja ülevaateid ning nii Märt Väljataga (2021), Mart Velsker (2022) kui ka Janek Kraavi (2022) mainivad XXI sajandi Eesti kirjandust kaardistavas mõttevahetuses venekeelset kirjandust Eesti kirjanduse osana.

Ka põhiliselt eestikeelsete kirjanike seas on luuletajaid, kes kirjutavad veel mõnes teises keeles, nt Kätlin Kaldmaa loomingus vahelduvad eesti ja inglise keel. Kõige ulatuslikumalt mitmekeelne on Jaan Kaplinski: ühena vähestest Eesti luuletajatest on ta algupärast loomingut avaldanud enam kui kolmes keeles. Kuna Kaplinski luule väärib ja vajab eraldi käsitlust, mis lähtuks just mitmekeelsusest, siis olgu siin märgitud vaid mõni olulisem punkt sellelt keeleliselt rännakult.[4] 1991. aastal ilmus Kaplinski esimene täielikult teiskeelne luulekogu, Vancouveris avaldatud „I am the Spring in Tartu and other poems written in English". Järgnevate kogude seas sisaldas „Öölinnud. Öömõtted" (1998) tekste peale eesti keele nii inglise kui ka soome keeles, 2005. aastal ilmus eesti-lõunaeesti-venekeelne kogu „Sõnad sõnatusse. *Инакобытие*". 2010. aastal avaldas Kaplinski oma blogis teksti „Goodbye my Estonian", millega lubas eesti keeles kirjutamisest loobuda (Kaplinski 2010). Nõnda ündiski, ent nagu on märki-

[4] Kaplinski (ja Igor Kotjuhi) luule liikumisi eesti ja vene keele vahel on juba käsitlenud Irina Belobrovtseva (2018b) ning oma bakalaureuse- ja magistritöös uurinud Jekaterina Jašina (Jashina 2017, 2019).

nud Mihhail Trunin (2018: 18), pidas lubadus paika just luules, kuna muid kirjatöid avaldas Kaplinski jätkuvalt ka eesti keeles. Pärast keelevahetust ilmus Kaplinskilt üks lõunaeestikeelne luulekogu („Taivahe heidet tsirk", 2012), misjärel vahetas kirjanik koos keelega ka oma nimekuju ning järgmised kolm venekeelset luulekogu ilmusid juba Ян Каплинский nime all: „Белые бабочки ночи" (2014), „Улыбка Вегенера" (2017) ja „Наши тени так длинны" (2018).

Vastupidise liikumise võttis ette luuletaja Igor Kotjuh, kelle venekeelsele esikkogule „Когда наступит завтра?" (2005) järgnes eestikeelne luulekogu „Teises keeles" (2007). Kotjuh on järjepidevalt taganud oma tekstide olemasolu nii vene kui ka eesti keeles, tõlkides loomingut nii iseseisvalt kui ka koostöös eestikeelsete luuletajatega. Nagu ütleb Irina Belobrovtseva (2018b: 18), on selline paralleelne loominguline eksistents küllaltki eripärane: sageli loovad mitmekeelsed kirjanikud oma tekste algupäranditena ühes või teises keeles, ent ei tegele nende pideva teistesse keeltesse vahendamisega. Jekaterina Jašinale antud intervjuus ütleb Kotjuh, et mõtleb juba oma luuletuste kirjutamise ajal sellele, mil viisil töötaks tekst teises keeles (Jashina 2019: 57–58). Kotjuhi varasem looming on pigem esseistlikus, napis ja läbivalt ükskeelses vormis, käsitledes mitmekeelsust eelkõige sisu tasandil, latentselt: „On emakeel / ja teine keel. // Aga inimene / on sama." (Kotjuh 2007: 31) Hilisemas loomingus on luuletaja asunud hägustama selget piiri kahe keele vahel, avaldades luuletusi, mille vormivõtteks on keelesisene mitmekeelsus. Üks põnevamaid näiteid on proosaluuletus „14 юния" („14. juuni"), mis on samal viisil avaldatud nii algupärases kogus „Естественно особенный случай" kui ka Aare Pilve tõlkes ilmunud raamatus „Loomulikult eriline lugu": „ряагиме эриневайд кеэли, куйд олеме икка неэдсамад инимесед, тейнетейсе пеэглид йа пеэгельдусед" (Kotjuh 2017a: 75, 2017b: 73). Kahes kogumikus erineb vaid teksti pealkirja keel ja tähestik.

Eesti nüüdisluules on teisigi autoreid, kes on eesti keele omandanud teise keelena, näiteks USA-st pärit Adam Cullen ja norralane Øyvind Rangøy. Mõlemad avaldasid oma esimesed luulekogud Eestis: Culleni „Lichen / Samblik" (2017) on kakskeelne, sisaldades nii algupäraseid rööptekste (nende eripäradest allpool) kui ka ükskeelseid luuletusi. Rangøy „Sisikond" (2019) on pea täielikult eestikeelne, ehkki sisaldab üht näidet tekstisisesest mitmekeelsusest. Luuletus „Kodeveksling. *Koodivahetus*" kujutab kakskeelse subjekti kogemust, kes on viimaks omandanud kunagi kättesaamatuna tundunud keele: „*Olen eesti keeles ka olemas* // [---] *Lugu, mis kunagi kaugel / mere ja okastraadi taga vaid virvendas, on nüüd ka minu* // Eg lever på to språk. Slik er det." (Rangøy 2019: pagineerimata lk 15) Peale selle seab Rangøy tekst eestikeelse lugeja, kes norra keelt ei oska, olukorda, kus tähendus virvendab keelebarjääri taga: koodivahetus selles luuletuses on väljendatava ideega kooskõlas ka siis, kui keeleosk(amat)us takistab poolt teksti mõistmast.

Nüüdisaegsete mitmekeelsete luuletajatega seoses on käsitletud kahte tihedalt seotud küsimust. Esmalt otsitakse põhjusi, mis panevad luuletaja keelt vahetama. Sageli püütakse keelevahetust põhjendada auditooriumi laiendamise püüdega, ent tegelikud põhjused on tavaliselt eripalgelisemad. Eesti laulusõnades on alates 1990-ndatest kasutatud inglise keelt muu hulgas selleks, et olla lääne publikule arusaadavam, ent trükiluulesse pole see keelevahetus kandunud samasugusel eesmärgil.

Näiteks inglise keeles luuletav Kätlin Kaldmaa peab keelevaliku aspekti oma loomingus üleüldse vähetähtsaks: „[---] ma lihtsalt kirjutan, ennast takistamata, sõnadesse takerdumata, nii nagu parasjagu antakse ja tuleb, ja küll pärast saab teksti ses õiges keeles üle käia. Nii esineb mu kirjutiste algversioonides lauseid, mis koosnevad kolmest keelest." (Kaldmaa 2020: 13) Eesti ja vene keele vahel liikuvat loomingut uurides on Belobrovtseva (2018b: 14–15, 20) osutanud, et loomingulist mitmekeelsust võivad motiveerida mitmed keerulised põhjused, sealhulgas emotsionaalne lähedus teise kultuuriga, keeleline eskapism, aga ka postmodernistlik mäng.

Teiseks on mitmes keeles tegutsevate Eesti kirjanikega seoses sageli arutletud, millise kirjanduse kontekstis neid vaadelda – osaliselt ilmselt seetõttu, et arvatakse, et teises keeles kirjutaja sihtgrupp on mitte-eestikeelne ja järelikult mitte-eestimaine publik. Kotjuhi (2012, 2013, 2020) eeskujul võib eristada kolme mitmekeelsete autorite käsitlemise võimalust: näha teiskeelseid kirjanikke Eesti kirjanduse (eripäraste) esindajatena; paigutada nad selle keele konteksti, milles nad suuremalt jaolt kirjutavad; või pidada mitmekeelseid kirjanikke olemuslikult kosmopoliitseteks, rahvusülesteks – maailmakirjanikeks. Ent rahvuskirjanduslike määratlustega kaasnevad paratamatult poliitilised küsimused. Jaan Kaplinski 2010. aasta pöörde järel on palju mõtiskletud selle üle, kuhu kirjaniku hilislooming õigupoolest paigutada. Sirje Olesk (2014) on Kaplinski poliitilist tegevust (Kaplinski oli Riigikogu VII koosseisu liige) tema loominguga kõrvutades järeldanud, et mõlemas aspektis oli Kaplinski emigrant, kes ei emigreerunud, pidev vastuvoolu ujuja. Samale asjaolule osutab Ene-Reet Soovik (2016), öeldes, et Kaplinski tavatses kirjutada keeltes, mis olid parasjagu „ebapopulaarsemad" ning mille kasutamisega auditooriumi laienemisele enamjaolt loota ei saanud – sellesse konteksti sobitub ka raamatu „Белые бабочки ночи" retseptsiooni viibimine. Aare Pilv (2018: 139) on kogu „Valged ööliblikad. Wegeneri naeratus" silmas pidades arvanud, et küllap kuulub kirjanik eelkõige selle keele kirjandusse, kus teda loetakse – tema kuuluvuse määrab retseptsioonikogukond. Kuna näib, et auditooriumi laienemine on pigem keelevahetuse tagajärg, mitte kavalalt kavatsetud eesmärk või püüd end mitmele luuleväljale sisse kirjutada, siis võib-olla tasub mitmekeelsete luuletajate puhul tähelepanu pöörata ka sellele, mida keelevahetus teeb nende loominguga kunstilises plaanis. Teisisõnu tuleks vaadelda mitmekeelsete autorite loomingut mitmekeelsest, mitte ükskeelsest perspektiivist.

On iseloomulik, et sellised küsimused ei kerki nii kergesti esile põhiliselt eestikeelsete luuletajate puhul, kelle loomingus avaldub mitmekeelsus teksti- või keeletasandil – võib-olla sellepärast, et nüüdisluules ei leidu kuigi palju kogumikke, mis oleksid läbinisti mitmekeelsed keele- või tekstisiseselt. Erandiks on tekstid ja kogud, kus luuletuse rööpselt kahes keeles esitus toimib tervikliku algupärandina, ilma et eristuks originaal ja tõlge. Sellele on osutatud seoses Kalju Kruusa (2013: 43–44) luuletsükliga „Tali ja lumi", mis kulgeb paralleelselt eesti ja jaapani keeles: mõlemad keeled moodustavad tsüklis terviku ning kuuluvad ühe ja sama teksti ning selle väljendusvõimaluste juurde (vt Lotman, Lotman 2014: 308). Üpris selgelt osutab sellele fenomenile ka tekstikolmik „THE SUN", „THE SUN (albescent version)" ja „THE SUN (albescent version). Berk Vaher's o sole dada dub" Aare Pilve luulekogust „Päike ehk päike". Esimene on (suuremalt jaolt) eestikeelne luuletus, teine läbinisti

ingliskeelne, kolmas segab ulatuslikumalt inglise ja portugali (õigupoolest „dubious Portuguese", kahtlustäratavat portugali) keelt (vt Pilv 1998: 23, 25, 47). Eestikeelne tekst esitatakse esimesena ning hoolimata pealkirjast toimib see algupärandina, teised kaks on justkui esimese intertekstuaalsed remiksid. Tekstid osutavad niisiis mingi idee teostamise erinevatele keelelistele võimalustele, nende võimaluste näilistele ja tegelikele samasustele ja erinevustele ning peegeldavad ka luulekogu pealkirja: päike ehk päike.

Rööptekstide tähendus sõltub lugeja keeleoskusest: kui lugeja mõistab mõlemat kõrvuti seatud keelt, võib luuletuse tähendus tekkida kahe erikeelse variandi piiril, kus tuleb välja kummaski keeles väljendamatu ja väljendatav. Näiteks Adam Culleni kakskeelses luuletuses vastab värssidele „Oled täna / sõnaline, / aga napilt, / katsumustest / karastund" samal leheküljel ingliskeelne paralleel „You're tied / today / by tongue, / trained by / tribulation" (Cullen 2017: 29). Ent rööptekstil on võime kõnetada ka vaid ühte keelt kõnelevat lugejat: Kruusa kogus avaldatud jaapani-eesti tsüklist loeb tõenäoliselt suurem osa lugejaid eelkõige eestikeelset osa ning jaapanikeelne tekst omandab pigem graafilise kui keelelise tähenduse.

Eesti nüüdisluule tekstisisese ja keelesisese mitmekeelsuse võtted on aga mitmekesisemad. Kumbki mitmekeelsuse vorm ei domineeri küll ühegi tuntuma nüüdisluuletaja loomes, ent enamik luuletajaid kasutab ikka ja jälle mõlemaid. Kuigi järgnevad näited pärinevad enamjaolt luulest, mille põhikeel või avaldamise kontekst on eestikeelne, siis tõenäoliselt esineb samasugust võttestikku kõigis Eestis kasutatavates keeltes kirjutatud luules. Näiteks Evar Saare luulekogu „Kõnõla mõtsan mädänü puuga" (2014) keeleluulepeatükk „Kiil kõnõlas" sisaldab lõunaeestikeelseid luuletusi, mida iseloomustavad sarnased võtted.

Silmapaistvaim mitmekeelsuse ilming nüüdisluules on teiskeelsed tsitaadid ja laensõnad. Nendega säilitatakse tugev seos algkontekstiga: tsitaadi puhul asendab koodivahetus justkui ka jutumärke. Seda võtet leidub ulatuslikult Sveta Grigorjeva loomingus, mille põhikeel on eesti keel, ent mis on samal ajal tihedalt läbipõimunud nüüdiskultuuri keelekasutusest ja viidetest: „mina olengi selle põlvkonna esindamiseks nagu iga teinegi / lihtsalt liiga eriline sest / the only thing thats bigger than my ego is my mirror / bitch" (Grigorjeva 2020 [2013]: 47; rida „the only thing" on tsitaat räppar A$AP Rocky laulust „Wassup"). Laene esineb muu hulgas nii eestikeelse tõlkevasteta (uute) sõnadena (nt „exgirlfriendlikult kummitav / mahajäetud industriaalsus" (Grigorjeva 2020 [2013]: 26)) kui ka muukeelsete roppustena (nt „teiste luulet viitsin harva lugeda / (see peab ikka selline pizdets luule olema et / peale teist rida jätkaksin [---])" (Grigorjeva 2020 [2013]: 66)).

Teiste luuletajatena, kes sageli mitmekeelset võttestikku kasutavad, kerkivad esile juba mainitud Kalju Kruusa ning Maarja Kangro. Mõlemad on luuletajad-tõlkijad, kes oma algupärases loomingus suhestavad eesti keelt eelkõige suurte keeltega. Peale teiskeelsete tsitaatide-laenude viibitakse nende luuletustes sageli teiskeelses ruumis. Ruum võib eesti keelest kaugeneda geograafiliselt, nagu Kruusa luuletuses „Shanghai muuseumis": „imestan miks ei tehta / tankitorudelegi 火纹 (tulekirja) / lennukitiibadelegi 透雕 (ažuur)set 云纹 (pilvekirja)" (Kruusa 2013: 38) ja Kangro luuletuses „Tikitud kõht": „töpatunde ma põlgasin [---] / vahetusõpilasena torinos / via

garibaldil poekest nähes / *lavori femminili* / nõelad ja vardad / mõtlesin kas akent sisse pole visatud" (Kangro 2019: 84). Või sugeneb distants emakeelest intellektuaalsel tasandil, nähes eri keeltes erinevaid eksisteerimisviise: „kassid ütlevad hiina toonidega *niao*[5] / kassid suudavad // niikuinii jätkuda [---] / emakeel ei meigi senssi // tuleks enestelgi / näugumisele üle minna" (Kruusa 2010: 50); „varsti sain teada, et / *жизнь* ja *смерть* on naised / ja et sünd on kesksoost / ja ma nägin, et see õige on / mõne aja pärast selgus, et / eriti õiged on romaani keeled: / *la nascita la morte la vita* / *la naissance la mort la vie*" (Kangro 2013: 52).

Sageli avalduvad nii keele- kui ka tekstisisene mitmekeelsus nüüdisluules viisil, mida võiks nimetada keeltevaheliseks libisemiseks. Libisemine võib toimuda eri keeletasanditel, näiteks foneetiliselt: „suur kirjandus, ahhaa! (ach!, haa!, ah, well, ai-jaaa, / ajaa, jjawohl, heh, heil, ja-ja, si, oui, jaaha, jahwe)" (Viiding 2003: 33). Samuti libisetakse eri keelte vahel tähenduspõhiselt: „aga vabadus mida saab osta ja müüa / maksab allkirja ja veel midagi midagi / väga väikest hinge hingekese [---] piimast ja uudseviljast selle hingekese / maksis vabadus svoboda priius freiheit / ja peale selle hulga tänukirju / tänupalveid tänulaule ja / tänulaulupidusid" (Kaplinski 1991: 24); „prügi ja praht rämps sodi ja romu / rubbish junk TRASH debris ja slime / Tohuwabohu Wirrwarr ja Chaos" (Krull 2001: 93). Tegu pole sealjuures läbinisti üksteist välistavate liikumistega, mõnel juhul need ka põimuvad: nt Kaplinskil kõlavad siseriimiliselt kokku *vabadus* ja *svoboda*; Liisa Mudist kasutabki ühes luuletuses nii kõla- kui ka tähenduspõhist libisemist vaheldumisi: „vull vull vee seest tõusev / michelangelo veenuse lokkide spiraalsus / ma tahan ma tahan ma tahan / ich will ich will / vull vull vull vull / full full on full on" (Mudist 2019: 1). Sageli on selliste liikumiste puhul tegu rõhutusvõttega, mis lisab teksti nüansirohket parallelismi: keelesiseses libisemises tuuakse välja sarnaselt kõlavate keelte tähenduserinevused, tekstisiseses libisemises osutatakse samatähenduslike erikeelsete väljendite abil sama idee eri aspektidele.

Maie Kalda (2000: 121) on Eesti varasema luule kohta märkinud, et läbivat makarooniatraditsiooni ei ole välja kujunenud, ehkki esineb palju makaronisme: segakeelset väljendust väiksemas ulatuses. Praegugi kirjutatakse läbivalt makaroonilisi tekste harva, kuigi üksikuid näiteid leidub. Viimasest ajast võib esile tuua Darja Popolitova (2021) kaks teksti, mis avasid Ida-Virumaale keskendunud Müürilehe numbri. Hoolimata läbivast segakeelsusest pole keeleoskus neid tekste lugedes kuigi oluline – pigem annavad tekstid ähmaseid seoseid pidi kulgedes edasi (tallinlikku) eestivenekeelset keskkonda: „Мина олен естланэ. / Ütlen vanadele retuusidele lihtsalt tšau-pakaa! / Интергацыоон – kakije seksualnõi kingad. / Рабарбар максаб – davai максуй tengi. / Суларахи нет, но есть кюсимусы. // Plja, što takoi? / Где пальк? / – На Балтияме или в кескусе, / Там, где сок в топсике." (Popolitova 2021) Neis luuletustes kasutatud makaroonilised võtted iseloomustavad nüüdisluulet laiemalt: ühe keele moonutamine teise reeglite järgi (nt eesti keel kirillitsas või vene keel ladina tähestikus), sõnalaenud jne.

[5] *niao* – langev-tõusva tooniga tahavad *lindu*, langeva tooniga tahavad *pissile* (luuletaja märkus raamatus – *S. L. L.*).

Eesti nüüdisluule mitmekeelsuse võib laias laastus jagada kahte kategooriasse või, laenates kujundi Karl Ristikivi (2003: 7) luuletusest „Kojuigatsus – kauguseigatsus", kaheharuliseks puuks: luule, mis suhestub lokaalsega (nt põimib kohalikke keeli), ning luule, mis suhestub üleilmse või kaugega (nt põimib mõnda kohalikku keelt kaugemate keeltega). Mõlemast harust leiab nii mitme loomekeelega kirjanikke, tekstisiseseid koodivahetusi kui ka keelesisese mitmekeelsuse ilminguid. Samuti võib tinglikult eristada olukorda, kus mitmekeelsus iseloomustab luulesubjekti, ning olukorda, kus mitmekeelsus on pigem subjekti kogetava keskkonna omadus. Nõnda suhestub nüüdisluule mitmekeelsus ühelt poolt siinsete elanike ja lugejaskonna keelteoskuse ning teisalt teksti keelte laiema poliitilise ja kultuurilise funktsiooniga. Maie Kalda (2000: 121) on nentinud, et keelesegust luulet võib näha „meetodina, mis aeg-ajalt elustub, et reageerida rahvuskeele muutustele, ohusituatsioonidele jms., muutudes seejuures muidugi ka ise". Eesti kirjanduse kui väikekirjanduse kontekstis on keel pidevalt tähelepanu all, olles aldis välismõjudele ja seega muutumisele.

Mart Velsker (2018: 437) on märkinud, et luule, mis kõneleb keelest, on Eesti kirjanduse ajaloos levinud – jõulisemalt eestikeelse kirjanduse ajaloo alguses, aga ka nüüd, uuemas luules. Ta lisab, et keeleluules on segakeelsel loomingul eripärane roll: „Kas pole lõpuks nii, et keele aktualiseerumine toimubki tavalises olukorras, kus tuttavad ja võõrad hääled ja kirjad kokku saavad? See tekitab emakeele kõrgendatud tajumist, mõtteid ja mängu, kõike, mida keelde kiindunud luule võiks endas veel sisaldada." (Velsker 2018: 437) Velskri osutus, et keele üle on mõtisklema hakatud suurel määral alles hiljaaegu, langeb kokku Belobrovtseva (2018b: 19–20) tähelepanekuga, et mitmekeelsus toimib nüüdisajal postmodernistliku piiride sulatamise ja üleilmastumise taustal.

Kokkuvõtteks

Eesti luule on olnud läbi aegade mitmekeelne. Nõnda on ka mitmekeelsetel väljendusvahenditel olnud luules eri funktsioone ja avaldumisvorme, mille seast tõusevad esile jämekoomiline segakeelsus, sotsiokultuurilise olukorra või identiteedi peegeldus, tõlkeliste kultuurikontaktide loomine ning keeltevaheline parallelism. Varasemas Eesti luules andis kõige enam tooni autori mitmekeelsus (eksofoonia): mitut keelt valdavad autorid kirjutasid luulet kord ühes, kord teises keeles. XVII sajandil jõudis eesti keel luulekeelte hulka humanistliku, õpetatud luule traditsiooni laines, mille autorid ja adressaadid olid mitut keelt oskavad haritlased. XVIII ja XIX sajandil kirjutasid valdavalt saksakeelsed haritlased eestikeelseid luuletusi rahvavalgustusliku eesmärgiga eestikeelsele lugejale: luules nähti kõlbelise ja esteetilise kasvatuse vahendit. Samal ajal võisid eesti päritolu luuletajad kasutada peale eesti keele ka prestiižsemat saksa keelt (nt K. J. Peterson, Aksel Kallas). Teksti- ja keelesisest mitmekeelsust esineb eestikeelsetes luuletustes varasematel perioodidel pigem harva, samas on keelesisene mitmekeelsus iseloomulik baltisaksa luulele, kus seda on kasutatud valdavalt humoristlikus, parodeerivas võtmes.

Pärast Teist maailmasõda sai mitmes keeles luuletamine iseloomulikuks pagulaskirjandusele, Kodu-Eestis olid eksofoonsed luuletajad erandlikud ning ka teksti- ja keelesisest mitmekeelsust leidub mõne üksiku luuletaja loomingus (nt Jaan Kross). Nüüdisluules esineb mitmekeelsust väga sageli ja üsna mitmekesisel viisil. Kõige enam kohtab praegusel luuleväljal lisaks eesti keelele vene ja inglise keelt ning murdekeeli, saksa keele osakaal on varasema kirjandusega võrreldes vähenenud. Mitmekeelne nüüdiskirjandus, eriti mitme loomekeelega luuletajate liikumised eri keelte vahel on tõstatanud olulisi küsimusi kirjanduse ükskeelselt piiritlemise kohta. Nüüdisluule segakeelsete väljendusvahendite seas tõusevad esile tsitaatsõnad ja keelelised laenud, tekstisisest mitmekeelsust kohtab enim teiskeelsete väljendite ja rööpkeelsete luuletustena. Mitmekeelsuse toime luules sõltub tugevalt sellest, kas kõrvutatakse kohalikke keeli (nt eesti ja vene keelt Igor Kotjuhi loomingus) või kasutatakse kaugemaid keeli (nagu luuletajate-tõlkijate Maarja Kangro ja Kalju Kruusa luules), ent mõlemal juhul osutab tekst kasutatud keelte kohalikule sotsiaalsele ning kultuurilisele funktsioonile. Nõnda võib ühelt poolt nüüdisluule mitmekeelsust põhjendada üleilmastumisega ning sellega, et inimeste mobiilsusega kaasneb eri keelte omandamine, teisalt panustab kirjanduse keelterohkusse ka kunstiline mäng ning postmodernistlik piiride ületamise-sulatamise püüd. Kolmandaks võib mitmekeelsust nüüdisluules siduda Eesti aladel läbi aegade valitsenud keelelise kirevusega.

Kirjanduslugu püüab kajastada kirjandusprotsessi, milles kerkivad paratamatult esile tekstid, mis käänukohti kujundavad ja kirjanduse üldpilti edasi suunavad. Mitmekeelsete nähtuste kohta kerkib alati küsimus, millise kirjanduse hulka need kuuluvad, mistõttu võivad nii teiskeelsed kirjandusväljad kui ka mitmekeelsed autorid jääda kirjandusprotsessi keskme seisukohalt marginaalseteks. Nüüdisluule mitmekeelne võttestik näitab aga, et eri keelte kasutus iseloomustab ka neid autoreid, kelle loomingu põhikeel on eesti keel. Niisiis arvame, et kirjandusliku mitmekeelsuse nähtused võiksid kuuluda mitmesse kirjanduslukku, sealhulgas Eesti kirjanduse ajalukku, mis võiks sisaldada ka peatükke baltisaksa ja eestivene kirjandusest, makaroonilisest luulest ja eksofoonsetest autoritest.

Artikkel on seotud Eesti Teadusagentuuri personaalse uurimistoetuse rühmagrandiga „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel" (PRG1106).
Täname Sirje Kiini, Mariko Fasterit ja Mart Velskrit kasulike näpunäidete eest.

KIRJANDUS

Aabrams, Vahur 2007. „Mehr nurrige Gesicht". Vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchzeit. Magisterarbeit. Universität Tartu, philosophische Fakultät, Lehrstuhl für deutsche Philologie. https://dspace.ut.ee/handle/10062/2778

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.

Arndt, Susan; Naguschewski, Dirk; Stockhammer, Robert (toim) 2007. Exophonie. Andersprachigkeit (in) der Literatur. Berlin: Kulturverlag Kadmos.

Belobrovtseva, Irina 2018a. Vene kirjandus Eestis: eile ja täna. – Looming, nr 1, lk 102–121.

Belobrovtseva, Irina 2018b. The bilingual writer: Two Estonian-Russian cases and one Russian-Estonian case. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 21–22, lk 8–25. https://doi.org/10.7592/methis.v17i21/22.14582

Belobrovtseva, Irina 2020. Oma ja võõras: vene kirjandus Eestis aastail 1946–1953. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 73–84.

Bender, Reet 2021. Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jannsenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 36–67.

Cullen, Adam 2017. Lichen / Samblik. Tallinn: Näo Kirik.

Dembeck, Till 2021. Heute sprechen. Literatur, Politik und andere Sprachen im Lied (Herder, Alunāns, Barons). – Interlitteraria, kd 26, nr 1, lk 31–48. https://doi.org/10.12697/IL.2021.26.1.4

Dembeck, Till; Parr, Rolf (toim) 2017. Literatur und Mehrsprachigkeit. Ein Handbuch. Tübingen: Narr/Francke/Attempto.

Ehin, Kristiina 2000. Kevad Astrahanis. Tallinn: Huma.

Eisenreich, Herbert 1967. Vorwort. – Ivar Ivask, Gespiegelte Erde. Gedichte 1953–1963. New York: Frederick Ungar Publishing Co., lk 5–7.

Fleming, Paul 1636 = Liefländische Schneegräfinn, auff H. Andres Rüttings, Vnd Jungfr. Annen von Holten Hochzeit. Revall.

Grigorjeva, Sveta 2020 [2013]. Kes kardab Sveta Grigorjevat? Tallinn: Kultuurileht SA.

Hasselblatt, Cornelius 1997. Der Gedanke der Kulturautonomie und seine gesetzliche und organisatorische Verwirklichung. – Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. (Bibliotheca Baltica.) Toim Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, C. Hasselblatt. Hamburg: Bibliotheca Baltica, lk 37–46.

Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110201673

Interlitteraria 2021, kd 26, nr 1. Literature and the Political: Multilingualism and Exophony in Contemporary Baltic and German-Language Culture. https://doi.org/10.12697/IL.2021.26.1.2

Ivask, Ivar 1967. Gespiegelte Erde. Gedichte 1953–1963. New York: Frederick Ungar Publishing Co.

Jashina 2017 = Ekaterina Belozërova, Bilingvizm v literature Èstonii: pisateli bilingvy Igor' Kotjuh i Jan Kaplinskij. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut. [Екатерина Белозёрова, Билингвизм в литературе Эстонии: писатели билингвы Игорь Котюх и Ян Каплинский.]

Jashina, Ekaterina 2019. „Svoë i čužoe": literaturnyj bilingvizm v sovremennoj kul'ture Èstonii (slučaj Igorja Kotjuha). Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut. [Екатерина Яшина, „Своё и чужое": литературный билингвизм в современной культуре Эстонии (случай Игоря Котюха).]

Kalda, Maie 2000. Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – M. Kalda, Mis mees ta on? (Collegium litterarum 12.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 82–149.

Kaldmaa, Kätlin 2020. Kasuemakeel. – Sirp 29. V, lk 12–13.

Kangro, Maarja 2013. Must tomat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kangro, Maarja 2019. Tuul. Tallinn: Nähtamatu Ahv.

Kaplinski, Jaan 1991. Hinge tagasitulek. Tallinn: Eesti Raamat.

Kaplinski, Jaan 2010. Goodbye my Estonian. – J. Kaplinski, Ummamuudu. http://jaankaplinski.blogspot.com/2010/12/goodbye-my-estonian.html

Kaur, Kairit 2009. Baltisaksa naiste juhuluulest XVII sajandi keskpaigast XVIII sajandi lõpuni. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 11–32.

Kaur, Kairit 2011. Baltisaksa naiste esimesed luulekogud ja -põimikud. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 614–627.

Kitzberg, August 1915. Külajutud III. (Eesti Kirjanikkude Seltsi „Noor-Eesti" toimetus 36.) Tartu: Noor-Eesti.

Kivisilla, Veronika 2019. Salutatio! Luige: Verb.

Klöker, Martin 2014. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstitutsioonid ja juhuluuletamine. Tlk Kristi Viiding. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Koreinik, Kadri; Tender, Tõnu 2014. Eesti keeltest rahvaloendusel. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 59 (2013). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 77–102. https://doi.org/10.3176/esa59.04

Kotjuh, Igor 2007. Teises keeles. Tallinn: Tuum.

Kotjuh, Igor 2012. Eesti venekeelne kirjandus: kas osa eesti või vene kirjandusest? – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 134–139. https://doi.org/10.54013/kk651a4

Kotjuh, Igor 2013. Eesti venekeelse kirjanduse nullindate põlvkond: vastuvõtt ja tõrked omaks tunnistamisel. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 11, lk 64–83. https://doi.org/10.7592/methis.v8i11.1002

Kotjuh, Igor' 2017a. Estestvenno osobennyj slučaj. Paide: Kite. [Игорь Котюх, Естественно особенный случай. Пайде: Kite.]

Kotjuh, Igor 2017b. Loomulikult eriline lugu. Tlk Aare Pilv. Tallinn: Tuum.

Kotjuh, Igor 2020. Andrei Ivanovi teoste retseptsioon ja Eesti venekeelse kirjanduse identiteedi kujunemine. Magistritöö. Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut.

Kraavi, Janek 2022. Proosast ülevaatlikult. Mõttevahetus: XXI sajandi eesti kirjandus. – Looming, nr 2, lk 251–268.

Krull, Hasso 2001. Kornukoopia. Tallinn: Vagabund.

Kruusa, Kalju 2010. Tühhja. Tallinn: Ussimunni.

Kruusa, Kalju 2013. 灵血茶 (ing•veri•tee). Tallinn: Säutsipau.

Kõiva, Mare 2014. Multilinguality and code change in incantations. – M. Kõiva, Through the Ages. II, Time, Space and Eternity. (Sator 13.) Tartu: ELM Scholarly Press, lk 131–142.

Lotman, Rebekka; Lotman, Miikael-Aadam 2014. Üks imetleb kuud, teine imeb näppu. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 304–308.

Lukas, Liina 2002. Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontseptsioone Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 153–164.

Lukas, Liina 2006. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. (Collegium litterarum 20.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

Lukas, Liina (koost) 2021. Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Malm, Jacob Johann 1861. Die Oberpahlsche Freundschaft. Reval: [Estländ. Gouvernements-Typographie.]

Mudist, Liisa 2019. * ei sellest ei saa asja, Kuidas kirjutada „öö", * Sylvia, myriam, keegi veel, * Foto: fotol ol ol ol olen alles. – Värske Rõhk, nr 61, lk 1–6.

Olesk, Sir'e 2014. Jaan Kaplinskij – èmigrant, kotoryj ne èmigriroval. – Lotmanovskij sbornik 4. Moskva: OGI, lk 606–616. [Сирье Олеск, Яан Каплинский – эмигрант, который не эмигрировал. – Лотмановский сборник 4. Moskva: OGI, lk 606–616.]

Pajević, Marko (toim) 2020. Mehrsprachigkeit und das Politische. Interferenzen in zeitgenössischer deutschsprachiger und baltischer Literatur. Tübingen: Narr/Francke/Attempto.

Pilv, Aare 1998. Päike ehk päike. Vanaaegset luulet 1993–1997. Tallinn: Erakkond.

Pilv, Aare 2018. Saatesõna. – Jaan Kaplinski, Valged ööliblikad. Wegeneri naeratus. Tlk A. Pilv, Katrin Väli. Luige: Verb, lk 132–139.

Popolitova, Darja 2021. *Мина олен естланэ, ** Što nada. – Müürileht, nr 112, november, lk 3.

Rangøy, Øyvind 2019. Sisikond. Tallinn: Vihmakass ja Kakerdaja.

Ristikivi, Karl 2003. Inimese teekond. Luuletusi. Tallinn: Varrak.

Soovik, Ene-Reet 2016. Euroopa hääl ja keel. – Sirp 19. II, lk 7.

Stern, Maurice 1911. Wildfeuer. Neue Verse. Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin.

Suhhovei, Darja 2008. Tänapäeva venekeelsest luulest Eestis. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 62–70.

Talvet, Jüri 2005. Maailmakirjanduse kodustamise küsimusi. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 433–441.

Trunin, Mihhail 2018. Loomuliku keele otsingul. – Sirp 6. VII, lk 17–18.

Undusk, Jaan 1992. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725.

Velsker, Mart 2014. Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Velsker, Mart 2018. Kuidas luuletatakse keelest? – Keele maitsest. Luuleantoloogia. Koost M. Velsker, Tõnu Tender. Tallinn: EKSA, lk 429–439.

Velsker, Mart 2019. Keelele keskendunud lõunaeesti luule. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XVII–XVIII. Lõuna-Eesti sõnas ja pildis. Toim Eva Saar, Karl Pajusalu, M. Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 39–48.

Velsker, Mart 2021a. Seitse tähelepanekut lõunaeesti kirjanduse kahekümnest aastast. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX–XX. Toim Eva Saar, Karl Pajusalu, M. Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–23.

Velsker, Mart 2021b. Võru kirjanduse kujunemislugu. Võru: Võru Instituut. https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/09/kirjanduslugu.pdf

Velsker, Mart 2022. Ärevalt rahulik. Mõttevahetus: XXI sajandi eesti kirjandus. – Looming, nr 1, lk 115–124.

Verschik, Anna 2012. Keelekontaktide uurimise võlu (ja kasu). – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 658–673. https://doi.org/10.54013/kk658a8

Viiding, Elo 2003. Teatud erandid. Tallinn: Tuum.

Viiding, Kristi 2005. Õnnelik olgu su samm... Teelesaatmisluuletused XVII sajandi Eesti kirjanduses. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 359–378; nr 6, lk 455–474.

Viiding, Kristi 2014. Tähekleidis öö. Uurimus Põhja-Baltikumi naisluule kohta enne Koidulat. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 63–66.

Viiding, Kristi; Orion, Jana; Päll, Janika (koost) 2007. O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Väljataga, Märt 2021. Üks korralik kirjandus? Mõttevahetus: XXI sajandi eesti kirjandus. – Looming, nr 10, lk 1411–1419.

Yildiz, Yasemin 2012. Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition. New York: Fordham University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt13x0cqr

Saara Lotta Linno (snd 1999), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi võrdleva kirjandusteaduse nooremteadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), saara.linno@gmail.com

Liina Lukas (snd 1970), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi võrdleva kirjandusteaduse professor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee

Multilingualism in Estonian poetry

Keywords: multilingualism, exophony, macaronic poetry, Estonian poetry, language contacts in literature, multilingual literary field

Apart from Estonian, some other language – from local dialects to major languages such as German and Russian – has usually been spoken in parallel on the Estonian territory. As a result, the literary culture of the local (small) language came to evolve in dense contact with some foreign literatures and cultures. However, there is still no thorough analysis of how the historical change in the linguistic situation manifests itself in Estonian literature. The aim of our article is to draw attention to the multilingual nature of the Estonian literary field by giving a historical survey of the relations, contacts and intertwining of the languages used in Estonian poetry from the 17th century to the present. To reflect the multiple facets of multilingualism revealed in poetry we mainly use a four-level approach based on Jaan Undusk's typology of Estonian-German cultural contacts, adding literary field as the fifth level covering whatever is left over. Thus, we treat multilingualism as a phenomenon observable within a language, text, author, and the literary field. In terms of this study, intralinguistic multilingualism means language mixing in otherwise monolingual poetry, intratextual multilingualism refers to abrupt transitions from one language to another (code switching) within a text, while author multilingualism assumes a multilingual poet. Multilingualism within the literary field covers, apart from the phenomena just mentioned, literary subfields in different language variants (e.g. literature created in South Estonian, or Russian, but on the Estonian territory). First, we will survey multilingualism in Estonia poetry before the Republic of Estonian was established in 1918, concluding that German being the major culture language up to the beginning of the 20th century, all poets, whatever their ethnicity, must have been fluent in two

(or more) languages. The next period analysed spans the 20th century. The local Estonian poetry of the Soviet period stands out, with a few exceptions, for an consistent use of the Estonian language, while some of the expatriate poets would also use English or Swedish. Third, we analyse contemporary poetry, where multilingualism is manifested not only by the use of local minority languages but also by intertwinings with English, Chinese or Japanese, thus giving evidence of an open society. Based on the picture emerging from the article we can say that apart from a historical overview the multilingualism of Estonian poetry also needs a closer poetic analysis.

Saara Lotta Linno (b. 1999), MA, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Junior Researcher in Comparative Literary Studies (Ülikooli 16, 51003 Tartu), saara.linno@gmail.com

Liina Lukas (b. 1970), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Professor of Comparative Literary Studies (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a11

Eesti murdeaabitsad

Elu idülli kronotoobis

KADRI TÜÜR

Juhatuseks

Viimasel aastakümnel on Eestis tähelepanuväärselt elavnenud piirkondlike murdeaabitsate avaldamine. Peale tunnetusliku huvi murrete kasutamise ning elus hoidmise vastu on sellel kohaidentiteediga seotud ning sotsiaal-majanduslikke põhjusi. Kuna tegu on eripäraselt eestilise nähtusega,[1] mis ühelt poolt on piirkondliku dialekti esitamise tõttu äärmiselt spetsiifiline, teisalt aga sisu ja konteksti poolest kohutavalt haraline, võiks selle lähem uurimine kuuluda eri teadusalade kompetentsi keeleteadusest inimgeograafiani. Siinse lähenemise aluseks on semiootika, mille võimekust luua kultuuri toimemehhanismide üldisi mudeleid (Salupere, Kull 2018: 22) sobib ka murdeaabitsate näitel proovile panna.

Mõistet *murdeaabits* kasutan selliste trükiste kohta, mis vastavad järgmistele tunnustele: 1) esitavad tekstinäiteid piirkondlikust murdest või murrakust; 2) näited on korrastatud alfabeetiliselt; 3) on määratletud aabitsana pealkirjas ja/või e-kataloogi ESTER märksõnaloendis. Selliseid teoseid on Eestis ajavahemikul 1998–2021 ilmunud üheksa; lisaks veel piiriülese koostööna avaldatud liivi, lutsi ja vadja keele aabitsad. Konteksti loomiseks tuleb murdeaabitsaid vaadelda laiemalt murdekeelse õppekirjanduse osana. Nii olen artiklile lisatud loendis kajastanud ka murdelugemikke, samuti murdetekste sisaldavaid koduloõpikuid, kuna piir nende ja murdeaabitsate vahel on mõnevõrra hägus. Lugemikud võivad sisaldada nii varem mujal avaldatud palasid kui ka spetsiaalselt kogumiku jaoks kirjutatud tekste. Koduloõpikud võivad, aga ei pruugi kohalikku murrakut käsitleda kodupaiga ühe huviväärsusena.

Käesolevas artiklis arutlen murdeõpikute avaldamise buumi seoste üle etnofuturismiga ning pakun põgusa sissevaate murdeaabitsate keskkonnakujutusse. Murdeaabitsate sisu mõtestan kirjandussemiootiliselt, kasutades Mihhail Bahtini idülli kronotoobi ning Juri Lotmani suulise ja kirjaliku kultuuritüübi kontseptsioone. Kuna aabitsad on olemuslikult teksti ja pildi kooslused, siis ei saa mööda ka nende vastastikustest intersemiootilistest võimendustest ja võimalustest. Peale nimetatud teoreetilise raami kasutan murdeaabitsate eritelus ka toimetajatöö ning kirjastamistegevuse käigus saadud isiklikke kogemusi ja tähelepanekuid.

[1] Põgusa rahvusvahelise konteksti pakkumiseks: oma otsingute n-ö kaaspüügina olen leidnud ka paar Soome murdeaabitsat, nagu „Savon murteen uapine vierasheimosille" (Nieminen 2004) ning Eesti murdeaabitsate eeskujul loodud edelasoome murdeaabitsa (Laaksonen 2013); Lätis on hulga latgalikeelseid algõpetuse trükiseid välja andnud Juris Cibuļs (selle kohta vt Vaba 2009).

Materjal

Andmeid ilmunud murdeaabitsate ning teiste murdetekstide kohta otsisin peaasjalikult Eesti suuremate raamatukogude kataloogist ESTER; abiks olid ka rahvaraamatukogude kataloog URRAM ning Eesti Rahvakultuuri Keskuse koduleht, kus on välja pandud selle rahastatud väljaannete nimekiri.[2] Valimi kitsendamiseks jätsin kõrvale murdes kirjutatud puhtilukirjanduslikud teosed, sest nende käsitlemine nõuaks teistsugust lähenemist (kirjandusloolist ülevaadet lõunaeesti kirjandusest vt Velsker 2014), samuti memuaarteosed. Liitotsingu ESTER-is piirasin ajaliselt algusaastaga 1990 ning otsisin märksõnadega „aabitsad" ja „murded". Viljakate otsisõnadena ilmusid lähemal vaatlusel välja „murdetekstid", samuti „murdekirjandus", „suurtähtraamatud", „eesti keel". Üldiselt tuleb tõdeda, et märksõnad pigem kirjeldavad iga väljaannet eraldi, kui loovad sidusat süsteemi, kus sama märksõna korduva kasutamise abil tekiksid mõttelised ainekogumid.

Kataloogide ja nimekirjade rehitsemise tulemusena sain kokku üle 50 nimetuse õppekirjandusliku suunitlusega trükiseid (kõrvale on jäetud helikandjad ja multimeediaväljaanded, mida on teist samapalju) murrete ja koduloo alalt, mis on avaldatud Eestis ajavahemikus 1993–2022. Seega on ilmunud keskeltläbi paar-kolm õppiva noorsoo kohaidentiteedi tugevdamisele suunatud väljaannet aastas, mis ei ole sugugi väike kogus ega aeglane tempo.

Osa murdeväljaannetest on koondatud sarjadesse, mida avaldavad kohaliku kultuuri edendamiseks loodud sihtasutused – kõige esinduslikumalt vast Seto Instituudi sari „Seto kirävara", mida anti aastail 2013–2017 välja 13 köidet, nende seas nii ajalooliste kui ka uudistekstide publikatsioone, ilukirjandust, piibliteksti tõlkeid jm. Selle sarja puhul tuleb rõhutada detailideni läbi mõeldud ja professionaalset kujundust Agnes Rataselt, mis tõi väljaandjatele preemia rahvusvahelisel konkursil „Maailma parima kujundusega raamatud 2015" (vt Seto kirävara). Otseselt keele uurimisega tegelevate institutsioonide väljaannetest on pika ajalooga Emakeele Seltsi korrespondentide kaastöödel põhinev sari „Valimik murdetekste" kümne köitega (vt ES: Murdetekstide kogumikud). Paralleelselt Eesti murdesõnastiku koostamisega annab Eesti Keele Instituut koostöös kohalike huvigruppidega välja piirkondlike murdesõnastike sarja, neid on kokku kaheksa (vt EKI: Sõnaraamatud).

Kui vaadata murdeväljaannete üldist pilti, siis on see päris kirju: Eesti eri nurkades antakse dialektis edasi nii käsitööteadmisi (heegeldamisjuhenditega „Seto valgõ", 2015), ärgitatakse lapsi ja vanavanemaid üheskoos mängima ja pilte värvima („Iiuma vägimihe Leigri seiklused", 2015), avaldatakse mälestusi („Kihnu mehe luegõlend", 2014), luuakse koomikseid („Topõldvatuga kukli", 2012) ning edastatakse anekdoote („Hiidlase vähene naljaraamand", 2016).

Murdeaabitsaid ja -lugemikke annavad enamasti välja kohalikud entusiastide grupid, mistõttu nende hilisem levik on lünklik või olematu, kuna see vajab turunduslikku ja logistilist pingutust, mida vabatahtlikud alati ei suuda peale raamatu valmis tegemist enam ette võtta. Trükistega *de visu* tutvumist raskendab

[2] https://rahvakultuur.ee/toetused/toetusmeetmed

muu hulgas asjaolu, et nende väljaannete kättesaadavus teadus- ja rahvaraamatukogudes on (osaliselt samadel põhjustel) ebaühtlane. Seega võib leitud materjalis esineda lünki.

Retseptsioon

Eesti aabitsate uurimislugu on pikk, XX sajandist tuleb märkida nt Lembit Andreseni, Edgar Oissare, Forseliuse Seltsi jt panust. Siin vaadeldaval perioodil on Eesti alal ilmunud aabitsate raamatuloolise uurimisega aktiivsemalt tegelenud ajaloolane Aivar Põldvee (vt nt Põldvee 2011). Poliitilisi väärtusi Eesti üldhariduskoolide aabitsates on uurinud Wendelin Sroka (1999), sotsiaalsuse konstrueerimist ja soorollide esitust Veronika Kalmus (2001), aabitsategelaste nimesid Mari Niitra (2006). Eestis leidub aabitsakogujaid (vt nt Aunaste 2020), samuti hoiavad aabitsatel silma peal lastekirjanduse asjatundjad (Kumberg 2016) ning pedagoogikateadlased (Roosa 2006; Reidolv 2006, Malle Reidolv on juhendanud ka sellealaseid tudengitöid). Koduloõppe lõimimist põhikoolitundidesse on käsitletud paaris magistritöös (Laan 2012; Oselin 2016). Siinse sissevaate ainevallale kõige lähemal seisev uurimus on ilmselt Mart Velskri (2014: 329–347) artikkel esimestest seto ja võro murdelugemikest. Väga sisukas on Eesti Rahvusraamatukogu bibliograafi Krõõt Liivaku (2010) ülevaade 2010. aastal toimunud murdekirjanduse näitusest ajalehe Sirp rubriigis „Keele-elu" (samal leheküljel on ka Kihnu „Aabetsi" koostaja Külli Laose mõtisklus kihnu keele kestmajäämise teemal).

Õigupoolest oleks siinkohal paslik esitada küsimus: mis on murdeaabitsate funktsioon? Kuidas saab neist üldse kogumina kõneleda? Millised rõhuasetused aitaksid seda materjali ühistel alustel kokku siduda? Millistest distsipliinidest tuleks alustada nende kohta kirjutatud varasemate uurimuste otsimisega: pedagoogika, keeleteadus, geograafia, sotsiaalteadused, ökokriitika...?

Kui lähtuda kitsalt aabitsa tähendusest lugema õpetamise vahendina, siis tuleks keskenduda ilmselt selle kasutamisele õppetöös, mille kohta omakorda on väga raske lähteandmeid leida. Olemata ise alushariduse spetsialist, julgen arvata, et murdeaabitsad klassikalisi aabitsaid siiski ei asenda. Tava-aabitsa mõte on õpetada lapsed tähti tundma ja neid sõnadeks kokku lugema. Nüüdisaegsed pedagoogilised käsitlused on tähekaupa lugema õppimise[3] suhtes kriitilised (Kikas 2010: 216); seeasemel soovitatakse lähtuda terviksõna kirjapildist. Murre on oma olemuselt suuline kõne ning juba selle kirjalikku vormi surumine on hädaabilahendus, et asünkroonne kommunikatsioon üldse saaks toimuda. Murdeaabitsa lugemine ei saa kunagi asendada elavas keelekeskkonnas üles kasvamist ning vaikimisi eeldab sellega töötamine juba kirjaliku keele oskust, olgu see siis omandatud tähe- või sõnakaupa lugema õppides.

Nagu artikli lisast näha, on aabitsana esitatud väga erineva sisu ja mahuga teoseid, millest sugugi mitte kõigi eesmärk ei ole otseselt lugema õppimise edendamine. Tõenäoliselt oleks nende kohta mõistemahult kohasem kasutada ingliskeelset sõna

[3] Minu kooliajal räägiti nalja sellest, kuidas võroke veerib: enn-uu-gee-aa... väits!

primer (või miks ka mitte lutsi keele eeskujul Ida-Euroopas kasutusel olevat sõna *lementar*), mis tähistab nii algõpetuse andmiseks vajalikku raamatut kui ka igasugust elementaarse info kandjat, mille põhjal saab hakata looma uusi sarnaseid tekste. Murdeaabitsad püüavad esitada põhilist teavet oma piirkonna aja- ja kultuuriloo ning kommete kohta, ilma milleta kohalik-olemine välja ei tule. Näiliselt lastele suunatuna on nende sihtgrupiks tegelikult ka piirkonnas elavad või sealt võõrsile kolinud täiskasvanud, kellele taolisi teadmisi formaalhariduse kaudu jagatud ei ole või kes lihtsalt soovivad kanduda nostalgia radadele.

Üks järjekindlamaid etnofuturismi mõtestajaid Kari Sallamaa (1999: 373–374) on kirjutanud soome-ugri väikerahvaste kirjanduste kohta, et neid on mõtet vaadelda eeskätt maailmakirjanduse ilmingutena, „kus kõige väiksematelgi kirjandustel on oma koht ja tunnustatud eripära ega mitte ainult suuremate kirjanduste passiivse jäljendaja roll". Sama võiks öelda murdeaabitsate ja muu kodukohakirjanduse kohta: ideaalis ei peaks neid käsitlema kui kõrgkirjanduse või ministeeriumi poolt heaks kiidetud õppevara vaesemat venda, vaid kui veel üht võimalust viljeleda omakeelset kultuuri. Allpool vaatlen lähemalt mõningaid tehnilisi põhjusi, mis võivad murdeväljaannete tõsiseltvõetavust esmamulje varal vähendada. Kui aga süveneda neisse sisuliselt ning uurida viimse kui väljendisopini, on tegu väga rikka materjaliga.

Soome-ugri väikerahvaste kirjanduste ühe puudusena toob Sallamaa (1999: 375) välja kriitika vähesuse ning tagasiside andmiseks sobivate avaldamiskanalite nappuse. Õigupoolest kehtib sama ka murdekirjanduse retseptsiooni kohta: seda on pudemetena laiali eri aastaraamatutes ja kohaliku tähtsusega kogumikes. Mõne murdeaabitsa arvustusi või tutvustusi on ilmunud perioodilistes väljaannetes Forseliuse Sõnumid (nt Tender 2000), Õpsik (Esimene mulgi aabits... 2017), Oma Keel (Viikberg 2009), Mulkide almanak (Uuk 2004), Tuglase Seltsi häälekandjas Elo (Mäkeläinen 2016), samuti on murdeaabitsate ilmumist uudisnupukestega märkinud nii kohalikud maakonnalehed (Nädaline, Pärnu Postimees, Saarte Hääl jt), Sirp ja Õpetajate Leht kui ka ERR-i kultuuriportaal. Kõigi nende killukeste kokku kogumine, süstematiseerimine ja murdeaabitsate vastuvõtu kohta üldistuste tegemine oleks sobilik teema magistritöö jaoks, mistõttu siinkohal piirdun tõdemusega, et vastukajata ei ole need väljaanded jäänud ning arvatavasti nende uurimislugu alles algab.

Aabitsad ajateljel

Järgnevas annan ülevaate üheksast Eesti murdeaabitsast nende ilmumise järjekorras. Lisas on murdeaabitsad paigutatud teiste seotud väljaannete vahele vastavalt nende ilmumisajale. Juttu tuleb siiski ainult murdeaabitsatest, loend pakub vaikivat konteksti. Seal on peale iga teost iseloomustavate objektiivsete parameetrite toodud ka metainfot, näiteks märksõnade ning rahastajate kohta niipalju, kui oli võimalik välja selgitada. Suure üldistusena saab aga öelda, et kui XX sajandi lõpukümnendil sõltus kodunurgatrükistele sponsorite leidmine suuresti väljaandjate pealehakkamisest ja loomingulisusest, siis alates 2000. aastast, mil järk-järgult käivitusid piirkondlike

kultuuriruumide toetusprogrammid kultuuriministeeriumi haldusalas, on toetuste taotlemine muutunud rutiinsemaks ning see kajastub ka väljaannete arvus ning ilmumistiheduses. XXI sajandi teisest kümnendist alates on välja antud murdekeelse õppematerjali hulk varasemaga võrreldes pea kahekordistunud.

Esimese „päris" murdeaabitsa, „ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ" (1998, Võro Instituut) koostamisel on olnud tegev suur hulk võro liikumise aktiviste: Jüvä Sullõv, Kauksi Ülle, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Paul Hagu, kunstnik Peeter Allik. Paralleelselt aabitsaga on välja antud „Tüüvihk „ABC kiräoppusõ" manoq" ja „Tiijuht ABC kiräoppusõ manoq. Abis ja juhatusõs kuulmeistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ" (mõlemad 2000). Samuti on välja töötatud põhjalik pedagoogiline programm kõigi koostatud raamatute ja muu materjali kasutamiseks üldhariduskoolide õppetöös (Võro Instituut: õppematerjalid). Võrokeste koostatud murdeteosed paistavad silma oma mahu poolest: esimesed lugemikud vastavalt 231 ja 324 lehekülge, kodulugu 327 lehekülge, aabits 159 ja töövihik samuti soliidsed 72 lehekülge.

Huvitav on siinjuures, et võrokeelsete väljaannete koostajate tuumik on jäänud samaks; seda on täiendatud ja laiendatud erialaspetsialistidega, osa inimesi on hiljem liikunud ka setokeelsete trükiste väljaandjate seltskonda ning nende nimed kerkivad avalikkuses üha esile murdekeele ja piirkondlike eripärade väärtustamisega seotud teemade juures. Osaliselt saab võro keele teedrajavat rolli piirkondlike murrete taastulekus seostada etnofuturismiga – kirjandusliku liikumisega, mille eesmärk oli perifeersete kultuuriilmingute abil rahvusliku eneseteadvuse tõstmine, praegusaegseid sõnu kasutades dekoloniseerimine, et vabaneda lõppeva nõukogude perioodi painetest (Sallamaa 2003; Viires 2008). Sallamaa järgi oli etnofuturistliku liikumise ajend Eesti vabanemine Nõukogude okupatsioonist, mille järel oli taas võimalik hakata surutise tingimustes rahvusena ellu jäämise kõrval pöörama tähelepanu piirkondlikele erinevustele Eesti sees, iseäranis põhja- ja lõunaeesti vahelistele erisustele, keskendudes just võro ja seto keele- ja kultuurirühmadele. Etnofuturistliku kirjandusrühmituse Hirohall ning selle ametliku avatari, Eesti Kostabi $eltsi eesmärk oli loomulikult omakeelse, st murdekeelse kirjanduse arendamine, kuid mõisteti, et selleks ei piisa ainult ilukirjandusteoste loomisest, vaid tuleb tegeleda ka kooli õpperaamatutega. Tutvustades Kauksi Ülle tegevust võro aabitsa koostamise initsiaatorina, märgib Sallamaa (2003: 157): „Võrokeste etnofutu-liikumine on aru saanud, et oma kirjanduse jaoks lugejate kasvatamine peab algama juba varasest koolieast peale."

Piret Viires (2008: 213) omakorda näeb etnofuturismi omalaadse paradoksina, mis ühelt poolt rõhutab modernismiaegset rahvuse mõistet, teisalt aga miksib sellesse postmodernset mängulisust, irooniat ja eksperimente. Etteruttavalt tuleb tunnistada, et murdeaabitsates niisugused postmodernistlikud elemendid peaaegu puuduvad. Küll saab neid mõista etnofuturistlike teostena juhul, kui *etno* tähendust laiendada, nii et peale rahvuse hõlmab see ka rahvapärimust ning vernakulaarset teadmist; *futurismi* puhul aga loobuda selle kirjandusloolistest konnotatsioonidest ning näha selles lihtsalt viidet „tulevikku suunatud olemispaatosele", nagu sõnastab Viires (2008: 213). Aabitsad on kõige selgemal kujul tulevikku suunatud teosed,

kuivõrd elujõulise kogukonna kasvatamine algab lasteaiast. Kuidas ja milliseid traditsioonilisi teadmisi õnnestub neis edasi anda, on mõnevõrra keerukam küsimus, millega tegelen pikemalt aabitsate sisu analüüsimise juures.

Pea kümme aastat pärast võro etnofutu-plahvatust jõudis lööklaine saartele, esimesena Kihnu. 2009. aastal ilmus „Aabets" Kihnu Kultuuri Instituudi väljaandel. Selle on koostanud Kihnu kooli õpetaja Külli Laos, illustratsioonidena on rikkalikult kasutatud maalikunstnik Uno Roosvalti Kihnu-ainelisi teoseid. „Aabets" sisaldab pikemaid lugemispalu, lõpus ka eraldi pildisektsiooni, mida ilmselt on võimalik kasutada koolitundides Kihnu saarest jutustamise alusena.[4]

Tekstis on kasutatud lisatäishäälikute märkimist ülaindeksitena (vt tekstinäidet allpool). Kõigi murdeaabitsate juures kordub suur küsimus, kuidas anda lastele edasi murdele iseloomulikke häälduse erijooni, nii et need oleksid arusaadavad ja samuti välja hääldatavad. Võrokeste lansseeritud *q* sõnalõpu katkehäälikuna on kasutusel ka seto aabitsas. Muhu *oabitsas* on kirjakeelest erinev palatalisatsioon lahendatud muust kirjast heledama *i*-tähe lisamise abil. Sörve aabitsas jällegi õpetavad kaks koomiksikujukest II ja III välte kasutamise erinevusi sörulaste ja mandriinimeste näitel. Palatalisatsiooni märgitakse „Sörulase aabitsas" ülaindeksina kirjutatud *i*-tähe abil; eriliselt häälduva *ng*-häälikukombinatsiooni jaoks on nii Muhu kui ka Sörve aabitsas kasutusel *ŋ*-märk. Paljud murdeaabitsad kasutavad palatalisatsiooni märkimiseks ülakoma.

Kaanekuke asemel kohtab Kihnu aabitsas kõiksugu muid linde. Kaanel on seelikutriibulisele maastikule paigutatud võrgupullude kohal lendav „ka^{e}ssipiägä kanaku^{e}ll", sisus leidub rikkalikult merelinde. Kui käiakse isaga koos rannas paati vaatamas, „näütäb isä meitele miokõ ond kiives ning miokõ ristpa^{e}rt". *J*-tähe juures arutletakse, miks on luikede üldnimetus *juo^{e}s*, ja arvatakse, et kuna ta lendu minnes vee peal jookseb. Mina vaataksin siin nimetuse päritolu otsingul pigem soomekeelse sõna *joutsen* poole, sest merd kaudu liikumine ja suhtlemine on ajalooliselt aastasadu olnud kõige kergem rändamise viis, mille me paraku praegu oleme üsna tõhusalt ära unustanud. Nii mõnegi murdeaabitsa juures on selliste küsimuste lahendamiseks kaasatud keeleteadlastest konsultante, kuid üldine seaduspära tundub olevat, et mida Tartust kaugemale, seda haruldasemaks nad jäävad.

2010. aastal on Kihnu Kultuuri Instituut andnud välja veel mastaapse (237 lk) raamatu „Kihnlasõ emäkiel" ning aastal 2011 on samas ilmunud imearmas pisike (52 lk) suurtähtraamat „Aett, eit ning mia" Mari Kaarma illustratsioonidega. Märksõnade ning kasutuse alusel on tegu murdeaabitsaga, kuid üksikteosena meenutab see pigem tegelusraamatut (paarislehekülgedel asuvatest sarnastest piltidest üks on ise värvimiseks); kõvad kaaned ja põikformaat omakorda teevad sellest pigem suveniir- või kinkeraamatu, mida oleks kahju lastele sehkendamiseks kätte anda. Siin käsitlen seda ühena üheksast murdeaabitsast, mis ühtlasi tähendab, et Kihnu on ainus piirkond, kus on ette näidata kaks murdeaabitsat (mis, tõsi küll, sisaldavad eri pikkusega tekste ning on kasutatavad koolitöös eri vanuses lastega). Vahest on seda

[4] Pikemalt avab Külli Laos Kihnu murrakus õppematerjali koostamise tausta ja sellega seotud pedagoogilisi praktikaid intervjuus Pärnu Postimehele (Paluoja 2012).

soodustanud Kihnu kultuuriruumi kuulumine ÜRO vaimse kultuuripärandi nimistusse alates 2003. aastast (vt SA Kihnu Kultuuriruum).

Murdealaste õppematerjalide avaldamise uus laine tõusiski XXI aastasaja teisel kümnendil, mil ilmusid järjepanu neli mulgi keele töövihikut ning jõuti seto aabitsa avaldamiseni Setomaa Valdade Liidu kirjastamisel (2011). Selle raamatu koostajad on võro aabitsa tegemise ajast koos töötanud Kauksi Ülle, Nele Reimann, Evar Riitsaar, kellega on liitunud Terje Lillmaa ja Aare Hõrn, samuti kunstnik Toomas Kuusing. 52 lehekülje, põikformaadi ja trükitähtedega ning eri tüüpi lühikeste tekstidega (sõnad, lühikesed lood seto eluolu ja kombestiku avamiseks, mõistatused, kohalikud nimekujud ja kohanimed, loitsud ja rahvalaulukatked) kujutab see raamat endast kindlal pedagoogilisel käel läbi viidud tegu, mis peaks aitama Setomaa lapsed oma keeles kõnelema varasest east peale, vahest isegi enne kirjakeelega tutvuse tegemist. Aabitsa lõpus on kolm juttu eri nulkadest, sõnastik, tegijate tutvustus ning järelsõna raamatu kasutusjuhendiga.

Omaette nähtus on Kõrli Stalte 1938. aastal valminud, kuid käsikirja jäänud liivikeelse aabitsa „Jelzi sõnä. Äbēd jä īrgandõks lugdõbrõntõz" trükkitoimetamine 2011. aastal Valts Ernštreitsi initsiatiivil, väljaandjateks Emakeele Selts ja Līvõ Kultūr sidām, toetajad Hõimurahvaste programm, Läti keele agentuur, Läti kultuuriministeerium. Illustratsioonidena on kasutatud kahe Läti ja kahe Eesti kooli õpilaste joonistusi, mille kogumine on ilmselt samuti nõudnud tähelepanuväärset halduslikku jõupingutust.

Seejärel on seitsme aasta jooksul Eestis ilmunud veel seitse murdeaabitsat (kui nende hulka lugeda ka vadja ning lutsi keele algõpetust pakkuvad teosed): 2015 „Vaďďa sõnakopittõja" ning „Kodavere uavits", 2016 „Mulgi aabits. Mütäs Mati luu", 2017 „Sõrulase aabits", 2020 „Lutsi kiele lementar", 2021 „Muhu oabits" ja „Pisukase rantlase aabits". Võib arvata, et selles on rolli mänginud 2000. aastal kultuuriministeeriumi algatatud piirkondliku pärimuskultuuri toetusprogrammid, mille jagamist haldab Eesti Rahvakultuuri Keskus. Nende võrgulehel leidub ka nimekiri toetuste abil loodud väljaannetest (trükised, kalendrid, ajakirjad, CD-d, DVD-d). Kui XXI sajandi esimesel kümnendil sai sealt toetust igal aastal vaid mõni projekt, siis alates 2009. aastast on toetuste jagamine otsekui paisu tagant pääsenud ning rahastatud taotluste hulk aasta-aastalt suurenenud. See on kooskõlas murdeväljaannete arvulise dünaamikaga. Peale suure hulga mitteperioodiliste trükiste on sealt toetatud ka Tähekese kihnu-, mulgi-, võro- ja setokeelsete erinumbrite koostamist, samuti iga-aastase Võrumaa koolinoorte murdevõistluse kogumikku „Mino Võromaa", mida nüüdseks paistab olevat ilmunud juba 34 väljaannet.[5] Programmi toetusel on ilmunud ka tõlkeid võõrkeeltest Eesti murretesse, murdekeelseid käsitöö- ja kokaraamatuid, kalendreid, koomikseid, allikapublikatsioone, lauamänge, noodikogusid, samuti ilukirjanduslikke teoseid jpm.

Peipsiveere kultuuriprogrammist on saanud toetust „Kodavere uavits", mis on ilmunud Liivi Muuseumi väljaandena. Selle koostajad on muuseumi juhataja Mari Niitra ja viljakas koduloolane Eevi Treial, kes on peale *uavitsa* ning selle juurde kuu-

[5] Viimaste aastate saak on riputatud failidena Võro Instituudi kodulehele ja neid ei leia enam kataloogist ESTER.

luva *tüüruamatu* koostamise pannud üksinda kokku neli kogumikku lugemispalu Kodavere murrakus. „Kodavere uavits" on kena pisike 48-leheküljeline raamat, kus on suurtähtkirjas sõnad ja lühemad laused koos Pusa illustratsioonidega. Lisatud on paar pikemat teksti: Juhan Liivi „Pildikene Peipsi rannalt" ja katkend Mari Vallisoo luuletusest, samuti *kartulipiiraku* retsept, paar rahvaluulesalmi, sõnastik ning lisalugemise nimekiri neile, kes Kodavere murrakust rohkem teada tahavad. Võib tunduda, et nii segažanriline teos ei saa korralikku tervikut moodustada, kuid Pusa professionaalsed illustratsioonid ja kujundus seovad *uavitsa* kindlal käel kenaks kimbuks. Esile tuleb tõsta, et nii tekstis kui ka illustratsioonides leidub sedasama mängulisust ja kerget irooniatki, mida Viires (2008: 213) peab etnofuturistliku kirjanduse olemuslikuks komponendiks. Juba kaanepilt, kus kangelt ja tähtsalt seisva kuke asemel jookseb kaaneserva taha põgeneva poisikese kannul mööda Peipsiäärset randa koer, avatud *uavits* hambus, annab noorele lugejale märku, et tegu ei ole formaalõppevahendiga, vaid kaane paotamisele tõotab järgneda lõbus seiklus. Nii ongi.

Mulgi Instituudi kirjastatud „Mulgi aabits. Mütäs Mati luu" on ilmunud Mulgimaa kultuuriprogrammi toetusel. Selle koostajad Kristi Ilves ja Alli Laande on lisaks koostööle teinud ka eraldi hulga mulgi keele töövihikuid. Tegu on rikkalikult illustreeritud suurtähtraamatuga, mille peategelasteks on mulgi kuubedes mutipere. Nagu mulkidele kohane, ei ole aabitsaski oma kultuuri jõukuse demonstreerimiseks millegagi koonerdatud. Teisalt võib see vaesel vaatajal silme eest kirjuks võtta: üksikasju täis külvatud illustratsioonid, kus seiklevad läbisegi mutid, teod ja inimesed, piltseletuste abil esitatud murdesõnad, veerimisharjutused puuduva tähe ja silpide kokkupaneku meetodil, pikemad tekstid, mõistatused ja salmikesed... Aga miks mutid? *V*-tähe juures leiduvat mõistatust „Must mütäs, vereve veere?" võib ilmselt võtta vihjena peategelaste valiku kohta – kui mõistatus viitab mutile kui Mulgi kuue kandjale, siis on seos ju olemas. Lugejale, kes seda mõistatust ei tea, antakse õlekõrs enam-vähem eelviimasel leheküljel. See on oht, mis varitseb mis tahes kohaliku nähtuse tutvustamisel: vastuvõtjal on nähtusest palju vähem eelteadmisi kui info tulemuslikuks edastamiseks vaja, aga sellest on väga raske ilma kõrvalpilguta aru saada. Toimetaja, testlugeja või välise konsultandi kaasamine võiks aidata niisugustest karidest üle saada.

„Sõrulase aabits" on pigem entsüklopeedia kui aabits, olles oma 254 leheküljega teistest sarnastest väljaannetest kõige mahukam. Selle koostamise eestvedaja on bioloogiharidusega sõrulane Mari Lepik, kes on suutnud kaasata mitme leheküljepikkuse loetelu jagu abilisi. Töö tulemuseks on õigupoolest multimeediaväljaanne, sest mitmed aabitsatekstid on sisse loetud ja helifailidena kuulatavad sõrvemaa.ee lehel, samuti rõhutatakse eessõnas, et „sõrve keele õppimiseks on tarvis paari plädravat sõrulast". Pikalt on juttu sellest, et kirjaviis on läbivalt ühtlustamata, sest murret võibki rääkida igas peres pisut isemoodi. Kuuldelisust rõhutavad ka mitmed *oabitsa* tekstid, näiteks on lk 35 esitatud mitu *pääslase loulu* koos ülesandega: „Katsu, saaks sa nöndasammati nobest loulda, kut pääslased seda tegad!" Aabits on varustatud selgitavate tekstide, sõnaraamatu, autorite ning allikate loeteluga, kaartide, nootide, fotode, jooniste ja kõikvõimaliku muu koduloolise materjaliga.

„Lutsi kiele lementar" ja „Vaďďa sõnakopittõja" on mõlemad rahvusvahelise ulatusega teosed. Neist esimese väljaandmise taga on (koostöös Lutsi linna raamatukoguga) Valts Ernštreitsi juhitav Liivi instituut, mis tegutseb Läti ülikooli juures. Kuna tegu on suuresti keeleajaloolise jäädvustusega, on raamatusse lisatud ka lätilutsi-latgali sõnaraamat. Sama võib öelda vadja keele õpperaamatu kohta, mille on välja andnud kauaaegne vadja keelekursuste vedaja Heinike Heinsoo koos Nikita Djačkoviga.

Kahest uusimast murdeaabitsast põhjapoolsem, „Pisukase rantlase aabits" on välja antud Rannakiele Keskuse ja Loksa linnavalitsuse koostöös. See on 40-leheküljeline lastepärane teos, mille illustratsioonidena on kasutatud kohalike laste (kes võivad nimede järgi otsustades olla osaliselt vene emakeelegagi) joonistusi – sealhulgas kaanel, kus kuke asemel lehvitab sabaga lestakala ehk kohalikus murdes *kammilas*. Ega olegi kala aabitsa kaanel varem näinud. Oma mängulise lähenemisega sarnaneb see „Kodavere uavitsaga", kuid on ka mõningaid erinevusi, millest pikemalt artikli diskussiooniosas.

„Muhu oabitsa" lugude aluseks olid murdevõistlusele laekunud tööd, mida arendati edasi moel või teisel haridustööga tegelevate Muhu naiste toimkonna abil. Lõpliku kuju sai *oabits* muhulasest kunstniku Riina Uisu käe all. Teost saatis üllatav müügiedu: seda ei soetanud ainult kohalike koolilaste vanemad, vaid ka paljud uus- ja ulgumuhulased, seda peetakse heaks kingiideeks mis tahes elu verstapostide puhul. *Oabits* valiti Eesti 25 kõige kaunima 2021. aastal ilmunud raamatu hulka ning nimetati Muhu valla aasta teoks. Taolisi edulugusid on ette näidata teistelgi murdeväljaannetel (nt „Aett, eit ning mia", „Seto kirävara" sari), kuid sellekohast infot üles leida on üsna raske.

Intersemiootiline mõõde

Murdeaabitsad kui sõna ja pildi kooslused nõuavad puhttekstilistest nüanssidest pisut kaugemale vaatamist. Raamatus „Tõlge ja kultuur" käsitleb Peeter Torop muude teoreetiliste probleemide hulgas ka intersemiootilise teksti olemust. Selle näiteks toob ta – võib-olla pisut ootamatult – lasteraamatud: „Võtame näiteks lasteraamatu, mis sisaldab peale muinasjutu enda palju muudki informatsiooni – sõnastikku, entsüklopeedilist teavet, joonistusi ja fotosid" (Torop 2011: 52). Enam-vähem sellisele kirjeldusele vastavad ka siin vaatluse all olevad murdeaabitsad. Need koosnevad verbaalsetest ja visuaalsetest tekstidest, mis ei ole üksteisest rangelt eraldatud ega järgne üksteisele lineaarselt, vaid on enamasti „tänapäeva lapsele harjumuspärases hüpertekstilises kujunduses" (Torop 2011: 52–53). Tekst võib sisaldada pildi elemente (nagu „Mulgi aabitsa" selgitavate pisipiltidega varustatud murdesõnad) või paikneda ise pildis (sörve ja mandri häälduse võrdlus „Sõrulase aabitsas"); pilt võib anda tekstile sõnades väljendamata lisatähendusi või olla sellega niisama lõdvalt täiendavas suhtes. Et asja veelgi keerulisemaks muuta, on mitmel murdeaabitsal heli ja liikuvat pilti või mõnd muud meediat kasutavaid laiendusi, Toropi (2011: 57) terminit kasutades kreooltekste. Selle termini rakendamise jätan mõneks teiseks korraks, küll aga

on siinkohal oluline osutada, et murdeaabitsad on hübriidsed tekstid, kus tervikut kujundavad eri laadi osised. Teosest kui tervikust ei pruugigi täit ülevaadet saada seda ainult raamatukogust laenutades, kuna sellega käib kaasas hulk kaastekste, mis ringlevad kogukonnas muid teid kaudu (näiteks noortekeskuse Youtube'i kanalil vms). Tegu on väga kontekstisidusa tekstivormiga ja seda peab meeles pidama nii murdeaabitsaid analüüsides kui ka neid koostades. Murdeaabitsate n-ö siirdeid internetti, CD-dele või mõnesse muusse väljundisse ei ole sugugi kerge kaardistada. Üheks erandiks on „Sörulase aabits", kus juba sissejuhatuses kirjakeelsele lugejale on eraldi punase kasti sees välja toodud kodulehe aadress, kust saab kuulata häälduslugudele.[6] Ka „Kodavere uavitsa" tutvustuse juurest Liivi Muuseumi kodulehel läheb link Kodavere murraku kodulehele, aga selle üles leidmiseks tuleb osata kõiki neid seoseid iseseisvalt sõlmida; Google siin ei aita.

Kuna murdeaabitsate transmeedialiste omaduste eritelu läheks liiga pikaks ja keerukaks, keskendun siin pildi ja teksti suhetele ühe raamatu piires. Nagu Torop (2011: 56) intersemiootilise teksti kohta osutab, toimub eri osistest koosneva tervikteksti mitmekordne lugemine ja samal ajal mitmekordne interpreteerimine eri märgisüsteemide abil. Seega on oluline pöörata esitatud murdetekstide kõrval tähelepanu ka murdeaabitsate pildilisele poolele.

Siinkohal lisan paar tähelepanekut kujunduse kohta, mis kehtivad nii koduloo-raamatute kui ka murdeaabitsate puhul. Suurtäheliste tekstide kasutegurit pean väikeseks kahel põhjusel. Esiteks, ei ole mõtet esitada trükitähtedes keerukaid lausekonstruktsioone, mis sisaldavad viiteid näiteks sajanditele või abstraktsetele mõistetele (nagu atmosfäär), mida algklassilapsed veel ei tea ega peagi teadma. Teisalt peavad esimese klassi lapsed hiljemalt teisel poolaastal hakkama lugema kirjatähtedes esitatud teksti. Murdetekstide ja koduloo-alaste lugemismaterjalide juurde võiks minna siis, kui on omandatud põhiteadmised üldkirjakeelest. Seega ei pea ma põhjendatuks koduloo-liste või murdetekstide esitamist läbivalt trükitähtedes – nende raamatute sihtgrupp seda ei vaja. Väiksematele lastele sobib vaba vestlus või üheskoos laulmine pärimuse edastamiseks palju paremini kui aabitsateksti põhjal esitatud ülesanne „loe ja tõlgi" (kahjuks päriselt kasutatav töövõte).

On armas arvata, et laste joonistused tagavad väljaandele kuidagi soojema vastuvõtu. See siiras ootus ei pruugi aga alati vastata muljele, mille raamat tegelikult jätab. Laste joonistused on enamasti tehtud kas värvipliiatsitega, mis muudab need trükis haledaks, või küll tugevamat joont jätvate vahenditega, kuid siiski kohmakalt. Pilte vähendades muutub ka joon vastavalt peenemaks, mistõttu A5 suuruses trükikõlvulise pildi saamiseks peaks joonistatud olema vähemalt A3 paberile. Kui otsusega kasutada laste joonistusi liitub otsus jätta kasutamata professionaalse küljendaja teened, ei ole päästa enam suurt midagi. Põlve otsas tegemise maik jääb juurde ja see omakorda laseb murretel, kohapärimusel ning koduloo-teadmistel paista millegi

[6] Nt 3. klassi laste loodud animaklipp Sörve lehmapidaja sekeldustest Nõukogude piirivalvega (Pilve 2010).

marginaalse, odava ja imelikuna. Läbimõeldud kujundusega on neid puudusi võimalik vältida.

Vaatamata sellele, mis tasemel on murdeaabitsaid illustreeritud ja kujundatud, ühendab kõiki asjaolu, et üldiselt toimub neis tegevus vegetatsiooniperioodil ja päevasel ajal: piltidel valitseb igavene suvi, päike paistab, kõigil on soe.

„Kodavere uavitsas" on talv siiski esindatud juba kolmandal kaksiklehel *i*-tähe juures (*iä*, *iämägi*, *isä*, *pagu*) – jääpealne kalastus koos vajalike abivahenditega (kummijuku, keres, õng) on Peipsiveere kultuuris väga tähtsal kohal, mistõttu selle esitamine murdeaabitsas on enam-vähem vältimatu. Samuti paistab „Kodavere uavits" silma selle poolest, et mitmel pildil valitseb öö: selsamal *i*-tähe pildil on taevas kuu ja tähed, ilmselt on tegu varase hommikuhahetusega. *Ü*-tähe juures moodustavad tähed taevasse sõna *ÜÜ*, eri liiki kalad (tint, *riäbis* ja *sudak*) hüppavad järvest välja ja hüüavad „Üvä üüd!". Suur ümmargune kuu paistab *o*-tähe pildil. *V*-tähe juures sajab *vihim* ja *s*-tähe juures on sügis koos seentega. *Õ*-tähe juures on sügise hõngu. Illustratsioonid on ühelt poolt väga selged ja detailsed, teisalt aga leiab neilt toredaid väikesi läbivaid tegelasi (koer, tibu), kes aeg-ajalt tegevusi kommenteerivad või niisama leheservas väikese etnofuturistlikult iroonilise kõrvaltpilgu pakuvad.

„Seto aabits" algab *a*-tähe juures küdeva ahjuga – ilmselt päris suvi enam ei ole. *M*-tähe juures on punavate pihlamarjadega oksa külge riputatud häll koos magava lapsukesega. *O*-tähega on jõutud talve: setod suusatavad etnodressis ja pikas hames, *hopõn* tirib rege, näha on isegi paari lumelaudurit. Kõrvaltekstis on meenutatud endisaegset kooliskäimist, kus taas kord on tähtsal kohal hobune: „Vanaesä kõnõli uma kooliaost: [---] Talvõl olliq tiiq kinni tuisanu. Sis saadõti vähämbit latsi kuuli ja tuudi tagasi hobõsõga." (Lk 20) *R*-tähe juures on tegu kevadise ajaga, kuna käsil on külvitöö. Tekstis on küll öeldud, et külvivakk pannakse üle õla *tiraniguga* ehk pühase- või käterätiga; pildil on näha pigem nahkrihm. Sellisel juhul pilt ja tekst ei võimenda teineteist vastastikku, vaid tekitavad pigem küsimusi. Tähtsal kohal on nii piltidel kui ka tekstides mitmesugused suvised pidustused, leelopäevad, jaanikud, laadad, aga ka kirikupühad ning nendega seotud kombed ja ennustused.

Kihnu väiksemas *aabetsis* „Aett, eit ning mia" on pildid ja tekstid loodud peaaegu täiesti ajavälistena – need võiksid hästi sobida nii XVIII kui ka XXI sajandisse. Ainsad otseselt moodsatele aegadele viitavad objektid on merega seotud piltidel: praam, päramootor ja supeltrikood. Üks ajalooline pilt on hülgepüügist *n*-tähe juures, kuid sedagi on tublisti retušeeritud, et tänapäeva vaataja selle välja kannataks. Kummargil liikuval kütil on käes mingi eseme vars, kuid ei ole näidatud, mis ese see täpselt on. Arvata võib, et tegu on käksiga, kidalise raudkonksudega tööriistaga, mis lüüakse hülgepojale selga, misjärel lastakse poeg jääauku, et emahüljes teda päästma tuleks ning kütt omakorda saaks ta maha lasta. Käksi pilti võib vaadata „Sörulase aabitsast" „Ülgepüigilolu" juurest lk 75. Kirjeldatud viisil hülgepüük on tänapäeval keelatud ning püügiaeg on nihutatud titekarvas poegade kasvamise perioodilt eemale. Ka tekst ei käsitle hüljest kui saaklooma, vaid võtab teda kaitsva positsiooni: „Ää näütäg ennäst, kütt tulõb!" See on raamatus ka ainus äratuntavalt talvine pilt.

Läbiv teema murdeaabitsates on põllumajandus, kuid see esindab pigem XIX sajandi väiketalude olustikku, mitte tänapäevast toidutootmist. Enamik murde-

aabitsate lugejatest ei puutu kunagi kokku ühegi elusa koduloomaga, keda oleks tarvis kodumajapidamises tööle rakendada või hiljem sööma hakata. Koduses rõdukastis kasvatatakse paremal juhul paari tuusti tilli, aga mitte kaalikat. „Muhu oabitsast" otsustati kartulitaime pilt välja jätta, kuna lasteaialapsed ei tundnud kasvavat tuhlist pildilt ära.

Samuti on ebausutavad mitmed murdeaabitsate piltidel kujutatud etnograafilised esemed ja töövõtted. Seto sõna *istjaq* ilmestavad kudujad, kes ilmselgelt ei tea, kuidas vardaid peos hoida ja mida nendega ette võtta; voki muudab düsfunktsionaalseks asjaolu, et sel on üks jalg puudu ning kraasijal on õigusega ehmatanud ilme, sest nii suure sületäie villaga pole selle töö juures tõesti midagi peale hakata.

„Mulgi aabits" algab viidetega sügisele: õunad, seened, pihlakad. Edasi tuleb *j*-tähe juures lumine pilt ning stseen õdusast maa all kolde ees istumisest, kuid üldiselt on selleski aabitsas tegu igavese suve ja päikesepaistega. Sarnaselt „Seto aabitsas" nähtuga on kunstnikul olnud probleeme voki[7] kujutamisega: pildil on sellel küll kolm jalga, aga arusaam voki mehhanismidest (mis mille külge käib ja kas liikuvalt või jäigalt) ning tööpõhimõttest on silmanähtavalt puudulik. Kui aabitsas või muus koduloolises trükises tahetakse tutvustada endisaja eluolu, siis tuleks seda teha võimalikult täpselt. Juhul kui see ei ole võimalik, tuleks pigem minna kunstilise üldistuse teed.

Viimast on tehtud „Muhu oabitsas", mille puhul leppis *oabitsa*-toimkond kokku, et ühelt poolt püütakse anda tekstides ja piltides vihjeid nn etnograafilisele ajale (XIX sajandi lõpu rõivamood, tekstid sel perioodil Muhus elanud ajaloolistest isikutest), teisalt aga tuleb vältida detailidesse kinni jäämist ja anda edasi pigem sooja, minevikulist külaelu atmosfääri. Nii jätkub „Muhu oabitsas" rahulik päikesepaiste, sekka paar pilti jõuluaegsest üheskoos toas istumisest ning üks lumine pilt *r*-tähe juures *oabitsa* kõige kurvema, väikese poisi surmast rääkiva loo juures.[8]

Väikesi „ajaauke" ja vimkasid on kunstnik siiski illustratsioonidesse lisanud, näiteks *z*-tähe juures leiduv pildiline vihje Muhuga seotud kultusfilmile „Siin me oleme!". Ses mõttes ei ole „Muhu oabitsa", nagu „Seto aabitsagi" illustratsioonidega taotletud ajaühtsust, vaid eri ajakihid kumavad üksteise alt läbi ja moodustavad ühe pika kohaliku aja. Nagu osutab kirjandusteadlane Bahtin (1987), tõuseb idülli kronotoobis koht tähtsamaks kui aeg. Samuti aitab murdeaabitsate ajakujutuse fenomeni selgitada Lotmani (1999) mõttekäik kultuurimälu kahest tüübist, millest pikemalt allpool.

Idülli kronotoop

Idülli kronotoop on mõiste, mis murdeaabitsaid lehitsedes võimaliku üldistusena üha meelde kerkis. Vene strukturalistist kirjandusuurija Bahtin on oma panoraam-

[7] Heaks näiteks õnnestunud vokikujutusest on Johann Köleri 1863. aastal valminud maal „Ketraja" (https://opendata.muis.ee/object/248658).

[8] Tuleb tunnistada, et *oabitsa* jaoks sai valitud legend, mis ei selgita poisi surma asjaolusid üleliia detailselt, erinevalt sellest loost, mis leidub pärimuse järgi tema mälestuseks istutatud Raagi männa juures paikneval infotahvlil.

ses käsitluses „Aja ning kronotoobi vormid romaanis. Ajaloolise poeetika põhijooni" (1987) visandanud Euroopa romaanitraditsiooni arengu kronotoopide ehk tegevuse aegruumiliste tüüpjoonte kaudu. Murdeaabitsate puhul ei ole küll tegu romaanisarnase žanriga (lineaarselt edenev lugu, mitmed põimuvad süžeeliinid), kuid ometi on need selgelt tähistatud alguse ja lõpuga terviklikud teosed, mille üksiktekstid jutustavad koos mingit üldisema taseme lugu. Organiseerivaks printsiibiks peale alfabeetilise korrastatuse on mõnelgi juhul ka aastaring. Kuna tegu on paikkondlikku laadi teostega, siis kohaühtsus läbib teoseid nagunii.

Idülli kronotoop kinnitas Bahtini järgi kirjanduses kanda XVIII sajandil. Selle peamisteks tunnusjoonteks on folkloorse aja täielik ühtsus ning aja eriline suhe ruumiga, mida Bahtin (1987: 157) nimetab orgaaniliseks sunnismaisuseks: „[---] elu ja ta sündmused on orgaaniliselt kokku kasvanud paikkonnaga (kohaga): kodupaigaga koos kõigi ta nurgakeste, koduste mägede, orgude, põldude ja niitudega, koduse jõe ja metsaga, kodumajaga." Idülli maailm ei ole otseselt seotud muu maailma või teiste kohtadega. Selles maailmas elavate põlvkondade jada võib aga olla sajanditepikkune, kinnistatud ühte elukohta. Idüllile on iseloomulik aja rütmilise tsüklilisuse kujunemine (Bahtin 1987: 157). Paikkonna kujutamisel on esiplaanil lokaalselt piiratud põlvkondade katkematu seos kohaga; sellega omakorda liitub ideoloogiline külg: keel, uskumused, moraalinormid ja kombed selles konkreetses paikkonnas (Bahtin 1987: 160). Idülli maailma autonoomsust leiab ka murdeaabitsates, kus enamasti ei ole palju viiteid oma murdeala piiridest väljapoole, küll aga kirjeldatakse detailselt piirkonna maastikke ja kogukonna jaoks tähenduslikke objekte.

Bahtin eristab idülli tüüpidena armastusidülli (pastoraal, tunded on sublimeeritud loodusmetafooridesse); talupoja-, käsitöölise- ja perekonnaidülli, kuid möönab, et on ka palju segatüüpe. Eesti murdeaabitsad esindavad talupojaidülli: nii sõnas kui ka pildis esitatakse lugejale traditsioonilisi talutöid ja maaharimisviise (ketramine, lammaste pügamine, linakasvatus, viljakülvamine); pea ühestki murdeaabitsast ei puudu hobune, kellele viidatakse kui põllumajandusloomale. „Seto aabitsas" on öeldud: „Hopõn oll õgal talol." Lause on küll minevikuvormis, aga hobuse tähtsust talupojaidülli juures see ei vähenda. Isegi kui teda enam igas peres ei ole, on tema kunagine kohalolu äramärkimist vajav aabitsatõde.

Minevikulist perspektiivi esineb mujalgi. „Pisukase rantlase aabitsas" esitatakse üpris kirev ja etnograafiline loend putukatest, mille hulgas „prussagad, kirbud, ludigad, kilgid, täid" elavad „tuas" inimese kõrval. Ilmselgelt ei ole see viide tänapäeva linnakultuurile. „Mulgi aabitsa" linataime esitlevas tekstis seletab lõoke väikesele mutile, et ilusate siniste õitega taim ei ole lill, vaid lina, millest saab pärast töötlemist rõivaid. Tegelikkuses ei ole kohaliku kiulina seemet enam saadaval ja see osa pärandkultuurist on praeguseks peaaegu kadunud.[9] Linapõllu lugu on küll mulkidele identiteediloolisel väga oluline (mulgi jõukusele pani aluse linakasvatus), kuid tänapäeva laste reaalsuses sellele vastet ei ole.

[9] 2022. aasta suvel toimus Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liidu eestvõttel projekt „1 ruutmeeter lina", mille käigus said vabatahtlikud etnograafilise tekstiili huvilised kasvatada oma kodus Hollandist toodud kiulinaseemnest lapikese linataimi (vt 1 ruutmeeter lina...).

Mulgi aabitsas alustatakse *a*-tähe juures kodulindude tutvustamisega: *parts*, *kana*, *ani*. *B*-tähe juures lisanduvad *tibi* ja hobune koos näitelausega: „Obene ast puulbe nobeste raba viirt müüdä kodu poole." See lause viitab kuuepäevase põllumajandusliku töönädala lõpule. Kodust kaugemal paiknevatel aladel tehtavad hobutööjõudu nõudvad toimetused on tehtud ja hingamispäev juba käega katsuda nii loomadel kui ka inimestel. Olulisemate loomade loetelu kõrval leidub jutuke pealkirjaga „Puhkepäev", kus kirjeldatakse hingamispäeva pidamist: palged pestakse puhtaks, kaabud pannakse pähe, istutakse põõsa vilusse maha, vesteldakse naabrimehega, lauludki tükivad suhu. On üpris kerge mõelda aabitsategelastest muti ja tõhu asemele paari Kitzbergi-aegset talumeest ning tunda end osalisena idülli igavesti taastulevas pühapäevas.

Idülli kronotoopi iseloomustab tsükliline aeg. Kui teistes Bahtini käsitletud romaanitüüpides leiavad aset olulised ja kordumatud sündmused, siis idülli keskmes on põhiliste eluseikade tsükliline kordumine: sünd, surm, töö, söömine, joomine. Inimelu on ühendatud looduse eluga, neil on ühine rütm, ühine keel. Iseäranis oluline on töö (põlluharimise) kordumine, seda eriti seoses söömisega: söök on tulnud inimeste töö tulemusena sealtsamast lähedal asuvast maast. Söögilauas kohtuvad eri põlvkonnad. See Bahtini loogika põhjendab asjaolu, et murdeaabitsates on üldjuhul edastatud retsepte jm kulinaarset teavet. Kohalik toit, mis on saadud kohaliku tööga, on kohaliku identiteedi alus vähemalt samavõrra kui keelemurre või rõivad.

Idüll ei tunne midagi võõrast, mis asuks väljaspool paikkonna piire, ning midagi võõrast ka sellesse ei sisene (Bahtin 1987: 161). Kes linna läheb, see hukkub või taipab oma eksitust ja tuleb maale tagasi. Murdeaabitsate tegevus nii sõnas kui ka pildis toimub ruraalsetes tingimustes; linnakujutusele seal kohta ei ole. „Seto aabitsas" küll leidub pilt Petseri kloostri õuest, aga seda põhjendab asjaolu, et tegu on usuliste ja rituaalsete kommete täitmise kohaga; linnas paiknemise tähtsust sellel paigal ei ole. „Idüllielu puhas orgaaniline aeg vastandatakse linnaelu askeldusterohkele ja killustatud ajale või isegi ajaloolisele ajale" (Bahtin 1987: 160).

Kultuuritüpoloogiast

Artiklis „Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast" visandab Lotman kahe eri kultuuritüübi olemuse, eristades neid vastavalt sellele, kas kultuurimälu alalhoidmiseks on ühiskonnas kasutusel kiri või seda ei tunta. Ta alustab sellest, et ehkki klassikalises ajalookäsitluses peetakse kirjapandud tekste vaikimisi ainsaks „tõeliseks" ajalooallikaks, ei ole kiri kaugeltki ainus kollektiivse mälu mehhanism. Murdeaabitsad esindavad korraga mõlemat kultuuritüüpi: need põhinevad traditsiooniliselt suuliselt edasi antud kogukondlikul keelevormil, kuid peavad kohanema asünkroonset ning kohast lahti seotud suhtlust võimaldava kirjaliku esitusega. Selle vastuolu ületamine ei pruugi iga kord õnnestuda, aga proovimata jätta ka ei saa.

Mõnevõrra üllatavalt võib kõlada Lotmani (1999: 80) väide: „Sealjuures tuleb silmas pidada, et kirjalik kultuur on orienteeritud minevikule, suuline kultuur aga tulevikule." Kirjapõhine kultuur on Lotmani järgi tagasivaatav, tehes järeldusi käesoleva

hetke ja tuleviku kohta selle põhjal, mida minevikus kirja on pandud. Suuline kultuur seevastu põhineb rituaalidel, millel on ühtlasi ennustav funktsioon: nende abil püütakse mõjutada tulevikku rituaalides osalejatele soodsas suunas. Tavaarusaama kohaselt on kirjakultuur ühiskondliku arengu hierarhias kõrgemal, suuline kultuur madalamal. Lotman (1999: 89) viitab, et kirjal põhinev kultuur on ebastabiilsuse sünnitis: „Et kiri hädavajalikuks muutuks, on tarvis ebastabiilseid ajalootingimusi, dünaamilisi ja ennustamatuid olukordi ning vajadust mitmesuguste semiootiliste tõlgete järele, mis sugenevad sagedastes ja pikaajalistes kokkupuudetes etniliselt võõra keskkonnaga." Vajadus kirjapandud murdetekstide järele on kahtlemata seotud asjaoluga, et eluaegsed sidemed kodukohaga ei ole tänapäeval enam kaugeltki enesestmõistetavad.

Lotman kirjutab (1999: 79), et kirjalik kultuur kaldub jäädvustama erandeid, samal ajal kui suuline kultuur kinnistab norme ja reeglipärasid. Kirjalik kultuur on ekspansiivne, selle toodetud tekstide arv kasvab pidevalt. Suulise kultuuri eesmärk seevastu on olemasolevate tekstide alal hoidmine, nende taasesitamine ja elavas kultuurimälus pidamine. Kiri lihtsustab kultuuri semiootilist struktuuri, väidab Lotman (1999: 84). Ainelise kultuuri ja rituaalide põhine kommunikatsioon ühiskonnas kätkeb palju enam ambivalentsi kui kirjapõhine. Murdeaabitsad tegelevad samuti paratamatult selle ambivalentsi lihtsustamisega, ehkki kohati on võimalik seda mõne intertekstuaalse nõksuga ka alal hoida.

Puhast tüüpi idülli silmas pidades võiks arvata, et murdeaabitsates valitseb pidev minevikuline aeg, millesse katkestused ei kuulu. Aabitsaid kui sõnalispildilist tervikut vaadates torkab siiski silma kõrvalekaldeid. Ajaline ambivalentsus on omane paljudele murdeaabitsatele, mõnel juhul teadlikult, mõnel ilmselt kogemata. Iseäranis olin esialgu nõutu „Seto aabitsa" puhul: nii tekstides kui ka piltides valdab etnograafiline ja idülliline kronotoop (*e*-tähe juures kõneldakse *essütäjäst*; pildil nõjatub karu sõbralikult lehma laudjale), kuid leidub täiesti tänapäevaseid elemente, nagu näiteks rüperaal *i*-tähe pildil, mille kõrval tekstis käsitletakse traditsioonilise patriarhaalse abielu aluseid, või moodne neljarattaveoga auto *v*-tähe juures, millele tänaval tuleb vastu kari mullikaid, vitsaga karjus ees, otsekui filmi „Siin me oleme!" alguses, samal ajal kui kõrvallehekülje tekstis on esitatud vihma esile manamise ja eemale peletamise loitsud. Sõnastiku kõrvallehekülgedel leiduvad nii moodne virtsalaotamisseadmega traktor ja mootorsaag kui ka kannel, kitarr ja sookilpkonn. Küllap on see ajakihtide segamine taotluslik. Kui teoreetiliste sõnadega mängida, võiks öelda, et perifeerne palimpsestilaadne aegruum sisaldab ühtaegu üksteise alt läbi kumavaid kihte, millest osad kultuuri domineerivas ja reeglistatud tsentris on juba kõrvale jäetud, kuid millel on kultuuriteadvuses siiski olemas potentsiaal taaselustuda.

Murde- ja kodukandiaabitsate kontekstis on tähtis veel Lotmani mõte sellest, et olulised mnemoonilised vahendid suulises kultuuris on mitmesugused loodusobjektid. Rituaalidega seotud maamärgid toimivad kui kogukondliku mälu akupangad: iga kogukonna jaoks olulise objektiga on seotud tsükliliselt korduvad rituaalid, nendega seotud lood ja ennustused. Maastik on kultuurimälu osa. Sedamööda, kuidas toimub üleminek mälu jäädvustamisele kirjalike vahendite abil, kaotavad

loodusobjektid oma n-ö salvestava tähenduse ning ajaloolise mõõtme. Suulised tekstid on alati seotud kindla aja ja kohaga (Lotman 1999: 85). Sama kinnitab Bahtin (1987: 158), tuues idülli kolmanda olulise tunnusena aja- ja kohaühtsuse ning piiratud sündmustiku kõrval välja inimelu ühendamise looduse eluga. See on iseäranis selgesti näha murdeaabitsate juures, kus kihelkondlikule keelekujule liitub enamasti kohalike tähelepanuväärsete loodusobjektide kirjeldusi – olgu nendeks siis Peipsi järv, Liivi lahte valvav tuletorn või pärimusega seotud vana puu.

Tänapäeva eestluse-müüdi kõige tõhusam viljeleja Valdur Mikita (2018: 96) küsib: „Mida saame täna teha Eesti looduse heaks? Minu meelest on siin üks lihtne mõte, mida ei tohiks lasta unustusse vajuda – luua intiimne side maastikuga." Põhjalikult läbi tunnetatud maastikud on Mikita argumentatsiooni alus kõigis tema teostes, rääkigu ta siis metsast, mitmiktajust või metsikust lingvistikast. Murdeaabitsad aitavad niisamuti pöörata tähelepanu oma lähema koduümbruse maastikule ja maamärkidele ning eripärastele keelelistele joontele, mis seda kõige täpsemalt väljendada aitavad. Seotus kindla koha ja maastikega on murdeaabitsate eriline tunnusjoon, mida saab mõtestada nii idülli kronotoobi kui ka kahe kultuuritüübi vaatevinklist.

Lotman osutab, et kirjakultuur vaatleb loodust kui teksti, suulise kultuuri vaates on loodus aga tsükkel, kus rütmiliselt korduvad kindlad tegevused, millega omakorda on seotud inimeste jaoks olulised rituaalid, ohverdamised, ennustamised, peod, laulud ja tantsud – kõik see, mis esineb näiteks „Seto aabitsa" illustratsioonidel. Lõpetuseks hoiatab Lotman (1999: 89) siiski, et ei maksa suulist ja kirjalikku kultuuritüüpi näha üksteist välistavate universaalidena, sest eri tüübid võivad eristuda ka ühe kultuuri sees ning avalduda ühiskonnaelu eri sektorites. Murdeaabitsates kohtuvad need aga lausa ühe ja sama teose piires, mis tõendab veel kord, kui keeruka analüüsiobjektiga on tegu.

Kokkuvõte

Eesti murdeaabitsad, -lugemikud ja kodulooõpikud on juuripidi seotud etnofuturistliku liikumisega, mis otsib kunstiliste väljendusvahendite kaudu uusi viise väikerahvaste ellujäämiseks globaalsete protsesside keerises. Käimasoleva aastasaja teisel kümnendil on sedalaadi väljaannete hulk kahekordistunud; selle põhjuseks on peaasjalikult piirkondlikku pärimuskultuuri edendavate toetusmeetmete rakendumine. Teksti ja pildi kooslustena, kuid siiretega ka teistesse meediumidesse, kujutavad murdeaabitsad endast äärmiselt heterogeenset ning rikkaliku tähenduspotentsiaaliga materjali.

Murdeaabitsate silmatorkavaim ühisjoon on idülli kronotoobi arendamine ning suulisele kultuurile omase tsüklilise aja kujutamise eelistamine. Ometi ilmub sellesse kangasse siin-seal „ajaauke", mille puhul pole võimalik lõpuni aru saada, kas tänapäev kumab läbi talueluidülli dekoratsioonist või on see muutumatusse aega juhuslikult sisse sadanud. Üks on kindel: murdeaabitsate põhiline funktsioon on siin elavate eri vanuses inimeste kohaseoste tugevdamine oma (kunagise) kodupaigaga.

Selle ülesande täitmise muudavad raskemaks nii suulise ja kirjaliku kultuuritüübi ühendamise pained kui ka idülli kronotoobi anakronistlik olemus, kuid näib, et murdeaabitsatel õnnestub siiski suurt hulka tänapäeva lugejaid kõnetada.

Lisa. Vahemikus 1993–2021 välja antud õppekirjandusliku suunitlusega murdetrükiseid

Võrokõstõ lugõmiseraamat. Võrokiilne lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõ rahvaluulõst, kirändusest, ao- ja loodusluust. Koost Tea Avarmaa. Tallinn: Koolibri, **1993**. 231 lk. [Märksõnad: eesti keel, Võru murre, murdekirjandus, murdetekstid, lugemikud.] – Murdelugemik.

Võrokiilne lugõmik. Lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõq rahvaluulõst, kunst'kirändüsest, ao- ja luuduluust. Koost Tea Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Nele Reimann, Agu Vissel; toimetajad Jüvä Sullõv ja Marju Kõivupuu. Pildid joonistas Albert Gulk. Võru: Võro Instituut, **1996**. 324 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, murdetekstid, murdekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.

ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ. Jüvä Sullõv, Kauksi Ülle, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Paul Hagu. Kunstnik Peeter Allik. Võru: Võro Instituut ja Võro Selts VKKF, **1998**. 159 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, lugemikud, aabitsad, murdekirjandus. Toetajad: Jakob von Uexküll, Eesti Kultuurkapital, Kultuuriministeerium, Võro kultuurkapital, Haridusministeerium, KERA programm, Eesti Telefon.] – Murdeaabits.

Tüüvihk „ABC kiräoppusõ" manoq. Nele Reimann, Mariko Faster. Pildiq om joonistanuq Anu Mõtshärg. Võru: Võro Instituut, **2000**. 72 lk. [Märksõnad: eesti keel, Võru murre, töövihikud.] – Töövihik.

Tiijuht ABC kiräoppusõ manoq. Abis ja juhatusõs kuulmeistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ. Nele Reimann. Võro: Võro Instituut, **2000**. 175 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, õpetamise metoodika.] – Õpetajaraamat.

Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ luudusõst, aoluust ja teedäq inemiisist. Võromaa kihlkundõ ni Võro liina kotsilõ kirjä pant tarkuisi ja vana perimüse abigaq kokko pandnuq Nele Reimann. Võru: Võro Instituut, **2004**. 327 lk. [Märksõnad: kodulugu, Võru murre, eesti keel, Võrumaa, murdetekstid. Toetajad: Riiklik programm Lõunaeesti keel ja kultuur, Eesti Kultuurkapital, Hasartmängumaksu nõukogu, AS Regio.] – Koduloo raamat.

Mulgi keelen ja meelen. Koost Silvi Väljal, Lembit Eelmäe. Toim Eduard Vääri. Viljandi–Tartu–Tallinn–Pärnu: Mulkide Selts, **2004**. 144 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti, murdekirjandus, lastekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.

Kihnu lugõmik. Koost Ly Leas, Külli Sepp, Evi Vesik. Toim Joel Sang. Epp Maria Kokamäe ja Jaan Oadi pildid. Kihnu: Sihtasutus Kihnu Kultuuriruum, **2004**. 79 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, murdekirjandus, saarte murre, Kihnu, lugemikud.] – Murdelugemik.

Aabets. Jutud mõtlõsid vällä Külli Laos, Reene Leas ning Evi Vesik; pildid mualis Uno Roosvalt. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, **2009**. 77 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, aabitsad.] – Murdeaabits.

Seto lugõmik. Palakõsõ seto keeleh. Kokko säädnü Vello Jüriöö. Pildiq: Evar Riitsaar. [Obinitsa]: Setomaa Valdade Liit, **2009**. 256 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, murdekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.

Muhu murde lood. Kokku panni Kadri Tüür; pildid tegid Lia Tüür ja Mariliis Vaht. [Koguva]: Muhu Muuseum, **2009**. 61 lk. [Märksõnad: Muhu murdevõistlus, kirjandusvõistlused, eesti keel, saarte murre, eesti, murdekirjandus, lood, luuletused, Muhu. Toetaja: Eesti Kultuurkapital.] – Murdelugemik.

Kihnlasõ emäkiel. Külli Laos. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, **2010**. 237 lk. [Märksõnad: Kihnu murrak, eesti keel, murded, õpikud.] – Murdekeele õpik.

Mulgi keele tüüvihk. Kokkusäädai Kristi Ilves ja pildi valmis tennu Peeter Sepping. [Viljandi: K. Ilves], **2010**. 16 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.

Mulgi Märdi tüüvihk. Kooli edimesele astmele. Kokku panden Laande Alli ja pildi manu tennü Laande Lii. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2010**. 40 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.

Jelzi sõnā. Ābēd jā īrgandõks lugdõbrõntõz. Kõrli Stalte. Tartu: Jemākīel seļtš, Līvõ Kultūr sidām, **2011**. 120 lk. [Märksõnad: Estonica, liivi keel, aabitsad, lugemikud. Toetajad: Hõimurahvaste programm, Läti keele agentuur, Läti kultuuriministeerium.] – Liivi keele aabits.

Seto aabits. Hõrna Aarõ, Kauksi Ülle, Lillmaa Terje, Reimanni Nele, Riitsaarõ Evar. Kuusingu Toomasõ pildiq. [Obinitsa]: Setomaa Valdade Liit, **2011**. 52 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, aabitsad. Toetajad: Setomaa kultuuriprogramm, Eesti Kultuurkapital, Margus Linnamäe.] – Murdeaabits.

Aett, eit ning mia. Tekst Külli Laos ning Mark Soosaar, pildid Mari Kaarma. [Pärnu]: SA Kihnu Kultuuri Instituut, **2011**. 52 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, eesti, lastekirjandus, murdekirjandus, aabitsad, värvimisraamatud. Toetajad: Haridus- ja Teadusministeerium, Kultuuriministeerium.] – Murdeaabits.

Mulgi Märdi tüüvihk. Kooli vanempale astmele. Kokku panden Laande Alli ja pildi manu tennü Laande Lii. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2011**. 34 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.

Karksi murraku õpik. Salme Tanning. Karksi-Nuia: Karksi Vallavalitsus, **2013**. 79 lk. [Märksõnad: eesti keel, Mulgi murre, Karksi kihelkond, õpikud. Toetaja: Mulgi kultuuri programm.] – Murdekeele õpik.

Rannu lugemik. Murdetekstid. Toim Viive Vink; murde kirjeldus, arhiivitekstid: Liis Raasik. Rannu: Rannu Maanaiste Selts „Laine", **2013**. 92 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Tartu murre, keelejuhid, Rannu (Tartumaa), murdetekstid, lugemikud.] – Murdelugemik.

Sõõr ümmer Mulgimaa. Tüüvihk lasteaialaste jaos. Kristi Ilves. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2014**. 32 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, Mulgimaa, alusharidus, eesti keel, kirjutamisõpetus, kodulugu, töövihikud.] – Töövihik.

Kodavere uavits. Koost Mari Niitra, Eevi Treial. Illustreerinud ja kujundanud Pusa. Rupsi: Liivi Muuseum, **2015**. 48 lk. [Märksõnad: eesti keel, Kodavere murrak, idamurre, aabitsad. Toetaja: Peipsiveere kultuuriprogramm.] – Murdeaabits.

Iiuma vägimihe Leigri seiklused. Kogu pere jütu-, värvi- ja mänguraamand Iiuma Emasde murragus ja eesti keeles = Hiiumaa vägimehe Leigri seiklused: kogu pere jutu-, värvi- ja mänguraamat Hiiumaa Emmaste murrakus ja eesti keeles. Jütusdas/jutustas Jegard Kõmmus; joonisdas/joonistas Kahrut-Silvester Vilbaste. [Kokku pannud ja eesti keelde tõlkinud Helen Kõmmus.] Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, **2015**. 27 lk. [Märksõnad: Leiger (tegelaskuju), hiiud (etn), Hiiumaa, hiiu- ja vägilasmuistendid, kohamuistendid, mugandused, lastekirjandus, värvimisraamatud, lauamängud, Hiiumaa murrak, murdetekstid, rööptekstid, saarte murre, Emmaste kihelkond, eesti keel.] – Tegelusraamat.

Vaďďa sõnakopittõja. Heinike Heinsoo. Illustreerinud Virge Jõekalda. Helsinki–Tartu: Mooses Putron muistosäätiö, **2015**. 182 lk. [Märksõnad: vadja keel, lugemikud, eesti keel, soome keel, inglise keel, vene keel, sõnastikud, Estonica kogu. Toetaja: Hõimurahvaste programm.] – Vadja keele lugemik.

Mulgi aabits. Mütäs Mati luu. Ilves Kristi, Laande Alli. Joonisteje Rosenberg Ülle. Mulgimaa, [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2016**. 64 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, aabitsad. Toetaja: Mulgimaa kultuuriprogramm.] – Murdeaabits.

Hiiu keele raamand. Koost Järvi Kokla. Illustreerinud ja kaane kujundanud Roberta Laas. Kärdla: Hiiu Öko, **2016**. 95 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, saarte murre, Hiiumaa murrak, Hiiumaa, murdetekstid, keelenäited, laserplaadid.] – Murdelugemik.

Muhu murde lood. II. Koostaja Koguva Laasu Kadri Tüür. Roamatu kujundaja Linnuse Uisu Riina Uisk. [Koguva]: Muhu Pärandikool, **2016**. 197 lk. [Märksõnad: Muhu murdevõistlus, kirjandusvõistlused, eesti keel, saarte murre, Muhu, eesti, murdekirjandus, lood, luuletused. Toetajad: Saarte pärimuslik kultuurikeskkond, Hooandja.] – Murdelugemik.

Sörulase aabits. Koost Tammeougu Mari, Vesikonna Katrina, Jaagutooma Merle; illustratsioonid: Marek Tarkin ja seitse last; kujundus Marit Sillamägi. Anseküla: MTÜ Sörvemaa Pärimuse Selts, **2017**. 254 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, saarte murre, Sõrve murrak, omakultuur, argikultuur, eluviis, eluolu, Sõrve poolsaar, Saaremaa, murdetekstid, mälestused, jutud, lood, luuletused, lugemikud. Toetajad: Anseküla Põllumeeste Selts, Salme põhikool, Salme vald, Torgu vald, Eesti Rahvakultuuri Keskus, Eesti Kultuurkapital, Lions klubi Sõrve, Saaremaa Rotary klubi, EW100, Hooandja.] – Murdeaabits.

Kodotulli valgusõh. Lugõmik kõõlõ perrele. Kokko säädnü [ja toimõndanu] Palmi Silvi. Kujundus: Agnes Ratas. [Värska]: Seto Instituut, **2017**. 208 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, setud, Setumaa, murdetekstid, rahvalaulud, lugemikud.] – Murdelugemik.

Vaďďa sõnakopittõja. Ülezantõmizõd. Heinike Heinsoo, Nikita Djačkov. Illustratsioonid: Virge Jõekalda, kaart: Loit Jõekalda. Tartu: H. Heinsoo, **2017**. 46 lk. [Märksõnad: vadja keel, harjutused.] – Töövihik.

Seto keele tüüvihk. [Vanempale astmele.] Teksti': Seto latsi kooli latsõ' ja vanõmba'; toimõt Laaneotsa Annela, keele abimiis Järvelilli Rein; pildi': Tammela Inger, kujund Urmi Evelin. [Tallinn]: Hea Nimi, **2019**. 15 lk. [Märksõnad: Setu murrak, eesti keel, töövihikud. Toetaja: Seto Kuningriigi Kroonikogo.] – Töövihik.

Hiiu laste raamand. Koost Lili Käär, Merike Heinsoo. Illustreerinud, kujundanud Roberta Laas. Kärdla: Hiiu Öko, **2020**. 168 lk. [Märksõnad: lapsed, lastekultuur, lapsepõlv, lastemängud, koolifolkloor, Hiiumaa murrak, Hiiumaa, 20. saj, rahvaluule, liisusalmid, mälestused. Toetajad: Eesti Kultuurkapital, Eesti Rahvakultuuri Keskus.] – Koduloorаamat.

Lutsi kiele lementar = Ludzas igauņu valodas ābece. Uldis Balodis. Māksliniece Zane Ernštreite. [Ludza]: LU Lībiešu institūts, Ludzas pilsētas galvenā bibliotēka, **2020.** 230 lk. [Märksõnad: eesti, eesti keel, eestlased, vähemusrahvused, keelelised vähemused, Lutsi maarahvas, Lutsi murrak, tähestikud, aabitsad, Estonica kogu.] – Lutsi keele aabits.

Kodavere tüüruamat. Panid kokko: Berit Petolai, Eevi Treial, Mari Niitra; juanissused ja kujundus: Artur Kuus. Rupsi küla: Liivi Muuseum, **2020**. 95 lk. [Märksõnad: eesti keel, Kodavere murrak, idamurre, töövihikud. Toetajad: Peipsiveere pärimuskultuuri toetusprogramm, Eesti Rahvakultuuri Keskus, Kultuuriministeerium.] – Töövihik.

Muhu oabits. Koost, toim Kadri Tüür. Illustraator, kujundaja Riina Uisk. [Koguva]: MTÜ Muhu Pärandikool, **2021**. 67 lk. [Märksõnad: eesti keel, saarte murre, Muhu, aabitsad. Toetajad: Saarte pärimuskultuuri toetusprogramm, Eesti Kultuurkapital.] – Murdeaabits.

Pisukase rantlase aabits. Aabitsa kuostajad: Mia Virkhausen, Karina Kazakova, Taavi Kaugerand, Marten Kask, Rauno Pihlapuu, Anne-Mari Aug, Luise Aasrand, Kerli Alter. Judud teid rantlased: Maila Velström, Meeli Lehis, Heli Kendra, Milvi Manitski, Helve Tamm, Jaan Velström, Helje Lillepool. Loksa: Rannakiele Keskus, Loksa Linnavalitsus, **2021**. 40 lk. [Märksõnad: eesti keel, kirderannikumurre, aabitsad.] – Murdeaabits.

Artikkel on seotud uurimisprojektiga PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad".

VEEBIVARAD

1 ruutmeeter lina, Põhjamaade ühisprojekt. – Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit. https://folkart.ee/1-ruutmeeter-lina-pohjamaade-uhisprojekt/

Eesti Rahvakultuuri Keskus. https://rahvakultuur.ee/toetused/toetusmeetmed

EKI: Sõnaraamatud. https://portaal.eki.ee/sonaraamatud.html

ES: Murdetekstide kogumikud. https://www.emakeeleselts.ee/valjaanded/murdetekstide-kogumikud

Pilve, Elmo 2010. Lehma selgas Rootsi. – Youtube 28. X. https://www.youtube.com/watch?v=muBPbGJ5qR4&t=60s

SA Kihnu Kultuuriruum. Kihnu Cultural Space. kultuuriruum.ee

Seto kirävara. – Seto Instituut. https://www.setoinstituut.ee/28-2/
Võro Instituut: õppematerjalid. https://wi.ee/et/tegemised/kooliope/oppematerjalid/

KIRJANDUS

Aunaste, Maire 2020. Aabitsaid otsides leidsin terve kooli. – Maaleht 10. IX, lk 35–36.
Bahtin, Mihhail 1987. Aja ning kronotoobi vormid romaanis. – M. Bahtin, Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 44–184.
Esimene mulgi aabits küpses kaua. – Õpsik. Klassiõpetajate ajaleht, mai 2017, nr 9, lk 4.
Kalmus, Veronika 2001. Socialisation to values: collectivism and individualism in the ABC-books of the 20th century Estonia. – Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences, nr 2, lk 120–136.
Kikas, Eve (toim) 2010. Õppimine ja õpetamine esimeses ja teises kooliastmes. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
Kumberg, Krista 2016. Aabitsate rohkus on vabaduse märk. – Postimees AK: arvamus, kultuur 3. IX, lk 10–11.
Laaksonen, Heli 2013. Aapine: aakkossi niil, ko ymmärtävä jo pualest sanast! Helsinki: Otava.
Laan, Triin 2012. Omakultuur, selle õpetamise võimalused ja vahendid põhikoolis. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
Liivak, Krõõt 2010. Kirjakeel pole murdeid välja surunud. – Sirp 16. IV, lk 24.
Lotman, Juri 1999. Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast. – J. Lotman, Semiosfäärist. Tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 75–90.
Mikita, Valdur 2018. Eesti looduse kannatuste aastad. Manifest Eesti metsale, kirja pandud iseenda jaoks 2018. aasta suvel ja sügisel, aga kardetavasti sai see natuke liiga sünge. Vara: Välgi metsad.
Mäkeläinen, Tapio 2016. [Arvustus: Kodavere uavits.] – Elo: Tuglas-seuran jäsenlehti, nr 5, lk 57.
Nieminen, Esko 2004. Savon murteen uapine vierasheimoisille. Tampere: Pilot-kustannus.
Niitra, Mari 2006. Tegelaste nimed laste- ja aabitsakirjanduses lapse kognitiivset arengut toetavate elementidena. – Acta Semiotica Estica, nr 3, lk 127–137.
Oselin, Anneli 2016. Omakultuuri õpetamise võimalusi põhikoolis. Juhendmaterjal õpetajale. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
Paluoja, Silvia 2012. Külli Laos: Kihnukeelse mõtlemise ja eneseväljendamise säilitamiseks on kirjalik keel väga vajalik. – Pärnu Postimees 17. III, lk 2–3.
Põldvee, Aivar 2011. Esimene eestikeelne aabits. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 588–599.
Reidolv, Malle 2006. Aabits uurimisobjektina: väärtusorientatsioonid 1990. aastate eesti aabitsates. – Avatud kool ja tõhus õppimine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 19–32.
Roosa, Aili 2006. Kodukoha identiteedi kujundamise võimalusi integreeritud koduloo-õpetuse kaudu I kooliastmes. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
Sallamaa, Kari 1999. Kehasse kirjutatud. Uurali väikerahvaste kirjandusest. – Mis on see ISE. Tekst, tagapõhi, isikupära. (Collegium litterarum 11.) Toim Maie Kalda, Õnne Kepp, Mall Laur. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 373–381.

Sallamaa, Kari 2003. Etnofuturismi toiselle vuosikymmenelleen. – Viron kirjallisuus vuosituhannen vaihteessa: postmodernia ja modernia. Toim Liisa Saariluoma, Tarja Pakarinen, Piret Kruuspere. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 154–171.

Salupere, Silvi; Kull, Kalevi (toim) 2018. Semiootika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Sroka, Wendelin 1999. Political values in East German and Estonian primers in the 1980s – a comparative overview. – Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik. (Tartu Ülikooli pedagoogika osakonna väljaanne 8.) Toim Jaan Mikk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 97–104.

Tender, Tõnu 2000. ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ. – Forseliuse Sõnumid, nr 7, lk 73–74.

Torop, Peeter 2011. Tekst ja intersemiootiline ruum. – P. Torop, Tõlge ja kultuur. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 51–58.

Uuk, Alli 2004. Lugupeet abc-raamatu toimetaja ehk keelepapa Vääri. – Mulkide almanak 14. [Viljandi]: Mulkide Selts, lk 107.

Vaba, Lembit 2009. Aabitsal on aja nägu. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 956–958.

Velsker, Mart 2014. Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Viikberg, Jüri 2009. Kirjavara Kihnu koolile. – Oma Keel, nr 2, lk 86–88.

Viires, Piret 2008. Postmodernistlik mäng ja rahvuslikkus. 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse eesti kirjanduse näitel. – Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Toim Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 209–218.

Kadri Tüür (snd 1975), PhD, Tallinna Ülikooli teadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tyyr@tlu.ee

Estonian dialect primers: Living in the chronotope of idyll

Keywords: Estonian language, dialects, primers, ethnofuturism, chronotope, idyll

In recent decades publication of primers in local dialects has flourished in Estonia. The reasons for this process are related to the availability of financial support shemes for advancing regional culture as well as to identity creation on a more specific (local) level than just national identity. There are nine dialect primers issued in Estonia in 1998–2021. The initial inspiration for compiling such books comes from the ethnofuturist movement, but the reasons for publishing efforts are multiple, mostly related to the felt need of promoting local identity. The article describes the primers in a chronological order and proceeds to analyse them with the help of some concepts derived from semiotic theory. First, primers are regarded as intersemiotic phenomena combining verbal and pictorial information. Second, the concept of the chronotope of idyll, elaborated in the works of Mikhail Bakhtin, is applied in order to highlight the common features of the dialect primers, which are as follows:

unity of place and time; cyclical pace of life; closeness to nature and the importance of natural sites and objects in the creation of human identity. Third, primers are related to Juri Lotman's ideas about two general types of culture, based respectively on oral and written transmission of information. Situated at an intersection of oral culture (dialect) and written culture (primers) these books pose complex challenges for analysis. Contentwise, dialect primers are based on the assumption that the so-called ethnographic time, featuring the lifestyle practised approximately at the end of the 19th century, is a particularly suitable frame for introducing local dialects to contemporary schoolchildren. In practice, 'gaps of time' occur in the texts as well as in illustrations that reveal the palimpsest-like texture of the chronotope of idyll featured in dialect primers. In conclusion it can be said that in addition to the effort of advancing pupils' linguistic abilities, it is the strengthening of local identity and intimate connection with the local natural environment that forms the basis of the dialect primers.

Kadri Tüür (b. 1975), PhD, Tallinn University, Researcher (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tyyr@tlu.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a12

Mis keelt kasutada?

Keelepoliitika roll üliõpilaste ja akadeemiliste töötajate keelevalikute suunamisel

KERTTU ROZENVALDE, BIRUTE KLAAS-LANG

Eesti ülikoolides on nii akadeemiliste töötajate kui ka tudengite hulgas levinud individuaalne mitmekeelsus ehk mitme keele oskus mis tahes tasemel (Cook 2016). Igas keeleolukorras valivad keelekasutajad oma keeleliste ressursside hulgast sobivaimad (Blommaert 2010), mis tähendab valikut mitme kultuuriliselt määratletud keele vahel, samuti nende lahus hoidmise ja koos kasutamise vahel (nn põim- ja rööpkeelsus, vt Mazak, Carroll 2016; Klaas-Lang 2021). Keeleolukord tekib hetkes, kohapeal, aga on ühtlasi seotud ümbritsevaga: „Kontekstid, milles inimesed suhtlevad, on osaliselt lokaalsed ja alles tekkimas, pidevalt kohandatavad hetkes sündivale tegutsemise võimalikkusele, aga samal ajal ka läbi imbunud teabest, ressurssidest, ootustest ja kogemustest, mis on pärit väga erineva ulatuse ja kestusega võrgustikest ja protsessidest, ringlevad neis ja/või on määratud nende jaoks" (Blommaert, Rampton 2012: 19). Ülevalt alla elluviidava keelepoliitikaga on mingil määral võimalik üksikisikute keelevalikut suunata, aga edukaks keelepoliitikaks on vaja rohujuuretasandil toimuvat mõista (Spolsky 2009).

Küsime, mis tegurid mõjutavad akadeemiliste töötajate ja üliõpilaste keelevalikut tänapäeva mitmekeelses ülikoolis, kus peamiselt osatakse ning kasutatakse eesti ja inglise keelt. Artiklis analüüsitavad kvalitatiivsed andmed keelekasutuse ja -valiku kohta on kogutud Tartu Ülikoolist (TÜ) 2021. ja 2022. aastal. Keskendume sellele, miks tehakse keelevalik eesti, mitte mõne muu, enamasti inglise keele kasuks. Soovime mikrotasandi keelevaliku analüüsiga tuua välja eesti keele kasutamist ohustavad ja soodustavad tegurid ning kaasa aidata eesti keele kestlikkust toetavale (keele)poliitikale. Me ei paku täielikku ülevaadet kõigist keelevalikut nõudvatest olukordadest, aga näitlikustame, kus on võimalik ülikoolis keelt valida, ning püüame selgitada selle tagamaid. Analüüsime töökoosolekute ja õppetööga seotud keelevalikuid.

1. Eesti ja inglise keel ülikoolis

Keelevalikut mõjutab üksikisikute ja kogukonna keeleoskus. Ülikoolis on kõige levinum eesti ja inglise keele oskus. Eesti üldhariduskooli lõpetajad on pidanud tõestama oma eesti ja võõrkeele oskust eksamil ning peaaegu kõik gümnaasiumilõpetajad on viimastel aastatel sooritanud inglise keele eksami (Koreinik jt 2021). Välisriikidest tulevate tudengite jaoks nõuab riik ülikoolidelt õppekeele taseme miinimumnõude kehtestamist (Kõrgharidusseadus 2019) ja TÜ on otsustanud, et mitteeesti õppekeelega kooli lõpetanud üliõpilased peavad tõestama, et oskavad õppekeelt

B2-tasemel (TÜ 2020; TÜ 2021). Välistudengitele pakutakse võimalusi eesti keelt õppida, aga seni pole neid selleks kohustatud. Akadeemiliste töötajate keeleoskuse kohta pole täpseid andmeid, aga hiljutine TÜ akadeemiliste töötajate keelekasutuse ja -hoiakute uuring (TÜ 2022) näitab, et nende hulgas on ülekaalukalt kõige levinum eesti ja inglise keelekasutus, kusjuures viimane on uuringu andmetel levinum. Inglise keelt oskavad enda sõnul hästi nii enamik välistöötajaid kui ka kohalikke töötajaid, seevastu enamik välistöötajaid hindavad oma eesti keele oskust pigem puudulikuks või väheseks kui heaks.

Tegelik keeleoskus varieerub inimeseti. Samuti ei ole inimeste keeleoskus absoluutne, vaid piiratud (Blommaert 2010). Ka emakeelekõnelejate keeleline pädevus on osaline: „Mitte keegi ei oska **tervet** keelt. [---] Meie „päris" keel on biograafiline, selle struktuur kirjeldab meie enda lugu ning nende kogukondade lugusid, milles oleme oma elu veetnud." (Blommaert 2010: 103) Näiteks võib saada keeleeksamil hea tulemuse, aga mitte saada samas keeles suhtlemisega hakkama hambaarsti juures. Seda, et keeletaseme tunnistused või muud hinnangud ei peegelda tegelikku keeleoskust, on Eesti ülikoolide õppejõud välja toonud välisüliõpilaste kohta; ka välistudengid on kurtnud õppejõudude inglise keele oskuse varieerumise üle (Eesti Kõrg- ja Kutsehariduse Kvaliteediagentuur 2019). Keeleoskus on oluline keelevaliku tegur, aga mitte ainuke selle mõjutaja (Grin 2003; Blommaert 2010; Van Parijs 2011).

Tartu Ülikool on peaasjalikult kakskeelne keskkond, kus nii eesti kui ka inglise keele kasutamine on institutsionaliseeritud (Nelde jt 1996). See tähendab, et nende keelte kasutamist soodustavad keelepoliitikaga nii riik kui ka ülikool: ülikoolis ei toetata üksnes eesti keele, vaid ka inglise keele kasutamist (Rozenvalde 2018). Sellega mõjutatakse nii eesti kui ka inglise keele prestiiži keelekasutajate hulgas: institutsionaalne ideoloogiline toetus keel(t)ele võib soodustada nende kasutamist mikrotasandil, isegi kui keelevalik ei ole inimeste jaoks funktsionaalselt põhjendatud (Mortensen 2014). TÜ ei edenda küll ainult eesti ja inglise keele kasutamist, vaid mitmekeelsust. Keelepõhimõtetes (TÜ 2020) on kirjas: „Ülikool pakub üliõpilastele võimalusi õppida inglise keele kõrval ka teisi võõrkeeli, mis muu hulgas võimaldab jätkata õpinguid ja täiendada end teistes riikides." Samas tõusevad muude keelte hulgast esile eesti ja inglise keele oskus, kasutamine ja selle soodustamine. Need on kõige levinumad õppekeeled ja õppematerjalide keeled, paljudel eesti õppekeelega erialadel nõutakse või eeldatakse, et tudengid suudavad ingliskeelse õppetööga toime tulla, kas või ingliskeelsest õppematerjalist aru saada (Rozenvalde 2018).

2. Üksikisiku keelevalik

Artiklis analüüsime inimeste keelevalikuid ja keelepoliitika võimalusi nende suunamisel. Belgia filosoof Philippe Van Parijs (2011: 11–21) on välja pakkunud suhtluskeele valiku teoreetilise, üldistava raamistiku: ühe ühise keele korral valivad keelekasutajad selle suhtluskeeleks; ühise keele puudumisel valitakse keel, mida enamus olukorras viibijaid mingil määral oskab; kui on mitu ühist keelt, siis hindavad keelekasutajad teiste olukorras viibijate keelelist pädevust ning valivad kahest või mitmest

keelest suhtluskeeleks selle, mida oskab siiski kõige paremini suhtluspartner, kellel on selle keele oskus kõige nõrgem. Van Parijs nimetab seda põhimõtet maksimaalsest minimaalsest keelepädevusest tingitud keelevalikuks (ingl *maxi-min-guided choice of the language*). Seega ei ole keelevalik olukorras, kus võiks kasutada mitut ühist keelt, egotsentriline ega sõltu sellest, mis keeles kõneleja suudab ennast kõige mugavamalt või stiilipuhtamalt väljendada. Samuti ei valita mitme ühise keele olemasolul keelt demokraatlikult, et suurema osa kuulajaskonna jaoks oleks see kõige tugevam keel või keskmiselt kõige paremini osatav keel. Kõige loomulikum on arvestada maksimaalse minimaalse keelepädevusega, mis suurendab suhtluse tõhusust ja vähendab kellegi kõrvalejätmise võimalikkust. Sotsiolingvistid on suhtluspartneri(te)st tulenevat keelevalikut käsitlenud Allan Belli (1984, 2001) keelelise kohanemise (*audience design*) teooria raames, mille abil on näidatud, et keelevalikut mõjutavad peale otseselt suhtlussituatsioonis viibijate ka kaudselt sellega seotud keelekasutajad (Kingsley 2013; Mortensen 2014; Lubinska 2021).

Küllalt tavapärane on maksimaalse minimaalse keelepädevuse põhimõttest kõrvale kalduda. Van Parijs (2011: 17–21) jagab kõrvalekaldumise põhjused kolmeks: keeleõpe, mõne keele sümboolse väärtuse rõhutamine ja võim (keelepoliitika). Keelekasutajad võivad maksimaalse minimaalse keelepädevuse põhimõttest kõrvale kalduda, kui soovivad ise mõnda keelt õppida (nt Mortensen 2014: 438) või seda teis(t)ele õpetada (nt Lubinska 2021). Kuidas keeleline pädevus populatsioonis levib? Van Parijs (2011: 12) kirjeldab seda kui tõenäosusest juhitud õppimist: „Kui hästi ja kui kiiresti keegi oma pädevust teatud keeles tõstab, kui põhjalikult ja kui kaua keegi seda alal hoiab, sõltub suuresti oletuslikust tõenäosusest keelt kasutada, [---] mõista ja olla mõistetud." Võõrkeeleõppes on seda käsitletud ka tuleviku-mina kontseptsioonina (Ushioda 2017, ingl *possible selves*; *future selves*). Lühidalt öeldes mõistetakse õppija tuleviku „minade" all keeleõppija võimaliku mina kujunemist selle keele kasutajana; seda, kuidas ennast tulevikus nähakse ja milliseks keelekasutajaks saada soovitakse. Vähemalt sama palju kui ootus tulevikus keeleoskusest kasu saada mõjutab keeleõppe edukust Van Parijsi (2011: 12) järgi ka keele kasutusvõimaluste rohkus: „Mida tihemini leitakse ennast olukorrast, kus teatud keelt päriselt kasutatakse, seda vähem on vaja panustada keele õppimisse või pädevuse alalhoidmisse."

Van Parijsi (2011: 17–19) hinnangul on vähem levinud, aga siiski kohati keelekasutajate jaoks oluline loomuliku keelevaliku põhimõttest kõrvale kalduda mõne muu keele sümboolse tähtsuse rõhutamiseks või esmaselt valitava keele mahasurumiseks. Keelekasutajad võivad sellise valikuga soovida rõhutada oma emakeele või harvemal juhul mõne muu keele võrdsust või üleolekut. Ta toob näiteks levinud rööpkeelse suhtlustava Belgias, Šveitsis ja Kanadas ning ülemineku vene *lingua franca*'lt inglise *lingua franca*'le Ida-Euroopas pärast Nõukogude Liidu lagunemist. Sotsiolingvistid on keelevaliku sümboolsele tähtsusele tähelepanu pööranud peamiselt uuringutes, mis käsitlevad keelevaliku ja identiteedi seoseid. Kõige olulisemana tahaksime siinkohal välja tuua keelevaliku ja kollektiivse rahvusidentiteedi seose Kataloonia näitel: on leitud, et katalaanid tavatsesid kasutada katalaani keelt vaid nendega, keda pidasid katalaanideks, ega suutnud pikka aega igapäevases keelekasutuses sellest normist üle astuda isegi siis, kui keelekorraldajad soovitasid

kasutada neil katalaani keelt ka kakskeelsete, aga teisest rahvusest Kataloonia elanikega (Woolard 1989; Pujolar, Gonzàles 2013).

Kolmandaks mõjutavad Van Parijsi (2011: 19–21) järgi keelevalikut nii inimeste kui ka kogukondade vahelised võimusuhted. Üksikisiku tasandil võib keelevalik langeda tugevama kasuks (nt ülemus, õppejõud), aga see ei ole didaktilistest ja sümboolsetest põhjustest olulisem keelevaliku mõjutaja, kuna „tõhus võimukasutus nõuab tavaliselt tõhusat suhtlust" (Van Parijs 2011: 20). Mitmekeelse töö- ja õpikeskkonna keelekasutuse uurimused on näidanud, et ametlik keelepoliitika võib oluliselt erineda tegelikust keelekasutusest ja seega ka rohujuuretasandi keelepoliitikast (Kingsley 2013; Söderlundh 2013; Lin 2022). Võim üksi ei pruugi inimeste keelevalikus olulist rolli mängida, kuigi võib seda suunata (Mortensen 2014). Küll aga on kogukondlikud võimusuhted keelevaliku küsimuses tähtsad, sest võimuga saab mõjutada teatud keelepädevusega inimeste kohtumise tõenäosust (Van Parijs 2011: 20).

Kaks põhimõtet – maksimaalne minimaalne keelevalik ja tõenäosusest juhitud õppimine – täiendavad Van Parijsi (2011: 17–19) sõnul teineteist: mida rohkem ühes populatsioonis konkreetset keelt õpitakse, seda tõenäosemalt seda ka mitmekeelsetes suhtlussituatsioonides eelistatakse. Mida rohkem keelt eelistatakse, seda rohkem on keelekasutajatel motivatsiooni ja võimalusi seda õppida. Eelnev viitab Van Parijsi käsitluses sellele, et tänapäeva maailm liigub ühe keelelise standardi poole, sest inimesed on huvitatud võimalikult laiahaardelistest suhtlusvõimalustest. Ta kirjutab, et maailma ingliskeelestumist ei ole võimalik tagasi pöörata, aga see ei tähenda, et muud keeled võiks ära unustada. Pärast üleilmastumisest vaimustumist ongi kerkinud esile rida mõisteid, mis seavad selle vaimustuse kahtluse alla, näiteks deglobaliseerumine, (g)lokaliseerumine ja uusrahvuslus; ka kõrghariduse keelepoliitikas on hakatud taas rohkem rahvuskeeltele keskenduma (Saarinen 2020). Kui lähtuda õppijast, kellele keelest tulevikus kasu on, siis väikeste ja „väheväärtuslike" keelte võõrkeelena õppimise ergutamine tundub olevat juba ette ebaõnnestumisele määratud. Samas näitavad viimaste aastate uuringud ja kirjutised, et motivatsioon õppida peale inglise keele ka teisi keeli on hoopis teistsugune, senisest enam on välja toodud integratiivset faktorit (Al-Hoorie 2017: 6–7; Klaas-Lang, Reile 2019), mis tähendab, et õpitakse huvist, uudishimust, aga ka tunnetuslikest seostest lähtuvalt.

Van Parijs keskendub siin viidatud raamatus „Keeleline õiglus Euroopas ja maailmas" (2011) viisidele, kuidas ingliskeelestumist teiste keelte kõnelejatele kompenseerida, rõhutades keelepoliitilisi vahendeid. Ka teaduskeelte ajaloo uurija Michael Gordin (2015) väidab, et suured teaduskeeled, näiteks ladina, prantsuse, saksa, vene ja inglise, ei ole tekkinud iseenesest, vaid on loodud. Gordin rõhutab inimagentsuse rolli, aga eriti institutsionaalse võimu rolli. Samamoodi nagu Gordin ütleb teaduskeele kohta, võib ka öelda kõrghariduskeele kohta: kõrghariduskeel ei sünni iseenesest, seda tuleb luua institutsionaalselt. Selleks et institutsionaalsest keelepoliitikast oleks kasu, peab see tuginema rohujuuretasandi protsessidele (Spolsky 2009).

Van Parijsi (2011) keelevaliku mudel on üks väheseid, mis püüab keelevalikut lahti mõtestada laiahaardeliselt ja väljaspool kindlat konteksti. Sellisena on mudel lihtsustatud, aga piisav, et selgitada mitmekeelsete indiviidide keelevalikuid ja üle-

valt alla elluviidava keelepoliitika võimalusi loomuliku keelevaliku suunamiseks. Mitme keele kasutajatel võib olla suhtluspartneri(te)st lähtuv loogika, mille järgi nad suhtluskeele valivad, aga keelevalikut saab ka keelepoliitikaga mõjutada, näiteks luues olukordi, kus puutuvad kokku teatud keelt oskavad inimesed. Van Parijsi mudelit kasutame allpool keelevaliku mõtestamiseks TÜ-s.

3. Materjal

Keelevaliku analüüs põhineb kahel Tartu Ülikoolis 2021. ja 2022. aastal kogutud kvalitatiivsel andmestikul. Esimese analüüsimaterjali moodustasid vaatlus- ja intervjuuandmed, mis on kogutud 2021. aasta veebruarist 2022. aasta veebruarini. Keelevalikutele keskenduv vaatlus viidi läbi kahel sotsiaalvaldkonna vabaaine kursusel, kus intervjueeriti kursustega otseselt seotud õppejõude, õppeassistente ja tudengeid. Vaatlusalused kursused olid omavahel sisult seotud ja neid viis läbi inglise-eesti kakskeelne õppejõud. Erinesid ametlik õppekeel ja auditooriumid. Üks kursus oli inglise õppekeelega ning suunatud peamiselt magistrantidele; kursusel osalesid ka mõned bakalaureusetudengid ja doktorandid. Teine kursus oli ametlikult eesti õppekeelega ja suunatud bakalaureusetudengitele. Kokku tehti 24 poolstruktureeritud intervjuud, milles keskenduti keelekasutaja keelelisele taustale, keelevalikutele ülikoolis ja sellel kursusel. Intervjuude keskmine pikkus oli 43 minutit, nende transkribeerimiseks kasutati Tallinna Tehnikaülikooli küberneetika instituudi foneetika- ja kõnetehnoloogia laboris väljatöötatud tehnoloogiat (Alumäe jt 2018), ebatäpsused parandati käsitsi.

Teiseks vaadeldakse TÜ akadeemiliste töötajate (sh doktorantide) keelekasutuse ja -hoiakute uuringu käigus kogutud materjali. Novembrist 2021 kuni jaanuarini 2022 viidi kümne TÜ instituudi/teaduskonna akadeemilise töötaja seas läbi ankeetküsitlus, kus paluti muu hulgas avatud küsimustele vastates kommenteerida oma keelekasutust ja -hoiakuid TÜ töökeele suhtes. Analüüsis kasutatakse 83 akadeemilise töötaja kirjalikke vastuseid.

Nii vaatluskirjelduste tekstifailide, intervjuude transkriptsioonide kui ka ankeetküsitluse avatud küsimuste tekstivastuste kvalitatiivne sisuanalüüs oli deduktiivne (Mayring 2000) ja analüüsitavad kategooriad loodi Van Parijsi (2011) mudeli põhjal: loomulik keelevalik, keelepoliitikast, keeleõppest ja keele sümboolse tähtsuse rõhutamisest mõjutatud keelevalikud. Induktiivselt ehk andmetest lähtuvalt (Mayring 2000) loodi veel üks kategooria: keelevalik väljaspool suhtlusolukorda, mis vaatluse käigus kogutud materjalis esile tõuseb. Eestikeelsed tsitaadid on allpool esitatud autentsel kujul, ingliskeelsed on tõlgitud eesti keelde, tõlget tähistab tärn (*) näite numbri kõrval.

4. Analüüs

4.1. Loomulik keelevalik

Loomulikuks keelevalikuks peame olukordi, mida keelepoliitika otseselt ei mõjuta, kus keelevalik ei ole seotud keeleõppega ega mõne keele sümboolse tähtsuse rõhutamisega. Soovime näidetega illustreerida mõningaid tegureid, mis mõjutavad keelekasutajate valikuid eesti- ja ingliskeelses ülikoolis. Kõigil analüüsitavatel juhtudel lähtutakse keelevalikul maksimaalsest minimaalsest keelepädevusest (Van Parijs 2011). Eesti keel valitakse, kui olukorda on (juhuslikult) sattunud ainult eesti keele oskusega inimesed ja nad on üksteise eesti keele oskusest teadlikud. Keelevalikul võib mängida rolli ka teadlikkus suhtluspartneri rahvuslikust kuuluvusest: oma rahvusrühma piires võidakse pidada eesti keeles suhtlemist loomulikumaks kui rahvusteüleselt. Allpool on näited piiripealsetest juhtudest, kus omavaheliseks suhtluskeeleks oleks teoreetiliselt võimalik valida nii eesti kui ka inglise keel.

Esiteks vaatleme olukorda, kus osales kolm inimest: väliseestlasest inglise-eesti kakskeelne õppejõud ja kaks eesti emakeelega üliõpilast, kes oskavad oma hinnangul inglise keelt väga hästi, on sooritanud keskkooli lõpus Cambridge'i C2-taseme eksami ja võtnud ülikoolis ka inglise õppekeelega aineid. Kõik peavad ennast eestlasteks ja suhtlevad omavahel tavapäraselt eesti keeles. Selles olukorras valmistusid nad seminariks, kus pidid arutama ingliskeelset teost. Kuna kursus on inglise õppekeelega, tuli seminaris arutelu pidada inglise keeles. Õppejõud, kes oli selles olukorras võimupositsioonil, pakkus kolmekesi seminari ette valmistama hakates, et nad võiksid keelt vahetada ja minna eesti keelelt üle inglise keelele, et tudengitel oleks ingliskeelses seminaris lihtsam. Õppejõud teadis varasemast, et tudengid on suutelised inglise keeles arutlema, ja uskus, et ühe keele piires on selline õppetöö tulemuslikum:

(1) ma arvan, et tekstide tõlgendamine toimib kõige paremini, kui suudad, kui ei pea nagu kahe probleemiga korraga tegelema, üks on see tõlkeprobleem ja siis on see=see mõistete tõlgendamise probleem. (õppejõud, L1=inglise, eesti; intervjuu tehtud 2. II 2022)

Tudeng, kes sellest olukorrast jutustas, tundis, et tema jaoks on eesti keeles lihtsam mõelda kui inglise keeles. Ta loobus keelevahetusest ja nii valmistusid nad kolmekesi seminariks eesti keeles.

(2) kusjuures minu jaoks nagu tihti palju väsitavam on see, et sa pead nagu inglise keeles mõtlema. (magistrant, L1=eesti, 29. IV 2021)

Ka näide 3 on sellest, kuidas eesti rahvuse piires eelistatakse suhelda eesti keeles, isegi kui ametlik õppekeel on inglise keel. Tudeng, kes sellest olukorrast jutustas, on eesti-inglise kakskeelne: Eestis kasvanud, hakanud varakult inglise keelt omandama, käinud ülikoolis Eestis ning seejärel omandanud kõrghariduse ka ingliskeelses kesk-

konnas. Ta ütles intervjuu käigus korduvalt, et tema jaoks ei ole vahet, kas rääkida-kirjutada eesti või inglise keeles:

(3) ma tunnen ennast nagu võrdselt vabalt küll vist eesti ja inglise keeles. (magistrant, L1=eesti, 16. IV 2021)

Ta jutustas intervjuus, kuidas tegi üks ühele suulist eksamit ingliskeelses aines eesti õppejõuga ja kuidas toimus eksamikeele valimine. Ta meenutas, et oli alguses teretanud õppejõudu eesti keeles, siis läinud üle inglise keelele, siis küsinud õppejõu käest, mis keeles ta peaks eksamit tegema. Õppejõud olla jätnud keelevaliku üliõpilase kanda ja üliõpilane oli valinud eesti keele. Mõlema eespool toodud näite põhjal näeme, et rahvuskaaslastega on loomulik suhelda eelkõige eesti keeles. Nendes näidetes lepitakse selles eraldi kokku, kuna ametlik keelepoliitika (siinkohal kursuse õppekeel) justkui soodustaks inglise keele kasutamist. Eestis on magistriõppe kursused ametlikult ainult ühe õppekeelega; õpiväljundite saavutamiseks võib küll kasutusel olla ka muid keeli. Praktikas näeme paindlikkust ja kokkuleppeid, et keelevalik oleks asjaosaliste jaoks loomulik.

Järgmised kaks näidet (4 ja 5) illustreerivad, kuidas suhtluskeele valik sõltub sellest, kui teadlik ollakse suhtluspartneri keeleoskusest ja tema keelevaliku eelistustest. Eelnevast näitest tuttav tudeng, keda võib pidada eesti-inglise kakskeelseks, kommenteerib, kuidas valis suhtluskeele, kui kirjutas esimest korda inglise-eesti kakskeelsele õppejõule:

(4) ma teadsin, et ta [inglise-eesti kakskeelne õppejõud] on nagu eesti keeles, et ta on võrdselt nagu sorav eesti ja inglise keeles, et mis keeles ma peaksin tema poole pöörduma, et see oli nagu teadlik mõte ja siis ma lõppkokkuvõttes tegin seda ikkagi inglise keeles puhtalt nagu selle baasilt, et meie kursus on ka ingliskeelne. Et siis kuidagi tundus nagu sobivam seda inglise keeles teha ja anda talle nii-öelda võimalus teha ettepanek eesti keelele üleminekuks. Ja noh võib-olla ka siiski ma nagu tol hetkel veel ei teadnud, et okei ma olin näinud võib-olla paari nagu lühiklippi kuskil Tartu Ülikooli Youtube'i *page*'il, kus ta oli eesti keeles intervjuu andnud, aga noh, et ma ei tea, et äkki ta ikkagi nagu sügaval sisimas tunneb ennast palju loomulikumalt inglise keeles, et anda talle nii-öelda võimalus jätkata seda suhtlust emmas-kummas keeles, kus ta ise soovib ja nagu ma nagu ja nagu ma nagu eeldasin võib-olla siis ta kohe esimeses vastuses tegi ka ettepaneku eesti keelele üle minna. Nii et, et tollest hetkest kõik need e-mailid, mis me oleme vahepeal Y-ga [õppejõuga] nagu personaalselt vahetanud, on meil olnud eesti keeles omavahel. (magistrant, L1=eesti, 16. IV 2021)

Siin näites toob tudeng välja selle, et tema esialgne keelevalik sõltus teadmatusest õppejõu keele-eelistuse kohta, aga ka ametlikult määratud õppekeelest. Üliõpilane valis inglise keele, kuna kursus on ametlikult inglise õppekeelega. See tundus sobivaim valik, kuna ta ei teadnud täpselt õppejõu keelelist tausta.

Järgmises näites sattusid rühmatööd tegema eesti emakeelega üliõpilane ja välismaalt pärit üliõpilane. Kohaliku tudengi inglise keele oskus on väga hea, ta on keele omandanud varakult. Ta oli ülikoolis õppinud nii eesti kui ka inglise keeles. Välismaalt pärit üliõpilane oli aastaid Eestis elanud ja eesti keelt õppinud. Ta tundis ennast küll tugevamalt inglise kui eesti keeles, aga pidas oma eesti keele oskust piisavalt heaks, nii et kaalus ka TÜ-s õppimist eestikeelsel õppekaval. Kuigi mõlemad oskasid eesti keelt, valisid nad rühmatöös suhtluskeeleks inglise keele. Rühmatöö toimus ingliskeelse kursuse raames, üliõpilased valmistasid ette ühist ingliskeelset ettekannet. Eesti tudeng kommenteeris keelevalikut nii:

(5) ta [hea eesti keele oskusega välistudeng] vist natukene räägib eesti keelt, aga ma mõtlesin sellepeale kusjuures varem juba, et noh, et kas nüüd on natukene imelik, et teate, mõnikord, mõnikord on juhtunud ka seda, et jääd.. kaks eestlast omavahel jäävad inglise keeles suhtlema. Mitte küll selle kursuse raames, aga, aga üldiselt ma mõtlesin, et noh, et kas see on natukene imelik, aga, aga ei, sellepärast et.. ma tajun, et ta räägib eesti keelt kehvemini. Ja see oleks nagu koostööks nagu selles mõttes ebasobiv, et see paneks tema nagu kuidagi kehvemale positsioonile, noh, et tal oleks nii palju raskem oma mõtteid edasi anda. Näiteks mina saaksin seal, eks ole, oma emakeelse eesti keelega laiata, et ma nagu noh=see on vaikiv kokkulepe, aga minu arust nagu mõlemalt poolt läbimõeldud. (magistrant, L1=eesti, 19. IV 2021)

Siin näites toob üliõpilane välja mitu asjaolu: esiteks juba ülal analüüsitud keelevaliku rahvusrühma piires, kui ütleb, et on imelik suhelda eestlastega inglise keeles. Teiseks ta teadvustab, et tema rühmakaaslane ei ole eestlane, ta räägib küll eesti keelt, aga tema teadmist mööda kehvemini kui inglise keelt. Seega mängib siinses keelevalikus rolli arusaam suhtluskaaslase keeleoskusest ja mingil määral ka tema rahvuskuuluvuse tajumine.

Sama välistudeng seletab oma keelevaliku tagamaad funktsionaalsusega:

(6*) kui ma pean kõlama ametlikult, pean tegema asju õigesti, siis ma eelistan inglise keelt, aga muidu võime rääkida ka eesti keelt, minu jaoks ei ole vahet. (magistrant, L1=muu, 15. IV 2021)

Tudeng on õppinud Eesti ülikoolis inglise õppekeelega bakalaureuseõppekaval, nüüd õpib TÜ-s ingliskeelsel magistriõppekaval. Ta kaalus mõnda välismaa ülikooli magistriõppesse minemist, aga jäi siiski Eestisse, et süvendada oma eesti keele oskust. Ta on huvitatud eesti keele paremini omandamisest, aga samal ajal peab ülikoolis formaalses kontekstis oluliseks oma akadeemiliste teadmiste näitamist, mida suudab paremini teha inglise keeles.

Selle kohta, et eestlastest töötajad kipuvad välistudengite ja -kolleegidega suheldes eelistama inglise keelt, isegi kui välismaalased on näidanud üles soovi eesti keelt harjutada, on näiteid ka TÜ töötajate keelekasutuse ja -hoiakute uuringus. Näiteks kommenteerib TÜ välisdoktorant:

(7*) oma kogemusest võin öelda, et suurim väljakutse eesti keele õppimisel on olnud leida inimesi, kellega rääkida. Eestlased, kes räägivad inglise keelt, lülituvad kohe inglise keelele ümber. (doktorant, L1=muu)

Seda näidet võib teoreetiliselt selgitada mitmeti, sest näitab ainult välismaalase kogemust, kes on püüdnud eesti keelt õppida ja kasutada, mitte eestlaste keelevaliku tagamaid. Kohalikud eesti keele kõnelejad ei pruugi valida välismaalastega suhtluses eesti keelt, sest nende inglise keele oskus võib olla piisavalt hea ja nad võivad pidada sümboolselt olulisemaks valida ühine keel maksimaalse minimaalse keeleoskuse põhimõtte järgi kui püüda anda väliskolleegile võimalus eesti keelt harjutada. Samuti võivad eestlased kasutada väliskolleegidega suhtlemist oma inglise keele oskuse parandamiseks. Seda, et eestlased kipuvad teistest rahvustest kõnelejatega minema üle mõne muu keele peale, näiteks suhtluses vene keele kõnelejatega vene keelele, on meedias küll seostatud eestlaste viisakuse ja nõukogude pärandiga (Vihalemm 1999), kuid sotsiolingvistilistes uurimustes tõlgendatud kui vene keele tajumist ressursina (Berezkina jt 2021).

4.2. Võim

Van Parijsi (2011: 19–21) järgi saab keelepoliitikaga kõige mõjukamalt keelevalikut suunata teatud keeleoskusega inimesi kokku viies. Riigi ja ülikooli keelepoliitika võimaldab teatud olukordades kokku tulla vaid eesti keele oskusega inimestel, näiteks eesti õppekeelega kursustele kogunevad ainult eesti keele oskusega tudengid, olgu see oskus kui varieeruv tahes. TÜ proovib sama põhimõtet kehtestada teatud kõrgetasemeliste otsustuskogude koosolekutel. TÜ keele- ja rahvusvahelistumise põhimõtted (2020) näevad ette pidada ülikooli nõukogu, senati ja valdkonna nõukogu koosolekuid eesti keeles; vajadusel peab töö korraldaja tagama tõlke. See põhimõte toetab olukorra loomist, kuhu on võimalik kokku tulla ainult piisaval määral eesti keelt oskavatel inimestel, või tuleb luua tõlkimise või keeletehnoloogiliste lahenduste abil muu võimalus osalemiseks. Kohati see toimib. Ülikooli nõukogus tagatakse välisliikmetele eesti-inglise sosintõlge kohapeal või veebiülene tõlge internetis peetavatel koosolekutel. Tuleb ette ka rööpkeelsust: välisliikmed esinevad inglise keeles ja seda ei tõlgita. Samal ajal ei ole see põhimõte ülikoolis siduv ning TÜ keelekasutuse ja -hoiakute uuringu andmestikus on näiteid selle kohta, kus kas või ühe eesti keelt mitte oskava inimese koosolekul osalemine viib üleüldise inglise keele kasutamiseni:

(8) kui instituudi nõukogu 15 liikmest juba kasvõi üks on välismaalane, siis tikub töökeel muutuma kuidagi iseenesest ingliskeelseks (kaasprofessor, L1=eesti).

See näitab, et keelepõhimõttest ei pruugi olla kasu, kui selle elluviimist ei tagata. Praegu paistab andmestiku põhjal olevat põhimõtte elluviimine selline, et eestikeelsed on koosolekud, kus eesti keele kasutamine on loomulik keelevalik või kus on tagatud erilahendus keelebarjääri ületamiseks. Seevastu koosolekutel, kus eesti keele kasutamiseks ei ole ettevalmistatud lahendust, kasutatakse inglise keelt. Ülikooli

nõukogus on eestikeelsete koosolekute pidamine tagatud keskse rahastusega. Valdkonnad seevastu ilmselt eelistavad tõlketeenuse sisseostmisele raha mitte kulutada. Põhimõte vajab toimimiseks jõustamist ja rahastamist. Paljude TÜ akadeemiliste töötajate inglise keele oskus tundub olevat piisav, et minna vajadusel üle inglise keelele. Sellisel juhul võivad rööpkeelsus, tõlkimine ja keeletehnoloogilised abivahendid pakkuda lahenduse eesti keele kasutamiseks, aga nõuavad asjaosalistelt eesti keele kasutamise sümboolse väärtuse rõhutamist ja oluliseks pidamist ning keelelahenduse kavandamist ja rahastamist. Vähemalt osa vastajatest toetab hoiakuliselt rööpkeelsust, tõlkimist ja/või keeletehnoloogilisi abivahendeid.

Näide 4 illustreeris, et õppekorralduses määratud keel võib suunata keelevalikut. Näide 2 tõestas, et see ei pruugi nii olla. Järgmine näide viitab, et mõjukad võivad olla just nimelt keeleideoloogilised põhimõtted, mida ka ellu viiakse, mitte lihtsalt kokku lepitud ja kirja pandud põhimõtted:

(9*) sõltub, kui rangelt reegleid kehtestatakse. Kui ülikool nõuab eestikeelseid kokkuvõtteid ja lükkabki ilma nendeta esitatud doktoritööd tagasi, siis on see väga oluline [---]. Kui aga keegi ei hooli, siis ei ole see oluline. (professor, L1=muu)

4.3. Keeleõpe

Toome välja kolm mõtet keeleõppe ja keelevaliku kohta. Esiteks, huvi eesti keele omandamise vastu soodustab teatud olukordades (aga mitte läbivalt igas olukorras) eesti keele suhtluskeeleks valimist. Näites 10 jutustab eesti keelt hästi oskav välisüliõpilane, kuidas ta osales õppetöövälisel üritusel koos õppejõu ja teiste tudengitega. Üritus oli kaudselt seotud ingliskeelse kursusega ja kohal olid inglise-eesti kakskeelne õppejõud ning kohalikud eesti tudengid. Välisüliõpilane saabus viimasena, teised olid juba alustanud suhtlust eesti keeles. Talle pakuti võimalust keelt vahetada ja ingliskeelsele suhtlusele üle minna, aga ta valis eesti keele, sest olukord tundus talle olevat sobiv eesti keele harjutamiseks. Õppetööga seotult kippus ta valima suhtlemiseks inglise, mitte eesti keelt (näide 6).

(10*) kui ma sinna läksin, siis nad küsisid, et sa ei räägi eesti keelt, me peaks inglise keelt rääkima. Ja nad olid valmis rääkima, mida iganes ma tahtsin. Mul pidi sel päeval olema eesti keele tund, aga ma ei läinud sinna ja siis me rääkisimegi terve õhtu eesti keelt. (magistrant, L1=muu, 15. IV 2021)

Teiseks toetab eesti keele õppimist ja kasutamist see, kui keeleõppija näeb võimalust tulevikus eesti keelt kasutada:

(11*) ma arvan tegelikult, et mulle meeldib keeli õppida ja mulle tegelikult meeldib eesti keel. See on väga ebatavaline, ei ole nagu saksa või prantsuse või mõni muu Euroopa keel ja tegelikult ma veel mõtlen, mida teha pärast doktoritöö kaitsmist, aga ma kaalun võimalust siia jääda ja ülikoolis töötada. (doktorant, L1=muu, 7. V 2021)

See näide toob esile, et keeleõpe on seotud isikliku huviga, aga ka tõenäosusest juhitud ja seotud tuleviku-minaga. Samuti on TÜ akadeemiliste töötajate keelekasutuse ja -hoiakute uuringus korduvalt välja toodud, et ebakindlus Eestis karjääri jätkamise osas takistab huvi tekkimist eesti keelt õppida ega motiveeri seda keeleõppimise eesmärgil kasutama:

(12) ebakindel TÜ karjääri mudel takistavad eesti keele oskused oluliseks pidamist. Kui aga oleks mingisugune *tenure-track*i süsteem olemas, siis oleks ka rohkem huvi eesti keele vastu. (kaasprofessor, L1=muu)

(13*) Eestis ei ole ÜHTEGI töökohta, kus oleks vaja spetsialiste, kellele on doktorikraad [X-erialal]. Vaja on ainult veidi eesti keele oskust ellujäämiseks, seda võib kuu ajaga omandada. Kõik muu on ajaraiskamine, sest eesti keel ei ole väärtus ühegi töökoha jaoks väljaspool Eestit ja isegi Eesti ülikoolid kipuvad tööle võtma neid, kes on lõpetanud Suurbritannia, USA, Saksamaa, Rootsi jm ülikoolid, kui kellegi, kes on lõpetanud TÜ ja räägib eesti keelt B1–B2 tasemel. (doktorant, L1=muu)

Nendes näidetes ilmneb kohaliku ülikooli tihe seotus rahvusvahelise akadeemilise tööturuga ja samal ajal akadeemilise karjääriperspektiivi ebakindlus, aga ka ebaatraktiivsus eriti just kohaliku noorteadlase jaoks Eestis (Kindsiko 2021). Põlvkondliku eesti keele ülekande ohustatuse probleemi teadusasutustes on ülikoolid, riik, arvamusliidrid ja teadlased teadvustanud ning see on viimasel ajal meedias rohkesti kajastamist leidnud. 2021. aastal loodi Riigikogus kõrghariduse toetusrühm, eelkõige eesmärgiga leida võimalusi suurendada ülikoolide riiklikku rahastust, ühtlasi tuues sisse keelepoliitika ja eesti keele kestlikkuse fookuse kõrghariduses (Riigikogu kõrghariduse toetusrühma raport 2021). Riik ja ülikool püüavad seda probleemi lahendada teisest otsast: mitte muuta akadeemilist karjäärimudelit kindlamaks siia õppima ja töötama tulijate jaoks, vaid nõuda doktorantidelt ja tähtajatu töölepinguga välistöötajatelt eesti keele oskust. Haridus- ja Teadusministeerium püüab uutesse halduslepingutesse panna ülikoolidele kohustused õpetada doktorantidele vähemalt suhtlustasandil (B1) eesti keel selgeks.

Kolmandaks on võimalik keeleõpet (keele)poliitikaga reguleerida. *Keele-* on sulgudes, sest poliitilises diskursuses kiputakse keelepoliitikat sellega seotud poliitikatest eraldama (nt kõrgharidus- ja teaduspoliitikast) (Rozenvalde 2021). Keelepoliitikat ei tehta ainult keelepoliitika sildi all, vaid keelekasutusele (ka keelevalikule) avaldavad mõju erinevalt nimetatavad poliitikad. Näiteks on allpool toodud TÜ välistöötajate soovitused seotud personalipoliitikaga: keelepoliitiline otsus nõuda välistöötajatelt eesti keele oskust ja neile eesti keele kursuste pakkumine ei pruugi olla piisav, vajalik võib olla ka personalipoliitika ümberkujundamine. Selle punktiga on seotud juba eelnevalt artiklis rõhutatud vajadus keelepoliitikat kujundada põhimõttest elluviimiseni.

(14*) juhul kui ülikool tegelikult ka arvab, et igaüks peaks omandama sorava eesti keele 3–5 aastaga, siis peavad nad pakkuma individuaalset õpet (üks ühele) vähemalt üheks aastaks. [---] Kui ma oleksin kulutanud 10–20 tundi tööaega individuaalsele eesti keele õppimisele lisaks 40-tunnisele töönädalale, olen ma kindel, et oleksin sorav. Aga ma ei saa seda teha, kui minu töönädal on 50–60-tunnine. (professor, L1=muu)

Vähemalt sama palju kui ootus tulevikus keeleoskusest kasu saada mõjutab keeleõppe edukust ka võimaluste rohkus seda kasutada (Van Parijs 2011: 12). Teisisõnu sõltub keeleline pädevus teistest keelekasutajatest, „kes on olnud piisavalt kannatlikud, et meid kuulata ja meiega rääkida keeles, mida me piisavalt ei oska" (Van Parijs 2011: 12). Selline kannatlike keelekasutajatega rikastatud keskkond annab ülikoolis võimaluse kogukondliku keeleõppe (ingl *community-based language learning*) rakendamiseks, kus sihtkeelt sotsiaalselt kasutades see keel omandataksegi (lähemalt kogukondlikust keeleõppest vt Klaas-Lang (ilmumas)). Siiski – kui on teine ühine keel olemas, milleks inglise keel paistab ülikoolis olevat, siis on ka kogukondlik keeleõpe mingis mõttes lisasamm eesti keele kasutajate jaoks, mida tuleks keeleideoloogiliselt suunata. Kogukondlik keeleõpe ei pruugi ülikoolis olla loomulik valik, aga seda põhimõtet oleks võimalik keelepoliitikaga levitada.

4.4. Keele sümboolse väärtuse rõhutamine

Keelekasutajad võivad maksimaalsest minimaalsest keelepädevusest tingitud keelevalikust kõrvale kalduda, kui soovivad sümboolselt rõhutada oma või mõne teise keele tähtsust. Analüüsitavas materjalis võib sellisena näha olukorda, kus inglise-eesti kakskeelne õppejõud on esimest korda nõus andma eesti õppekeelega kursust, sest peab seda oma eesti identiteedi väljendamiseks oluliseks:

(15) see oli minu jaoks isiklikult väga oluline, ma väga tahtsin nagu õpetada eesti keeles, see on nagu minu jaoks suur eluetapp. Ma olen nagu lapsepõlvest saadik mõelnud, et võiksin tulla Tartu Ülikooli, õppejõuks saada, õpetada midagi eesti keeles. (õppejõud; L1= inglise, eesti; 2. II 2022)

Samuti võib sümboolse tähenduse võtmes tõlgendada nii õppejõu, eestikeelse õppeassistendi kui ka mitme eesti emakeelega tudengi rõhutatud soovi eesti ja inglise keel ülikoolis lahus hoida, neid mitte segada ega ühes kontekstis koos kasutada. Üks üliõpilane kommenteerib keelte kooskasutamist:

(16) mingisugune rõve estonglish, seda ma ise absoluutselt ei talu, kui lauses pooled sõnad on inglise keele tuletised. (bakalaureusetudeng, L1=eesti, 8. II 2022)

Vaadeldud kursustel pidid üliõpilased lugema mitmeid tekste. Inglise õppekeelega kursusel andis õppejõud kõik tekstid inglise keeles ega maininud kordagi, et mõni neist on kättesaadav ka teistes keeltes, kas algupäraselt teises keeles kirjutatud

või teistesse keeltesse, sh eesti keelde tõlgitud. Leidus eesti tudengeid, kes tutvusid siiski mõne tekstiga eesti keeles. Üks neist omistas intervjuus sellisele valikule just sümboolse tähenduse:

(17) aga kui on võimalik näiteks eestikeelne tõlge leida, siis ma võtan eestikeelset=ah ma võtsin vist [X-teksti] lugesin ka eesti keeles, näiteks et ma lihtsalt vahepeal nagu noh, kui eesti keelde on tõesti tõlgitud, mis on juba omaette ime, eks ole, siis ma ikkagi valin selle eestikeelse teksti ja tutvun sellega. (magistrant, L1=eesti, 29. IV 2021)

Seevastu eesti õppekeelega kursusel jagas õppejõud lugemistekste nii inglise kui võimalusel ka eesti keeles. Ta ootas, et üliõpilased loeksid eesti keeles olemasolevaid tekste eesti, mitte inglise keeles. Eesti keele sümboolse tähtsuse rõhutamisena võib vaadelda ka olukorda, kus eesti õppeassistent tõlkis spetsiaalselt ühe õppeteksti saksa keelest eesti keelde:

(18) see oli lahe, see on vajalik tekst, see oli selline noh, selline natuke ka selline noh, et, et eesti kirjavaras on see puudu ja mina, minu ülesanne on see siia tekitada on ju siuke nagu mingisugune, ma ei tea, eriala südametunnistus või kuidas selle kohta öeldakse. (õppeassistent, L1=eesti; 1. II 2022)

Eesti keele tähtsuse sümboolset rõhutamist keelevaliku tegemisel tuleb analüüsitavas materjalis küll ette, aga kaugeltki mitte kõigi puhul ja pigem on need üksikud juhud. Materjalis on küllalt näiteid selle kohta, et eesti keele kasutamise sümboolse tähtsuse rõhutamine ei ole kõigi jaoks oluline ja inglise keelele üleminekule on ka keelekasutajate hoiakuline toetus nii eestlaste kui ka eesti keelt kõnelevate välismaalaste hulgas. Näited TÜ keelekasutuse ja -hoiakute uuringust:

(19) on väga oluline, et kaasata mõõdukal ja parajal määral välisõppejõude/teadlasi ka otsustusprotsessidesse ja seepärast tuleb vastavatel koosolekutel rääkida inglise keeles. (kaasprofessor, L1=eesti)

(20*) ma ei näe mõtet suruda üht keelt teise asemele töö kontekstis. Minu jaoks on oluline suhelda teistega mis tahes keeles me mõlemad tunneme ennast mugavalt. Minuga seotud olukordades on selleks keeleks tavaliselt inglise keel. (kaasprofessor, L1=muu)

Materjalist ilmneb, et seoste nägemine ülikooli ja seda ümbritseva eestikeelse ühiskonna vahel toetab eesti keele õppimist ja kasutamist (21), seevastu ülikooli tajumine ühiskonnast eraldiseisva teadusasutusena takistab eesti keele õppimist ja kasutamist vajalikuks pidamast (22):

(21*) ma arvan, et me peaks õppima eesti keelt, sest me elame nii lähestikku ja see on üks viis, kuidas ühiskonnaga lõimuda. (doktorant, L1=muu)

(22*) ma olen veendunud, et minul on isiklikult midagi päris väärtuslikku pakkuda oma tudengitele isegi, kui ma ei räägi eesti keelt. Nii mina ise kui minu tudengid räägivad inglise keelt piisavalt, et meie suhtlus oleks selge. [---] Tartu Ülikooli ülesanne on luua ja levitada teadmisi, mitte levitada ja toetada eesti keelt. (lektor, L1=muu)

Ülikooli seotuse rõhutamine ümbritseva ühiskonnaga oleks võimalik keelepoliitiline väljund ülikoolipere keeleideoloogiate kujundamiseks. TÜ kohaliku ühiskonnaga seotud missioon tuleneb isegi riigi seadusandlusest, aga – nagu ülal toodud näiteist näha – ei ole kõigi akadeemiliste töötajate jaoks tuttav, mõistetav ega omaks võetud.

4.5. Keelevalik ülikoolis väljaspool suhtlusolukorda

Viimase punktina toome välja keelevaliku näited väljaspool suhtlusolukorda. Siinsed näited käsitlevad õppeteksti keelevalikut, kui paralleelselt on kättesaadavad tekstid eesti ja inglise keeles. Inglise õppekeelega kursusel tegi õppejõud üliõpilastele kättesaadavaks kõik tekstid inglise keeles. Mõni neist oli tõlgitud eesti keelde, aga õppejõud seda ei maininud, sest uskus, et ühe keele piires võib saavutada parema õppetulemuse (näide 1). Kursusel on eesti emakeelega üliõpilasi, kes enamasti loevadki õppetekstid läbi inglise keeles. Näiteks üks magistrant selgitab:

(23) kui Y [õppejõud] oleks üles laadinud sama teksti PDF-i nii eesti kui inglise keeles, ma arvan, et ma poleks kordagi kaalunudki eesti keeles lugemist, sest see oleks jälle olnud mõnes mõttes lisatöö. Sest hiljem kõik arutlus, seminar, seminari diskussioon oleks olnud ikkagi inglise keeles, nii et siis oleks olnud nagu kahekordne ümber tõlkimine. (magistrant, L1=eesti, 16. IV 2021)

Selle üliõpilase inglise keele oskus on väga hea, ta on õppinud ja elanud ingliskeelses keskkonnas. Ta ei näeks põhjust lugeda ingliskeelse kursuse jaoks eestikeelseid tekste isegi siis, kui õppejõud oleks need kättesaadavaks teinud, rääkimata sellest, et ta ise tunneks vajadust neid otsida. Teisest intervjuust võib siiski järeldada, et õppejõu soovitusel võiks olla mingi mõju mõne üliõpilase eesti keele valikule:

(24) kui nad on mul sealsamas inglise keeles antud ja manustatud PDF-ina ja, ja mul on neid sealt mugav võtta ja lugeda, siis siis ikkagi nagu siis ma loen inglise keeles. [---] Aga jah, jah, tegelikult kui, kui Y [õppejõud] oleks öelnud ja rõhutanud seda, siis võib-olla oleks natukese rohkem mõelnud selle peale. (magistrant, L1=eesti, 15. IV 2021)

Mõni tudeng on otsinud omal käel eestikeelseid materjale, aga see on lisasamm, milleks alati ei ole aega, eriti kui saadakse edukalt hakkama ka ingliskeelse tekstiga.

(25) seda [teksti] ma lugesin eestikeelses tõlkes. Aga rohkem vist ei ole vaadanud, asi on selles, et et see keeltevaheline tõlkimine võtab ikka natukene aega [---] see on peamine põhjus, miks ma olen enamuse lugenud inglise keeles. (magistrant, L1=eesti, 19. IV 2021)

Sama õppejõu eesti õppekeelega kursusel jagas õppejõud ühest algupäraselt inglise keeles kirjutatud tekstist ingliskeelset PDF-faili, aga soovitas üliõpilastel teost lugeda eesti keeles. Õppejõud ja õppeassistent olid püüdnud saada eestikeelse teksti PDF-faili, et seda üliõpilastega jagada, aga nad ei saanud selleks kirjastajalt luba. Eesti keeles õppeteksti lugemiseks pidid tudengid minema raamatukokku või raamatupoodi, teisisõnu tegema lisapingutuse raamatu laenutamiseks või isegi kulutama raha selle ostmiseks. Osa üliõpilastest valiski selle tee. Nad põhjendasid oma valikut sellega, et neil on eesti keeles palju lihtsam lugeda kui inglise keeles, näiteks:

(26) ma arvan, et selle raamatu puhul, see oli nii mitmekesine ja mõttetihe, et ma arvan, et ma arvan, et inglise keeles ma ei oleks kõigest aru saanud. (bakalaureusetudeng, L1=eesti, 24. I 2022)

Teised võtsid lugemiseks ingliskeelse teksti, sest see oli kättesaadav ega vajanud lisatööd eestikeelse teksti leidmiseks. Lisaks põhjendab üks tudeng, et ta on harjunud sellist kirjandust lugema inglise keeles:

(27) kui ma tegin enda gümnaasiumi uurimistööd, see oli ka [X] teemal. Praktiliselt kõik mu allikad olid inglise keeles, sest [X-teemast] eesti keeles ei ole väga kirjutatud lihtsalt ammendavaid teoseid. Jah, [X-teemal] ma eelistangi lugeda inglise keeles. (bakalaureusetudeng, L1=eesti, 8. II 2022)

Näidetest ilmneb, et lugemistekstide puhul mõjutab üliõpilaste keelevalikut nende keeleoskus ja eelnev kogemus sarnaste tekstide lugemisel, ametlik õppekeel ja õppejõu keeleideoloogiad, aga ka eri keeles tekstide olemasolu ja kättesaadavus.

5. Kokkuvõte

Uurisime artiklis üksikisikute keelevalikut mõjutavaid tegureid ülikooli õppe- ja töökeskkonnaga seotud suhtlussituatsioonides ning väljaspool neid. Lähtusime Philippe Van Parijsi (2011) väljapakutud üldistavast keelevaliku mudelist ning analüüsisime, kuidas valivad keele mitmekeelsed, enamasti eesti ja inglise keele oskusega tudengid ja akadeemilised töötajad, sh olukordades, kus keelevalikut mõjutab keelepoliitika, soov keelt õppida või sümboolselt rõhutada. Võtsime luubi alla keelevaliku, et mõtestada, kuidas ülevalt alla tehtava keelepoliitikaga paremini suunata üksikisikute keelekasutust nii, et tagada eesti keele kestlikkus.

Keelevalikut mõjutavate teguritena toome välja esiteks kasutaja enda keeleoskuse ja soovime rõhutada, et Tartu Ülikoolis on eesti-inglise kakskeelsus levinud, seega

võivad keelekasutajad suhtlusolukorras kasutada nii üht kui ka teist keelt või mõlemat korraga. Isiklikus plaanis mõjutab indiviidi keelevalikut ka eelnev keelekogemus sarnases olukorras. Janus Mortensen (2014) rõhutab, et põgusates mitmekeelsetes kogukondades, näiteks rahvusvahelises ülikoolis, (taas)kehtestatakse keelevaliku norme pidevalt keelekasutuses uuesti ning püsivaid norme on vähem kui stabiilsetes mitmekeelsetes kogukondades. Oluliselt mõjutab indiviidi keelevalikut teadlikkus või ettekujutus suhtluspartneri(te) keeleoskusest ja -eelistustest ning ka rahvuslikust kuuluvusest. Seda võib tõlgendada suhtlusviisakusena: keelevalik tehakse nõrgemat partnerit arvestades, st võidakse valida inglise keel ega suruta nõrgema eesti keele oskusega suhtluspartnerit ebamugava(ma)sse positsiooni.

Van Parijsi järgi on keelekasutajad nõus loobuma maksimaalsest minimaalsest keelevaliku põhimõttest, kui soovivad keelt õppida või teistele õpetada. Näiteid keeleõppe olulisuse kohta keelevaliku mõjutajana on meie andmekogus piisavalt ning artiklis oleme välja toonud ühe olulise keelepoliitilise võimaluse: panna rõhku keeleõppija tuleviku-mina kujundamisele, nii et ta näeks edaspidises elus võimalusi eesti keelt kasutada. Siin mängib olulist rolli ülikooli karjäärimudel. Ebakindel väljavaade siduda oma õppimine ja töö tulevikus Eestiga vähendab motivatsiooni eesti keelt õppida. Seevastu kindlus tuleviku suhtes Eestis võib tekitada keeleõppesoovi. Materjalis on vähem näiteid eesti keele valimise kohta suhtluskeeleks eesmärgiga seda teistele õpetada, mis võib olla seotud ülikooli õppe- ja töökeskkonnaga, kus keelekasutajatel on oluline ennast õppe- ja tööalaselt tõestada, olla kaaslaste poolt mõistetud ning ise neid mõista. Kogukondlik keeleõpe oleks hea võimalus eesti keele kestlikkust taotleva poliitika jaoks, siiski on see keelekasutajate jaoks omamoodi lisasamm, mida tuleks keelepoliitikaga rohkem toetada.

Analüüsist ilmneb hästi, et keelepoliitikaga on võimalik inimeste keelevalikuid suunata, aga võimalused selleks on piiratud. Kui on otsustatud, et ülikoolis antakse aineid eesti või inglise keeles, võib see otsus mõjutada keelevalikuid väljaspool otsest õppekonteksti. Oluline on, et eesti keele kasutamist toetavad poliitilised otsused ei jääks põhimõtte tasandile, vaid need viidaks ka ellu. Näiteks ülikooli teatud koosolekute pidamisel eesti keeles võib takistuseks saada see, kui osaleb keegi, kes seda ei oska, aga samas kõik oskavad piisavalt inglise keelt. Põhimõte neid koosolekuid eesti keeles pidada on põhjendatud, aga loomulikust keelevalikust üleastumiseks on vaja keelepoliitilist, aga ka rahalist sekkumist ja keeletehnoloogilist võimekust. Kõigile peab teada olema, et koosolek viiakse läbi eesti keeles, ja nende jaoks, kes ei oska eesti keelt piisavalt, peab olema tagatud suuline tõlge või keeletehnoloogiline lahendus. Teisisõnu peab keelevalik olema eelnevalt tehtud ja ressursid eesti keele kasutamiseks peavad olemas olema, sest loomulikul teel võidakse inglise keele piisava oskuse korral inglise keelele üle minna, määravaks saab soov mõista ja olla mõistetud. Sarnane olukord on näiteks õppematerjalidega: võib olla üliõpilasi, kes on valmis kasutama eestikeelseid materjale ka ingliskeelsel kursusel, aga sellise valiku tegemiseks on esmajärjekorras oluline materjalide olemasolu ja kättesaadavus. Võimulolijad saavad teadlikult luua lahendusi teatud olukordades ühe keele eelistamiseks. Lisaks ei ole keelepoliitika ainult see, mida tehakse keelepoliitika sildi all, see võib olla seotud ka kõrgharidus-, teadus- ja personalipoliitikaga.

Näeme materjalist, et indiviidide keelevalikut võivad mõjutada sümboolsed tegurid, näiteks identiteedi väljendamine, kuid keeruline on leida lahendust küsimusele, kuidas tõsta eesti keele sümboolset väärtust eesti-inglise kakskeelses ülikoolis. Üks välja pakutav lahendus on tungivamalt rõhutada ülikooli seotust kohaliku ühiskonnaga, et õppeasutuse rahvusvahelisus ei saaks keeleideoloogiates määravaks. Tänapäeva Tartu Ülikool on kakskeelne: levinud on nii eesti kui ka inglise keele oskus ning ülikool soodustab mõlema keele kasutamist. Üksikisiku jaoks võib kakskeelsus (mitmekeelsus) olla vägagi loomulik, kui selleks on vajadus, st olukorrad ja suhtluspartnerid, kus ja kellega erinevaid keeli kasutada, saatjaks eeldus, et kõik ei oska mõlemat keelt (kõiki keeli). Kakskeelsus toimib nii alt üles kui ka ülevalt alla, kusjuures inglise keele kasutamise soodustamine ülevalt alla tõstab selle prestiiži. Kui kogukond on läbivalt kakskeelne (kõik inimesed on kakskeelsed), siis kahe keele kasutamise mõte väheneb, eriti kui eesti keele kasutamist ei peeta läbivalt sümboolselt oluliseks. Eesti keele kestlikkuse tagamiseks on vaja tugevat ja läbimõeldud keelepoliitikat.

Uurimistööd on finantseerinud Euroopa Regionaalarengu Fond ning programm „Mobilitas Pluss" (grant nr MOBJD646).

KIRJANDUS

Al-Hoorie, Ali H. 2017. Sixty years of language motivation research: Looking back and looking forward. – SAGE Open, kd 7, nr 1, lk 1–11. https:/doi.org/10.1177/2158244017701976

Alumäe, Tanel; Tilk, Ottokar; Asadullah 2018. Advanced rich transcription system for Estonian speech. – Human Language Technologies: The Baltic Perspective. Proceedings of the Eighth International Conference, Baltic HLT 2018. Toim Kadri Muischnek, Kaili Müürisep. Amsterdam: IOS Press, lk 1–8. https://doi.org/10.3233/978-1-61499-912-6-1

Bell, Allan 1984. Language style as audience design. – Language in Society, kd 13, nr 2, lk 145–204. https://doi.org/10.1017/S004740450001037X

Bell, Allan 2001. Back in style: Reworking audience design. – Style and Sociolinguistic Variation. Toim Penelope Eckert, John R. Rickford. Cambridge: Cambridge University Press, lk 139–169. https://doi.org/10.1017/CBO9780511613258.010

Berezkina, Maimu; Brown, Kara D.; Koreinik, Kadri 2021. Vene keel kui ressurss Eestis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 39–63. https://doi.org/10.3176/esa66.02

Blommaert, Jan 2010. The Sociolinguistics of Globalization. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511845307

Blommaert, Jan; Rampton, Ben 2012. Language and Superdiversity. Göttingen: Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity.

Cook, Vivian 2016. Premises of multilingualism. – The Cambridge Handbook of Linguistic Multi-Competence. Toim V. Cook, Li Wei. Cambridge: Cambridge University Press, lk 1–25.

Eesti Kõrg- ja Kutsehariduse Kvaliteediagentuur 2019. Välisüliõpilaste õppimine ja õpetamine Eesti kõrgkoolides. Hindamisaruanne. https://ekka.edu.ee/wp-content/uploads/Temaatilise_hindamise_aruanne_2019.pdf.

Gordin, Michael D. 2015. Scientific Babel: How Science Was Done Before and After Global English. Chicago: University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226000329.001.0001

Grin, François 2003. Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional and Minority Languages. Basingstoke: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230502666

Kindsiko, Eneli 2021. Eestikeelse akadeemilise tööturu kriis. – Sirp 29. I, lk 37–39.

Kingsley, Leilarna 2013. Language choice in multilingual encounters in transnational workplaces. – Journal of Multilingual and Multicultural Development, kd 34, nr 6, lk 533–548. https://doi.org/10.1080/01434632.2013.807271

Klaas-Lang, Birute 2021. Üks ülikool, mitu keelt. – Akadeemia, nr 9, lk 1571–1598.

Klaas-Lang, Birute (ilmumas). Kogukondlik keeleõpe – võimalus kasvatada keeleõppe motivatsiooni. – Eesti Hariduse Ajakiri.

Klaas-Lang, Birute; Reile, Liis 2019. Miks õppida „väikest keelt"? Integratiivne *vs.* instrumentaalne motivatsioon välisüliõpilaste eesti keele õppimisel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 15, lk 83–98. https://doi.org/10.5128/ERYa15.05

Koreinik, Kadri; Põiklik, Pille; Selliov, Rena 2021. Gümnaasiumilõpetaja eesti ja võõrkeele oskust mõjutavad tegurid. Riigieksamitulemuste analüüs registriandmete põhjal. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringu_aruanne_keeletase.pdf.

Kõrgharidusseadus 2019. https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019012

Lin, Shumin 2022. Negotiating language choice in multilingual lab meetings: voices from domestic and international students in Taiwan. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, kd 25, nr 1, lk 117–130. https://doi.org/10.1080/13670050.2019.1636762

Lubinska, Dorota 2021. Intra-familial language choice in two multi-generational Polish-Swedish-speaking families. – Journal of Multilingual and Multicultural Development, kd 42, nr 5, lk 418–430. https://doi.org/10.1080/01434632.2020.1850745

Mazak, Catherine M.; Carroll, Kevin S. (toim) 2016. Translanguaging in Higher Education: Beyond Monolingual Ideologies. Bristol: Multilingual Matters. https://doi.org/10.21832/9781783096657

Mayring, Philipp 2000. Qualitative Content Analysis. – Forum: Qualitative Social Research, kd 1, nr 2.

Mortensen, Janus 2014. Language policy from below: Language choice in student project groups in a multilingual university setting. – Journal of Multilingual and Multicultural Development, kd 35, nr 4, lk 425–442. https://doi.org/10.1080/01434632.2013.874438

Nelde, Peter; Strubell, Michael; Williams, Glyn 1996. Euromosaic: The Production and Reproduction of the Minority Language Groups in the European Union. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Pujolar, Joan; Gonzàles, Isaac 2013. Linguistic 'mudes' and the de-ethnicization of language choice in Catalonia. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, kd 16, nr 2, lk 138–152. https://doi.org/10.1080/13670050.2012.720664

Riigikogu kõrghariduse toetusrühma raport 2021. Kõrghariduse roll, kvaliteet ja rahastamise alused. https://www.dropbox.com/s/lu94xj7j5kfbg8z/Riigikogu%20kõrghariduse%20toetusrühma%20raport%20091221.pdf?dl=0

Rozenvalde, Kerttu 2018. Multilayered Language Policy in Higher Education in Estonia and Latvia: Case of National Universities (doktoritöö kokkuvõte). Riia: LU Akadēmiskais apgāds.

Rozenvalde, Kerttu 2021. State policymakers on Latvian, English, and Russian in higher education in Latvia: language ideological debates through the lens of argumentation analysis. – Current Issues in Language Planning, kd 23, nr 2, lk 176–194. https://doi.org/10.1080/14664208.2021.1965740

Saarinen, Taina 2020. Higher Education, Language and New Nationalism in Finland: Recycled Histories. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-60902-3

Spolsky, Bernard 2009. Language Management. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511626470

Söderlundh, Hedda 2013. Language choice and linguistic variation in classes nominally taught in English. – Language Alternation, Language Choice and Language Encounter in International Tertiary Education. Toim Hartmut Haberland, Dorte Lønsmann, Bent Preisler. Berlin: Springer, lk 85–102. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6476-7_4

TÜ 2020 = Tartu Ülikooli arengukava aastateks 2021–2025. https://ut.ee/et/sisu/arengukava-2021-2025

TÜ 2021 = Eesti keele test ja eesti keele süvaõpe. https://ut.ee/et/sisu/suvendatud-eesti-keeleope

TÜ 2022 = Tartu Ülikooli akadeemiliste töötajate keelekasutuse ja -hoiakute ankeetküsitluse vastused. Avaldamata andmekogu.

Ushioda, Ema 2017. The impact of global English on motivation to learn other languages: Toward an ideal multilingual self. – The Modern Language Journal, kd 101, nr 3, lk 469–482. https://doi.org/10.1111/modl.12413

Van Parijs, Philippe 2011. Linguistic Justice in Europe and for the World. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199208876.001.0001

Vihalemm, Triin 1999. Estonian language competence, performance, and beliefs on acquisition among the Russian-speaking inhabitants of Estonia, 1989–1997. – International Journal of the Sociology of Language, kd 139, lk 69–85. https://doi.org/10.1515/ijsl.1999.139.69

Woolard, Kathryn A. 1989. Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia. Stanford: Stanford University Press. https://doi.org/10.1515/9781503624443

Kerttu Rozenvalde (snd 1986), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi keelepoliitika teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kerttu.rozenvalde@ut.ee

Birute Klaas-Lang (snd 1957), PhD, Tartu Ülikooli eesti keele võõrkeelena professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), birute.klaas-lang@ut.ee

Which language to use? The role of language policy in shaping the language choices of students and academic workers

Keywords: multilingual users, multilingual university, higher education language policy, Estonian, English

In recent decades, the domination of English in higher education has triggered many language policy reactions from governments, universities, and language users. This paper examines the principles underlying the language choices of students and academic workers at a multilingual university to illuminate how top-down language policies could be developed to sustain the use of the local language. The study has been carried out at the University of Tartu, where Estonian and English are the dominant languages. The use of both is institutionally supported by the university and the state, although the stated priority of the official language policy is continued use of the Estonian language. Our analysis is based on two sets of qualitative data gathered in 2021 and 2022, and includes course observations and semi-structured interviews with course participants as well as written answers of academic workers to open-ended questions about their language use.

We apply the principle of language choice developed by Philippe Van Parijs to examine how multilingual language users choose their language of communication, as well as the reasons for deviating from this principle. Our study shows that multilingual users tend to choose their language according to their own language skills and their understanding of their interlocutors' preferences, exactly as Van Parijs predicts. This choice may or may not agree with the prescriptions of top-down language policies. In other words, institutional policies only have a very limited impact on the language choices of speakers.

Kerttu Rozenvalde (b. 1986), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Research Fellow in Language Policy (Jakobi 2, 51005 Tartu), kerttu.rozenvalde@ut.ee

Birute Klaas-Lang (b. 1957), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Professor of Estonian as a Foreign Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), birute.klaas-lang@ut.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a13

Põlisrahva ja -keele mõistest Eestis ja rahvusvahelises kontekstis

SVEN-ERIK SOOSAAR

2019. aastal tähistati kogu maailmas rahvusvahelist põliskeelte aastat, mille kuulutas välja ÜRO peaassamblee 2016. aastal. Põliskeelte aasta kujunes edukaks, kuid selgus, et ühest aastast on vähe, et tõsistele probleemidele laiemat tähelepanu juhtida, rääkimata lahendusteni jõudmisest. Seetõttu otsustas ÜRO põlisrahvaste püsifoorum teha ettepaneku pühendada põliskeeltele terve aastakümme. Selle kiitis ÜRO peaassamblee heaks 2019. aasta detsembris. Aastal 2022 algas 2032. aastani kestev rahvusvaheline põliskeelte aastakümme. Aastakümne eesmärk on taaselustada põliskeeli ja edendada nende kasutust kogu maailmas, kaasates selleks riikide valitsusi, ÜRO allorganisatsioone, eraettevõtteid, teadlasi ning eelkõige muidugi põliskeelte kõnelejaid ja nende kogukondi.

Eesti on diplomaatilisel tasandil pikka aega toetanud põlisrahvaste kaitsmisele suunatud jõupingutusi ÜRO-s ja selle allorganisatsioonides (ÜRO põlisrahvaste fondi ja ÜRO põlisrahvaste kümmeaastaku fondi tegevust alates 1996. aastast ning ÜRO põlisrahvaste foorumi tegevust alates 2006. aastast). Selle oluliseks ajendiks on meie Venemaal elavad sugulasrahvad, kelle keel ja kultuur on väljasuremisohus. Ometi käivad siiani vaidlused, mida tähendab sõna *põlisrahvas* ja kelle kohta seda kasutada. Samamoodi vajaks selgust, mida täpselt mõistetakse termini *põliskeel* all. Paraku pole üheselt selge seegi, mida mõistetakse eesti keeles sõnadega *rahvas* ja *rahvus* (Nemvalts 2020). EKI ühendsõnastiku järgi (redaktsioon 3. V 2022) on *põliskeel* „mingil alal põliselt (ja pidevalt) elanud rahva ehk põlisrahva kõneldav keel". Seega on põliskeele mõiste otseselt seotud põlisrahva mõistega. Samal ajal on põlisrahvas „mingil alal põliselt (ja pidevalt) elanud, selle ala algne rahvas" (redaktsioon 17. X 2020). Seega, nagu allpool näeme, on sõna *põlisrahvas* eesti üldkeeles laiema tähendusega kui inglise fraas *indigenous people*, mille tõlkimiseks seda üldjuhul kasutatakse. Eesti sõna *põlisrahvas* tähistab iga rahvast, kes elab oma algsel asualal. Muidugi on ka see üldistus, sest vaevalt leidub rahvast, kes ei oleks kunagi oma asualale kuskilt mujalt rännanud. Sageli on need rännakud toimunud eelajaloolisel ajal.

1982. aastast pärineb ÜRO põlisrahvaste (ingl *indigenous peoples; indigenous populations*) töödefinitsioon, mis hõlmab nelja kriteeriumi: ajalooline järjepidevus; marginaalsus; kultuuriline erinevus ja enesemääratlus eristuva kollektiivse üksusena (*collectivity*). Tänapäeval on ÜRO-s levinud seisukoht, et üldkehtivat põlisrahva definitsiooni ei olegi vaja. 2007. aastal võeti ÜRO-s vastu põlisrahvaste õiguste deklaratsioon, kuid isegi selles märgilise tähtsusega dokumendis pole põlisrahva mõistet üheselt määratletud (UNDRIP 2007). ÜRO põlisrahvaste erialasõnastikus on viidatud ÜRO rahvusvahelise põllumajanduse arengu fondi töödefinitsioonile, mis loetleb põlisrahva tunnustena 1) ajalise prioriteedi konkreetse territooriumi hõiva-

misel ja kasutamisel; 2) kultuurilise eripära vabatahtliku säilitamise, mis võib hõlmata keele, ühiskonnakorralduse, religiooni ja vaimsete väärtuste, tootmisviiside, seaduste ja institutsioonide aspekte; 3) enese identifitseerimise, ning sellisena tunnustamise teiste rühmade või riigi poolt eraldiseisva kollektiivse üksusena; 4) allutamise, marginaliseerimise, võõrandamise, tõrjumise või diskrimineerimise kogemuse (IPG 2018).

Kõige problemaatilisem tunnus paistab neist olema viimane. On ju paljud rahvad või nende osad mingil ajal kogenud kas allutamist, tõrjumist või diskrimineerimist. Rääkimata sellest, et see, mida diskrimineerimise all mõistetakse või tahetakse mõista, võib olla väga erinev. Näiteks on Venemaa propaganda pikaajaline põhiväide olnud, et venelasi Eestis diskrimineeritakse. Põlisrahvaks ei saa eestivenelasi küll nagunii pidada, kuna nende puhul langeb ära esimene, ajalise prioriteedi kriteerium.

Eesti ajakirjanduses on kõlanud ka üleskutseid eestlased põlisrahvaks kuulutada just rahvusvahelise õiguse mõistes, näiteks Indrek Pargi suust: „Peaksime eesti rahva nimel deklareerima, et oleme Eesti põlisrahvas koos sellest lähtuvate õiguste ja eranditega oma ajaloolisel ja keelelisel territooriumil. Lisaks peaksime kuulutama põliseks ka rannarootslased ja peipsivenelased nende ajaloolisel territooriumil." (Kiin 2017) Sel juhul tekib mitmeid probleeme, millele on tähelepanu juhtinud Linda Kaljundi (2020: 66): „Olukord, kus üks või teine huvigrupp soovib riiki omavat rahvust kuulutada põlisrahvaks, tekitab kergesti palju probleeme. Mida tähendab see teiste rahvaste jaoks, kes selles riigis elavad? Kui eestlased on põlisrahvas, siis kes on setod või võrokesed või saarlased? Kas eestivenelane võib ennast eestlaseks nimetada? Kas temast saab siis samuti põlisrahva esindaja?" Nii ongi setod ennast korduvalt põlisrahvaks kuulutanud ja Venemaal ka selle tunnustuse saanud, kuigi Venemaal on ametlikel andmetel ligi 50 korda vähem setosid kui Eestis (Venemaa 2010. aasta rahvaloenduse andmetel 214).

Küsimus on siis selles, kas ühe rahva sees võib olla omakorda teisi rahvaid, kas saarlased, kihnlased, setod jt põlised eesti etnilised rühmad on osa eestlastest või eraldi rahvused, kes vastanduvad eestlastele. Rahvusvahelises mõttes põlisrahvad, kes kõnelevad põliskeeli, saaksid nad olla vaid teisel juhul. Siis tekib küsimus: kes on need eestlased ja kuidas on nad rõhunud, marginaliseerinud, tõrjunud ja diskrimineerinud saarlasi, kihnlasi, Kuusalu rannarahvast, mulke, võrokesi ja setosid? Rahvusriigi loomisel on paratamatu, et konsolideeritakse lähedasi murdeid kõnelevad etnilised rühmad ja luuakse ühtne kirjakeel. See, et kirjakeel tugineb enamjaolt ühele murdele, toob paratamatult kaasa teiste keelevariantide tasandumise kirjakeele suunas. Eesti keele eripära on muidugi see, et lõunaeesti keel on ajalooliselt väga erinev põhjaeesti keelest ning oleks võinud teistes tingimustes areneda omaette rahvuskeeleks.

Millega seostub põlisrahvast rahvusvahelises mõistes tähistav termin eri keeltes? Eesti keeles on *põlis-* variant tüvest *põline*, mis on tuletis sõnast *põlv*, millest veel Wiedemanni (1893: 863) sõnaraamatus on ka variandid *põlwne* ja *põl'wine*. Tänapäeva eestlane seda ilmselt enam sõnaga *põlv* ei seosta, kuigi väljend *põlvest põlve* viitab ka tuletise *põline* tähendusele. Sõna *põlv* on ka ise põline sõna, kuuludes eesti keele vanimasse, uurali tüvede kihti. Wiedemanni sõnaraamatust leiab ka kaks eesti

sõna, mille vasteks on antud 'Urvolk' (põlisrahvas): *ezirahwas* (1893: 105) ja *algusrahwas* (1893: 920), mida kumbagi tänapäeval enam ei kasutata.

Teistes keeltes, millest vaatluse alla võtan ÜRO töökeeled, sellist seost sõnaga *põlv* muidugi ei ole. ÜRO töökeeled on inglise, prantsuse, hispaania, vene, hiina ja araabia. Peale termini *indigenous peoples* on inglise keeles veel hulk teisi, millega põlisrahvaid eri riikides tähistatakse, nt *first peoples, First Nations* (Kanadas)*, aboriginal peoples, native peoples, autochthonous peoples, highland peoples* (Tais), *Adivasi* (Indias) jne. ÜRO-s kasutatava termini *indigenous peoples* esimene osa *indigenous* on pärit hilisladina sõnast *indigenus* 'pärismaine, teatud maal sündinud'. See ladina sõna koosneb eessõna *in* vanast tuletisest *indi-* (*indu-*), tegusõna *gignō* 'sündima' tüvest *gen-* ning inglise sufiksist *-ous*. Seega viitab sõna kohapeal sündinud või tekkinud rahvale vastandina sisserännanuile. Sama ladina päritolu tüve kasutatakse ka hispaania terminis *pueblos indígenas*. Seevastu prantsuse vastes *peuples autochtones* on täiendosa pärit vanakreeka sõnast *αὐτόχθων* (ladina *autochthon* vahendusel), mis on moodustatud sõnadest *αὐτός* 'ise' ja *χθών* 'maa'. Eestikeelne lähim vaste võiks olla 'omamaine' või 'pärismaine'. Ka prantsuse keeles on kasutusel mitmeid teisi termineid, nt *peuples indigènes, peuples tribaux, nationalités autochtones et aborigènes* jne. Venekeelse termini *коренные народы* täiendosa lähtub sõnast *корень* 'juur', millel on peale botaanilise ja anatoomilise tähenduse sama lisatähendus mis eesti keeleski: 'millegi algus, algupära, päritolu'. Niisiis viitab ka vene sõna algsele pärinemisele või põlvnemisele, kuid vene sõnal *коренной* on veel teine tähendus 'põhiline, pea-, peamine, olulisim'. Venemaa Föderatsiooni Konstitutsiooni paragrahvis 69 mainitakse väikesearvulisi põlisrahvaid, kelle õigused garanteerib riik (Konstitutsija 2020), kuid Venemaal on terve hulk suuremaid põlisrahvaid, kel on enamasti omanimeline haldusüksus (nn vabariik), kellele väikesearvuliste põlisrahvaste õigused ei laiene. Lisaks on vene keeles sõnaühendil *коренной народ* laiem tähendus kui ÜRO terminil ja sellega võib tähistada iga kaua aega teatud alal elanud rahvast. Nii on ka venelased vene keeles Venemaa *коренной народ* ehk „põlisrahvas".

Araabiakeelse põlisrahvaid tähistava termini الشعوب الأصلية (*aš-šuʿūb al-ʾaṣliyya*) täiendosa أَصْلِيّ (*ʾaṣliyy*) 'algne; originaalne; juur-' on tuletatud tüvest أَصْل (*ʾaṣl*) 'päritolu, juur, allikas, alus' ja nimisõnadest omadussõnu moodustavast liitest -ِيّ (*iyy*). Seega on termini semantiline väli üsna sarnane vene keele vastava termini omaga.

Hiina Rahvavabariik põlisrahvaid oma territooriumil ei tunnista ning seetõttu on neil eraldi termin oma põlisrahvaste ja muu maailma põlisrahvaste jaoks. Ingliskeelse fraasi *indigenous peoples* vastena on ÜRO dokumentides kasutusel termin 原住民 (*yuánzhùmín*), mille komponendid on 原 'algne; töötlemata; algupärane', 住 'elama (kuskil)' ja 民 'rahvas', seejuures moodustavad kaks viimast liitsõna 住民 'elanik, asukas'. Hiina RV seadusandluses on defineeritud nn väikesearvulised rahvusrühmad, keda tähistatakse terminiga 少數民族 (*shǎoshù mínzú*) 'väikesearvuline rahvus(rühm)'. See termin koosneb osadest 少數 'väike arv', 民 'rahvas' ja 族 'klann; hõim; rahvus; ühiste tunnustega rühm', kaks viimast sõna koos moodustavad liitsõna 民族 'rahvus(rühm)'.

Termin *põliskeel* on tuletatud termini *põlisrahvas* eeskujul ja on ÜRO töökeeltes enamasti sõna *keel* sama täiendiga mis vastav põlisrahvast tähistav termin, nt pr *langue autochtone*, hisp *idioma indígena*, vn *языки коренных народов*. Vaid hiina keeles on terminis 土著语言 (*tǔzhù yǔyán*) 'põliskeel' erinev täiend: 土著 (*tǔzhù*) 'põline, aborigeenne, indigeenne'.

Eesti keeles on olemas ka võõrkeelsed terminid *indigeenne* 'pärismaine, päriskodune; BIOL autohtoonne' ja *autohtoonne* 'BIOL kohal tekkinud, antud maal v maakohas tekkinud, indigeenne; ürgne'. Viimase vastandsõna on *allohtoonne* (VSL), kuid nende kõigi kasutusala on üsna spetsiifiline ja kitsas. EKI ühendsõnastik esitab *põlisrahva* sünonüümina ka sõna *pärisrahvas* (EKI ühendsõnastik 2022). Linda Kaljundi (2020) on analüüsinud *põlis-* ja *pärisrahva* ning teiste *päris*-liiteliste sõnade kasutust alates Carl Robert Jakobsoni esimesest isamaakõnest. Ta jõuab tõdemuseni, et „kui põlisrahvas ise ei ole enam alla surutud, siis võib põlisrahva-ideoloogia abil kergesti hakata teisi etnilisi rühmi diskrimineerima. Põhimõtted, mis sobivad hästi rõhutud vähemuste õiguste kaitseks, võivad riigirahvuse käes kergesti muutuda diskrimineerivaks, võõrast tõrjuvaks ja välistavaks." (Kaljundi 2020: 73) Kaljundi leiab, et pärisrahva-põlisrahva kuvand on tihedalt põimunud koloniaaldiskursusega: „[---] eestlaste kujutamine pärismaalastena (ehk tollases [XVIII–XIX sajandi] kõnepruugis pärisrahvana) võimaldas omakorda arendada koloniaalseid võrdlusi ja fantaasiaid." Nüüd, kus oleme oma koloniaalse mineviku seljataha jätnud, võiksime sõna *pärisrahvas* taas julgemalt kasutusele võtta. Selle sõna esikomponent *päris-* on tuletis soome-ugri päritolu tüvest *pära* 'tagumine osa v ots; jäänus(ed), riismed; alus, tõepõhi' (EES 2012). Sugulaskeeltes on selle tüve vastete tähendus enamasti 'tagaosa, lõpp, ots', aga ka 'tipp' või 'põhi', seega midagi, mis on aluseks, millele tuginetakse. Samast tüvest on ka määrsõna *pärit*. Mitmed põlisrahvad kasutavad omanimetusena sõna, mida võib eesti keelde tõlkida sõnaga 'päris'. Näiteks on neenetsite omanimetus *ненэй ненэч* 'pärisinimene, tõeline inimene'. Võrreldes eespool kirjeldatud põlisrahva nimetuste algupära ÜRO ametikeeltes, võib tõdeda, et sõna *pärisrahvas* haakuks etümoloogiliselt ja semantiliselt hästi ka nendega.

Varem on pakutud põlisrahva asemele või kõrvale ka muid sõnu, nt *paigarahvas* (Kalevi Kull ja Valdur Mikita, viidatud Kaljundi 2020: 67). *Paigarahvas* ei saaks siiski põlisrahva terminit asendada kas või sellepärast, et sugugi kõik põlisrahvad pole paiksed, nende seas on ka rändrahvaid või neid, kellele veel hiljuti oli omane rändav eluviis (nt neenetsid).

Et eespool kirjeldatud terminoloogilisi probleeme vältida, oleks ehk otstarbekas võtta taas kasutusele termin *pärisrahvas* ja anda sellele tähendus, mis vastab just rahvusvahelise õiguse mõistele, mida tähistab inglise termin *indigenous peoples*. *Põlisrahva* võiks jätta üldkeele sõnaks, et saaksime seda edaspidi rahus kasutada eestlaste ja ka kõigi teiste eesti põliste rahvarühmade kohta, olgu nad siis eestlased või muulased. Sel juhul ei oleks eestlased enam pärisrahvas, kuid võiksime jätkuvalt end Eesti põlisrahvaks nimetada. Nii nagu on soomlased Soome põlisrahvas, kuid Soome pärisrahvaks on saamid. Siit tulenevalt võiks ka pärisrahvaste keeli nimetada päriskeelteks. Seega: head rahvusvahelist päriskeelte aastakümmet!

VEEBIVARAD

EKI ühendsõnastik. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2022. https://sonaveeb.ee

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. https://www.eki.ee/dict/ety

VSL = Võõrsõnade leksikon. Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa. [Tallinn]: Eesti Keele Instituut, Valgus, 2012. http://www.eki.ee/dict/vsl

KIRJANDUS

IPG 2018 = Indigenous Peoples Glossary. Second Edition. Glossaire sur les peuples autochtones. Deuxième édition. Glosario sobre los pueblos indígenas. Segunda edición. International Fund for Agricultural Development, 2018.

Kaljundi, Linda 2020. Põlisrahvas ja pärisrahvas – mõisteajaloolisi eskiise. – Vikerkaar, nr 9, lk 66–74.

Kiin, Sirje 2017. Indrek Park: eestlased peaksid end iseenda pärast põlisrahvaks kuulutama. – Postimees 3. X.

Konstitutsija 2020 = Konstitutsija Rossiiskoj Federatsii. [Конституция Российской Федерации.] http://kremlin.ru/acts/constitution

Nemvalts, Peep 2020. Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. – Eesti teaduskeel keelterikkas teadusmaailmas. (ACTA Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost, toim P. Nemvalts. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 130–167.

UNDRIP 2007 = United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdfx

Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2., verm. Auflage. Toim Jacob Hurt. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Sven-Erik Soosaar (snd 1973), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), svenerik@eki.ee

On the concepts of *indigenous people* and *indigenous language* in Estonia and in international context

Keywords: indigenous peoples, terms, language planning

In recent years, opinions have been divided over the meaning of the term *põlisrahvas* 'indigenous people'. The article compares some foreign counterparts of the term, particularly those used in the UN official languages. As it turns out, the Estonian word has two meanings in the least, while international law interprets the word differently from general Estonian. In order to avoid future misunderstandings, Estonia should adopt a special term for use in international law. In my opinion the hitherto

synonymous *pärisrahvas* could do nicely. Also, the term *päriskeel* could be introduced to replace *põliskeel* in the sense of indigenous language. After all, the year 2022 has introduced the International Decade of Indigenous Languages.

Sven-Erik Soosaar (b. 1973), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), svenerik@eki.ee

https://doi.org/10.54013/kk776a14

Soome-ugri rahvad uute väljakutsete eel

JAAK PROZES

Viimased kaheksa aastat on olnud soome-ugri ja samojeedi (edaspidi soome-ugri) rahvastele väljakutsete ajaks. Venemaa Föderatsioon on võtnud selge kursi soome-ugri rahvaste vahelise koostöö piiramisele ja nende assimileerimisele. Sama toimub ka teiste rahvastega, kuid oma arvulise väiksuse ja territoriaalse laialipillutatuse tõttu on soome-ugri rahvad ühed haavatavamad.

Artikli kirjutamise ajal pole veel selged Venemaa Föderatsiooni 2020/2021. aasta rahvaloenduse andmed, kuid 2010. aasta rahvaloendus tekitas masendust. Soome-ugri keelte kõnelejaskond kahanes 2002. aasta rahvaloendusega võrreldes 2 miljonilt 1,5 miljonile: kaheksa aastaga vähenes kõnelejaskond poole miljoni inimese võrra. See on väga hirmuäratav arv. Teades, et soome-ugri keeli kõneleb eelkõige viiekümneaastaste ja vanemate põlvkond, ei saa järgnevate rahvaloenduste tulemused erilist optimismi sisendada. Osade sealsete soome-ugri ja samojeedi keelte valdajaskond on kujuteldamatult väike: eenetsi 43, vadja 68, isuri 123, nganassaani 125, saami 353, mansi 938 inimest (Prozes 2012: 13). Needki arvud on tegelikkuses oluliselt väiksemad, sest polnud selgelt määratletud, mida keele valdamine tähendab. Võiks arvata, et nende keelte kaitsmine ja arendamine on ülima tähtsusega riiklik ülesanne. Paraku on nii, et suurriik Venemaa näeb ka kõige väiksemates keeltes ja rahvastes endiselt probleemi, mitte rahvuslikku rikkust. Riigi äärealad, kus soome-ugri rahvad on elanud ja kuhu Vene kolonisatsioon ja riigi repressiivaparaat on neid elama surunud, on hiljem osutunud oluliste sadamate ja kaubateede rajamise paikadeks või nafta ja gaasi, kivisöe ja nikli leiukohtadeks. Kuhu on soome-ugri rahvastel nüüd veel minna?

Muidugi püüavad soome-ugri rahvad oma huvide eest seista, teha natukenegi häält. Ja kuna oma häält napib, siis kaasatakse suuremaid, omariiklusega soome-ugri rahvaid – Eestit, Soomet ja Ungarit. See ei meeldi taas Venemaale, kes mitte ainult ei süüdista hõimuriike oma siseasjadesse sekkumises, vaid ka soome-ugri rahvaid, kõige väiksemaidki, selles, et nood kahjustavad maailmas Venemaa ehk impeeriumi huve. Viimati juhtus see 2014. aastal, kui isureid ja vadjalasi süüdistati Laugasuu (Ust-Luga) sadama laiendusele vastu seismisel eestlaste huvides tegutsemises.

Suuremate Venemaa soome-ugri rahvastega on teised lood, rahvuslikku kaarti kasutades sobib nende puhul separatismi, Venemaa ühtsuse lõhestamise või võimu haaramise süüdistus. Suuremad soome-ugri rahvad – komid, marid, mordvalased ja udmurdid –, kes kõik on oma autonoomsetes vabariikides vähemuses, soovisid 1990-ndatel oma huvide kaitseks kahekojalist parlamenti. Üks koda pidi olema rahvuste koda, millel oleks olnud vetoõigus. Paraku ei saavutanud seda mitte ükski soome-ugri rahvas ja sellepärast on need rahvad seadusandluse tasandil ülimalt alaesindatud. See omakorda võimaldab võtta vastu seadusi, mis pole soome-ugri rahvaste huvides, vaid on nende vastu. Samuti tähendab see, et soome-ugri rahvaid

pole piisavalt võimuorganite juures. Üha enam tsentraliseeruv Venemaa riigipoliitika toob soome-ugri autonoomsete vabariikide etteotsa „varjaagid" – nii kutsutakse juhte, kes määratakse üht või teist vabariiki juhtima. Uus juht aga ei tunne kohalikke eripärasid ega usalda kohalikke, tuues kaasa oma meeskonna. Näiteks tänavu Mari Vabariigi juhi kohalt lahkunud Aleksandr Jestifejev võttis 2017. aastal võimule tulles endaga kaasa meeskonna Saraatovi linnast. Sellised tüüpilised juhtumid aga näitavad, et kohalikke tõrjutakse võimu juurest ja soome-ugri rahvaste niigi madal enesehinnang langeb veelgi. Kokkuvõtvalt, soome-ugri rahvaste mõju oma vabariikides üha väheneb ning sõltub tegelikult määratud riigipea suvast. Tavaliselt määratakse kultuuri- või rahvuspoliitikaministriks kohalik, kellele eraldatakse mingi hulk raha pidustuste korraldamiseks.

Viimase kolme aasta rahvuspoliitilised märksõnad on Venemaa ühtsus ja väliskontaktide lõpetamine, riiklik juhtimine ja kontroll. Pea kõigi soome-ugri rahvaste organisatsioonide üritused toimuvad Venemaa ühtsuse egiidi all, võimumeelsed juhid aga lisavad, et nad ei pea oma tegevuses lähtuma oma rahva, vaid riigi huvidest. 20. mail 2022 pidas Venemaa soome-ugri rahvaste assotsiatsiooni esimees Pjotr Tultajev Petroskois (Petrozavodskis) kõne, milles ütles: „Iga ühiskondliku organisatsiooni kohus peab olema suunatud oma riigi tugevdamisele ja Venemaa natsiooni ühtsusele" (vt P. N. Tultaev prinjal... 2022). Seega on dokumendid, mida võtavad vastu soome-ugri rahvaste esindusorganisatsioonid, muutunud omamoodi palvekirjadeks, kus avaldatakse soovi ühe või teise mure leevendamiseks. Neis praktiliselt ei leidu etteheiteid riigivõimule. Ühtsuse parimaks teostamiseks võttis Venemaa Föderatsiooni riigiduuma 2018. aastal vastu seadusemuudatuse,[1] mis muutis rahvuskeelte õppe sisuliselt vabatahtlikuks (Baryševa 2018). Selle tulemusena on kiirelt vähenenud rahvuskeelt õppivate noorte arv ja sisuliselt tähendab see seda, et rahvusliku koosseisu poolest ühtsete rahvuskülade mänguväljakud on muutunud venekeelseks. Praegu on soome-ugri rahvastel kolm valikut: õppida rahvuskeelt emakeelena, riigikeelena või integreeritult koos piirkonna ajalooga. Viimane tähendab olematut rahvuskeele õppimist, keskmine variant tähendab keeleõpet algtasemel ja on mõeldud ka näiteks venelastele, esimene variant tähendab emakeele õpet 4–5 tundi nädalas. Selle aasta kevadel on tulnud aga Kremlist suunised, milles soovitatakse rahvuskeele kui emakeele õppe vähendamist 2–3 tunnile nädalas (vt Aljona Nesterova postitust 14. IV 2022 Vkontakte: Zaščitim sebja | Dor"jam As'nymös).

Suureks mureks olid keskvõimule liiga isepäised soome-ugri rahvaste organisatsioonid, kelle tegevust otsustati rahastamise kaudu piirata. On head organisatsioonid, kes töötavad hästi ja saavad toetust, ning on halvad organisatsioonid, kes ei oska koostööd teha. Kuna koostööd mittetahtvad organisatsioonid võisid saada toetust välisfondidest, siis võeti riigiduumas 2012. aastal vastu välisagendi seadus. 2020. aastal laienes seadus ka füüsilistele isikutele, mis põhimõtteliselt tähendab seda, et igast Venemaa kodanikust võib saada välisagent, kui ta saab toetust või teda tunnustab näiteks rahaliselt mõni välismaa fond (Čto menjaetsja... 2020). Erinevate, sealhulgas

[1] Vene föderaalseadus 273-FZ (29. XII 2012) „Haridusest Venemaa Föderatsioonis", artikkel 14 „Hariduse keel", punkt 6, vt http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/bf7fadb3532c712ccd28cc2599243fb8018ed869/

vägivaldsete meetmete kaudu on soome-ugri rahvaste organisatsioonid kohalike võimude kontrolli all ega näita märkimisväärset initsiatiivi oma rahvaste huvide eest seista. Nad teevad seda, millel on võimude otsene heakskiit. Enamasti tähendab see naerunäolisi rahvuspidusid, millel on aastate jooksul hakanud aina enam kõlama vene keel, taustal Vene lipud ja loosungid „Me kõik koos oleme Venemaa" – „Мы все вместе Россия!". Nii luuakse ühtsust, uut rahvust ja identiteeti, millel nimeks „venemaalane" – *россия́нин*.

Selle taustal on selge, et soome-ugri rahvaste senine koostöö ei saanud kuidagi olla kooskõlas Venemaa rahvuspoliitiliste huvidega. Vene rahvuspoliitika ideoloogide meelest on koostöö taga „soome-ugri maailma" konstruktsioon, mis nende meelest vaid väidetavalt populariseerib soome-ugri rahvaste koostööd keelte ja kultuuride kaitsmiseks ja arendamiseks. Tegelikult aga olevat koostöö eesmärk kahju tegemine Venemaa rahvusvahelisele mainele, riigi survestamine ja soome-ugri rahvaste eemaldamine vene keele- ja kultuuriruumist ehk segregatsioon.

Nii ilmus 2013. aasta lõpus Venemaa strateegiliste uuringute instituudi ajakirjas Problemõ natsionalnoi strategii instituudi teaduri Vassili Ivanovi kirjutis „Natsionaalseparatism soome-ugri vabariikides ja välisfaktor". Ta väitis, et „soome-ugri kaart" ongi sellepärast tekkinud, et Lääs saaks väidetavat soome-ugri rahvaste vägivaldset assimileerimist Venemaa vastu ära kasutada ja sellega Venemaad survestada. Miks on Lääne tähelepanu soome-ugri regioonidel? Seepärast, et just seal asuvad Venemaa sõjatööstuskompleksid, samuti on seal palju maavarasid. Idee soome-ugri maailma keelelisest ja kultuurilisest ühtsusest ning veresugulusest eestlaste, soomlaste ja ungarlastega kannab russofoobset, venevastast iseloomu. Eelkõige ei meeldi autorile mõtted sellistest soome-ugri üritustest, mis võiksid kuidagi neid rahvaid ühendada. Hõimupäeva idee on Venemaa jaoks halb, sest see loovat soomeugrilaste ja teiste Venemaa rahvaste vahele barjääri; soome-ugri rahvaste noorteühendus on halb, sest sealt tuli soome-ugri kultuuripealinna idee, pealegi tegeldakse seal „soome-ugri lipu lehvitamisega"; üldse on soome-ugri identiteet halb, sest murendab Venemaa ühtsust – nii kistavat soome-ugri rahvad Vene Föderatsiooni ühtsest kultuuriruumist välja. (Ivanov 2013) 2014. aasta oktoobri intervjuus „Millest võib Eesti ilma jääda skandaali tõttu akadeemik Tiškoviga" ütleb akadeemik Valeri Tiškov eesti etnograafide kohta: „Nad liiguvad kõikjal Venemaal ja kirjutavad rohkelt rumalusi." Kuid see on ainult pool häda. Edasi jätkab intervjueerija Igor Šiško, kes kirjutab nagu 1930-ndatel (Soome asemel on nüüd USA): „Probleem on, et Eesti teadusest, mis uurib soome-ugri rahvaid, on saanud Eesti riigi Venemaa-vastase välispoliitika instrument. Toetades Eesti kaudu Venemaa soome-ugri rahvaid, püüab USA tegelikult Venemaad välispoliitiliselt survestada. „Tagakiusatud rahvaid" toetades soovib USA tegelikult Venemaa kodanikkonda lõhestada." (Šiško 2014) 2016. aasta veebruaris ÜRO-s välja kuulutatud põlisrahvaste keelte päevale pühendatud ja rahvusvähemuste probleeme kajastaval nõupidamisel ütles Venemaa riigiduuma endine esimees Sergei Narõškin, et udmurdi keelt ja kirjandust ei toetata mitte Eesti vahendeist, vaid rahastus tuleb teistest riikidest. See oli vastus udmurdi poeedile Aleksei Arzamazovile, kes rääkis Eesti toetusest ja sellest, et Venemaa ise kahjuks udmurdi kirjandust piisavalt ei toeta. (Sergej Naryškin... 2016)

Nendest mõtteviisidest lähtuvalt oli selge, et soome-ugri rahvaste koostöö pidi saama riigi kontrolli alla. Need muudatused on jälgitavad eriti peale 2014. aastal toimunud Krimmi okupeerimist Venemaa Föderatsiooni poolt. Eelkõige ei meeldinud riiklikule keskvõimule soome-ugri rahvaste maailmakongressid, sest need tõstsid soome-ugri rahvaste rahvuslikku ja rahvusvahelist prestiiži. Ainuüksi Eesti, Soome ja Ungari presidentide osavõtt kongressidest oli märgilise tähendusega. Vähe sellest, kongressidel peetud tervituskõned ja ettekanded viitasid aeg-ajalt sellele, et soome-ugri rahvastel on Venemaal probleeme, eelkõige keeleprobleeme. Samuti viidati kongresside lõppdokumentides erinevatele rahvusvahelistele dokumentidele, mis rääkisid põlisrahvaste ja rahvusvähemuste õigustest, muu hulgas õigusest enesemääramisele. Esimene riigivõimu katse saada kongressid oma kontrolli alla tehti 2008. aastal, mil sooviti, et kongressi peakorter läheks Helsingist Venemaale. Paraku ei suudetud siis otsustada, millisesse linna täpsemalt, ja nii jäi peakontor Helsingisse. 2012. aastal sekkus riigivõim soome-ugri rahvaste delegatsioonide moodustamisse, et Ungaris Siófokis toimuvale kongressile Venemaa Föderatsioonist lähetatud delegatsioonides oleks ustavad inimesed, kelle sõnum oleks: meil on kõik hästi. Usinalt jälgiti, et neil ei tekiks liiga palju kokkupuuteid eestlaste, soomlaste ja ungarlastega. 2016. aastal aga otsustati, et Venemaa soome-ugri rahvad saadavad Lahtis toimunud kongressile vähendatud delegatsioonid (viis delegaati), sest raha pole. Raha aga pole sellepärast, et Eesti, Soome ja Ungari on ühinenud sanktsioonidega Venemaa vastu. 2021. aasta aprillis teavitas Venemaa soome-ugri rahvaste assotsiatsioon, mis on Vene riigivõimu meelest ainuke legitiimne soome-ugri rahvaste organisatsioonide liit, oma avalduses, et „viimaste aegade rahvusvahelises soome-ugri liikumises on tõusnud eriti eredalt esile destruktiivsed, selgelt poliitilised tendentsid, mis väljenduvad ka soome-ugri rahvaste maailmakongresside tegevuses, kus „soome-ugri kaarti" kasutatakse kui ühte võimalust, avaldamaks survet ühele või teisele riigile, aga etnilisi küsimusi kasutatakse etnopoliitiliste spekulatsioonide eesmärgil". Ühtlasi leiti, et kongresse ei korraldata selleks, et probleemidele konstruktiivseid lahendusi leida, vaid neid kasutatakse instrumendina Venemaa siseasjadesse sekkumiseks. Sellepärast ei pea assotsiatsioon Venemaa Föderatsiooni soome-ugri rahvaste osavõttu kongressist soovitavaks, lisades avalduse lõppu: „Me paneme kahtluse alla kongresside toimumise vajalikkuse tulevikus." (Zajavlenie Obščerossijskogo... 2021) Sellega pandi punkt soome-ugri rahvaste seni küllaltki üksmeelsele koostööle. Tegelikult olid juba varem katkenud mitmed koostöövormid, näiteks soome-ugri rahvaste noorteassotsiatsiooni kongressid. Samuti ei korraldatud 2016. aastal Hantõ-Mansiiskis rahvusvahelist soome-ugri üliõpilaste kongressi (IFUSCO): korraldajad viitasid keerulisele olukorrale riigis, mainides, et nad ei saa põhjusi avaldada.

Seega näeme, kuidas Venemaa Föderatsioon järjekindlalt lõhub soome-ugri rahvaste koostööd ja piirab rahvusvahelisi kontakte. Lisaks soome-ugri rahvaste organiseeritud esindus- ja koostööorganisatsioonide tegevuse takistamisele tegeleb riigivõim ka sellega, et fennougristika kui teadus oleks pärsitud. Ülikooli õppekavades on soome-ugri keelte ja kultuuride õpetamine viidud miinimumini. Teadust ja teadlasi aga kasutatakse ära nii rahvaste ajaloo kui ka rahvaloenduse tõlgendamisel, ikka nii nagu riigile kasulik. 2021. aasta detsembris Saranskis toimunud VII soome-ugri

rahvaste assotsiatsiooni kongressil ütles ajaloodoktor Nikolai Arsentjev: „[---] rahvused peavad oma ajaloole tagasi vaadates mõtlema eelkõige liitriigi huvide peale, mis on kõige tähtsam. Mitte keel ei ühenda rahvust, vaid just riik [---]. Osa ajaloolasi kirjutavad koguni, et Venemaa impeerium on tekkinud jõhkrate vallutuste tulemusel, õhutades nii separatismi." Etnograaf Sergei Melnikov aga rääkis, et rahvaloenduste statistika ei peegelda rahvuste tegelikku olukorda: „Eksivad need teadlased ja soome-ugri rahvaste esindajad, kes 2010. aasta rahvaloenduse andmetele tuginedes kujutavad soome-ugri rahvaste olukorda tumedana." Tegelik olukord olla palju parem, sest segaperekondades elavad soomeugrilased panid end kirja venelastena, mistõttu olevat soomeugrilasi palju rohkem ja nende olukorra pärast polevat tarvis muretseda. (VII S"ezd Obščerossijskogo... 2021)

Paratamatult tekib nüüd küsimus, kuidas edasi. Praegu, üha hoogustuva Vene-Ukraina sõjategevuse taustal on selge, et Venemaal elavatel soome-ugri rahvastel sisuliselt puuduvad võimalused oma keelte ja kultuuride eest seista. Midagi aga siiski tehakse. Järgnevalt annan toimuvast lühiülevaate ja teen seda nende rahvaste organisatsioonide Dorjam Asnõmös (Kaitseme Iseend), Komi Voitõr (Komi Rahvas) ja Mari Ušem (Mari Liit) suhtlusportaali VKontakte lehekülgede põhjal, sest minu meelest pole paremat infokanalit.

Kõigepealt, üldisemal tasandil on suur osa soome-ugri rahvaste organisatsioonidest avaldanud toetust Putini otsusele viia läbi erioperatsioon, et kaitsta Donetski ja Luganski elanikke. Oma avaldustes leiavad nad, et levida ei tohi natslik ideoloogia ja Ukrainas toimub keeleline diskrimineerimine. Mordva (ersa ja mokša) rahva kongressi täitevkomitee leidis koguni, et Ukrainas alandatakse ja tapetakse inimesi, kes soovivad rääkida oma emakeeles. Seega näeme siin paradoksaalset postkoloniaalse diskursuse nähtust, mida kutsutakse enesekolonisatsiooniks: mordvalased, kes on võtnud üle neid koloniseerinud venelaste keele, on võõra keele eest nõus seisma ka võõrriigi territooriumil. Soome-ugri rahvaste organisatsioonide avaldustele ja mõne liidri antud allkirjadesse, mis toetavad Putini sõda, tuleb suhtuda tõsiselt. Me küll ei tea, kuidas need avaldused sündisid ja allkirjad tulid, milliseid repressioone rakendati, kuid vaikimine oleks siiski võimalik olnud. Võib-olla ongi soome-ugri rahvaste vaikimise tee ainumõeldav valik. Vaikimine on oluline joon iseloomustamaks Venemaa soome-ugri rahvaste praegust olukorda ja seisukohti. Sellel vaikuse foonil võttis 20. mail Petroskois toimunud seminar-nõupidamisel (riigi omavalitsuste osast rahvuspoliitika strateegia realiseerimisest kuni 2025. aastani) siiski sõna assotsiatsiooni esimees ja senaator Pjotr Tultajev, kes ütles: „Kahjuks aga on soome-ugri keelte säilimise küsimus võtnud välismaal poliitilise ideoloogia vormi. On saabunud aeg vaadata ümber ja teisiti mõtestada suhteid Venemaa ja välismaa soome-ugri organisatsioonide ja instituutide vahel." Mida ta selle ümbervaatamise all silmas pidas, ei selgu. Sõjateema soome-ugri rahvaste VKontakte lehekülgedel aga väga palju kajastamist ei leia, praeguseks on maha võetud ka rahu nõudvad ja sõda hukka mõistvad sissekanded. Teistega võrreldes on komide seas sõjavastaseid kõige rohkem, nende postitused on aga kustutatud. Samas on sõjateema kaudselt esil näiteks siis, kui komid võitlevad oma emakeele eest. 15. märtsil pidasid aga marid hiies palvuse, et verevalamine lõppeks. Viimati olla selline palvus aset leidnud Teise maailmasõja ajal.

Üks oluline märksõna, mis iseloomustab Venemaa Föderatsiooni soome-ugri rahvaste tegevust praegusel sõjaajal, on pidustused. Tundub, et nendeks on tõesti palju raha eraldatud. Mõnedki peod, nagu maride 1920-ndatest aastatest alguse saanud Peledõš pairem (Lillepidu), on saanud koguni riikliku staatuse. Eriti paistavad erinevate kevadiste pidustuste korraldamisega silma marid ja udmurdid, sõda nagu ei olekski. Üldiselt on nii, et ega soome-ugri rahvaste esindajaid väga palju sõjas pole. Sõjakus pole just soome-ugri rahvaid iseloomustav tunnusjoon. Seega pole ka soome-ugri rahvaste seas märkimisväärselt langenuid: maride ja udmurtide puhul on juuni teise poole seisuga langenud u 50 sõjaväelast, teistel soome-ugri rahvastel vähem.[2] Võib öelda, et langenud on enamasti sõdinud lepingu alusel ja pärit küladest, kus pole piisavalt tööd ja majanduslik olukord on halvem. Sõjaga seonduvalt leidis väga palju tähelepanu 9. mai tähistamine, seda tegid kõik soome-ugri rahvaste organisatsioonid.

Teine oluline märksõna on oma rahvusliku kultuuriruumi märgistamine erinevate mälestustahvlite ja ausammastega, samuti rahvusliku liikumise tegelaste ja kangelaste mälestamine. Näiteks maride rahvusorganisatsioonid paigaldasid Joškar-Olas aastal 2021 kümmekond mälestustahvlit, viimati ajaloolasele Ksenofont Sanukovile (1935–2021). Huvitav on, et maride organisatsioon Mari Ušem asetas Mari Sangari päeval lilled Mamitš Berdeile – vürstile, kes aastail 1552–1556 juhtis marisid võitluses Moskva suurvürstiriigiga. Tunnustuse küsimused on soome-ugri rahvastele jätkuvalt aktuaalsed, nii marid kui ka udmurdid asutasid uusi rahvuslikke preemiaid ja kinnitasid preemiatega seonduvate medalite kuvandeid.

Kolmandaks märksõnaks on n-ö rohelised teemad, eelkõige tegelevad nendega komid, kes protesteerivad Šiesi prügila ehitamise vastu, samuti uute naftapuurtornide rajamise ja vanade käigushoidmise vastu. 27. mail avaldas Komi Vabariigi riiginõukogu (parlamendi) liige Nikolai Bratenkov VKontaktes artikli „Kolonisaatorid ja muulased", milles väljendas Lukoiliga läbirääkimistel esile tõusnud seisukohta, et võib-olla oleks parem, kui naftat poleks. Paljud probleemid langeksid ära: miks peab kummardama Lukoili ees, kes nõudis läbirääkimistel mobiiltelefonide väljalülitamist? Komi Voitõr on ainuke soome-ugri rahvaste organisatsioon, kellel on seadusandliku initsiatiivi õigus ja keda riigivõim aktsepteerib komi rahva esindusorganisatsioonina. Nemad tõstatavad ökoloogiaküsimusi parlamendis, kuhu on esitanud eelnõu, milles nad nõuavad looduse reostajatele suuremaid karistusi ja nende tekitatud kahju enamat kompenseerimist ning 20 aastat vanade puurtornide sulgemist. Keskkonnateemadega haakub maride keskorganisatsiooni Mer Kanaš (Mari Nõukogu) soov rajada Joškar-Ola linna mari park, samuti nende võitlus sõjapolügooni laienemise vastu. Udmurtide keskorganisatsioon Udmurt Keneš (Udmurdi Nõukogu) soovib aga Ižkari (Iževsk) rajada kasehiit.

Rahvuslikke pingeid ja võitlust rahvuskeele eest on märgata kõige rohkem komidel. Nende organisatsioon Dorjam Asnõmös avaldas 29. märtsil Afganistani sõjaveteranide ühenduse kirja, milles protestitakse Ižmakomi rajooni administratsiooni juhi Igor Norkini vastu, kes oli öelnud: „Venestumine on jõudnud Ižmasse, aina

[2] Artikli koostamise ajal on tulnud teateid (rahvuslike) pataljonide moodustamisest Mari ja Udmurdi vabariikides, kus soome-ugri rahvad on arvulises vähemuses.

rohkem on tänavail lapsi, kes räägivad vene keeles." Veteranid tuletavad Norkinile meelde, mis riigi kodanik ta on, ja mainitakse, et Ukrainas hakkas kõik sellest peale, et seal ei armastatud vene keelt. Rahvastevaheline suhtluskeel on vene keel. Veteranid esitasid kaebuse prokuratuuri. Või siis juhtum, kus avaldatakse lapsevanema kiri, milles protesteeritakse komi keele õppimise vastu: lapsevanem ei taha, et Komimaal, kus tõuseb natsionalism, peab õppima komi keelt, ta ei soovi, et oleks nagu Ukrainas, kus samuti öeldi, et peab õppima ukraina keelt. Mõlema kirja juures polemiseerisid organisatsiooni esindajad kirjade autoritega. Lisaks saab suhtlusvõrgustikust teada, et rahvasaadikud süütasid komide organisatsiooni Dorjam Asnõmös skandinaaviapärase ristilipu, nimetades seda fašistlikuks. Mõlemad komide organisatsioonid aga protestisid Venemaa haridusministeeriumist tulnud uue standardi vastu, milles tahetakse vähendada rahvuskeele tunde. Dorjam Asnõmös leidis, et peaks seadusega kinnitama komi keelt emakeelena õppijatele tundide arvuks minimaalselt neli tundi nädalas. Ja kirjutatakse: „Keeled kaovad, aga meie tegeleme siin vene keele diskrimineerimisega Ukrainas." Komi Voitõr korraldas kokkusaamise haridusministriga, mille tulemuseks oli ministri lubadus, et komi keele tundide arvu ei vähendata. Komi Voitõr tähistas ka 30 aasta möödumist riigikeelte seaduse vastuvõtmisest, millega komi keel sai riigikeele staatuse. Komi Vabariik oli esimene Venemaa regioon, kus selline seadus vastu võeti.

Keeleküsimusele pööravad veel märkimisväärselt tähelepanu udmurdid, kes korraldasid aprillis-mais mitu etnoetteütlust, millest võttis osa enam kui 2500 inimest. Udmurdid on olnud ka väga aktiivsed naistega seotud ettevõtmiste läbiviijad ning peretraditsioonide ja rahvariiete populariseerijad. Aprillis peeti Alnaši rajoonis soome-ugri naistefoorum, kus oli kolm sektsiooni: naise roll rahva kultuuripärandi säilitamisel ja põlvest põlve rahvuslike väärtuste edastamisel, laste kasvatamisel; keele ja kultuuri säilitamine; tervislikud elukombed. Udmurtidel tegutseb jätkuvalt noorteorganisatsioon Šundõ (Päike), mis on pühendunud lastelaagrite korraldamisele.

Kuidas edasi? Venemaa soome-ugri rahvaste assotsiatsiooni valitud juht Pjotr Tultajev on öelnud, et Venemaa ja välismaa soome-ugri rahvaste organisatsioonide suhted peab üle vaatama ning teisiti mõtestama (P. N. Tultaev prinjal... 2022). Samas on assotsiatsioon oma avalduses leidnud, et soome-ugri rahvaste maailmakongresside korraldamine pole tulevikus otstarbekas. Ent mis on otstarbekas? Vaadeldes soome-ugri rahvaste koostöövormide arengut viimasel kaheksal aastal, tundub aina enam, et ükski vorm pole otstarbekas, eriti institutsioonide tasandil. Kristi Salve 80. sünnipäevale pühendatud juubelikonverentsil tänavu aprillis said Karjala Vabariigi etnoloogid ja rahvaluuleteadlased esineda oma nime all, kuid ilma viiteta teadusasutusele, mida nad esindasid. Kas võib sellest välja lugeda, et soome-ugri rahvaste koostöö on võimalik vaid kodaniku ehk rohujuure tasandil? Oleks see vaid nii! Kahjuks pole Venemaa kodanike riik. Sotsioloog Juri Levada järgi on tegemist riigiga, mis ei jäta oma kodanikele isiklikku tegutsemisruumi, ning selle tulemuseks on võimudest täielikult sõltuv ja igati kontrollitav subjekt (Levada 1993: 16). Kuid mida Tultajev silmas peab?

Kuna kõik on muutumises, on juba tõusnud küsimus, kuidas peavad tegutsema Eesti Vabariigi soome-ugri rahvastega tegelevad institutsioonid: ülikoolid, instituudid, muuseumid, kodanikuühendused. Venemaa soome-ugri rahvad on koostööst endiselt huvitatud, seda näitavad üksikisikutelt saabunud kirjad ja koostööettepanekud. Eelkõige ollakse huvitatud hariduslikest ja akadeemilistest eesmärkidest. Kusjuures rõhk pannakse veebiplatvormide arendamisele, mis võimaldaks hoida soome-ugri rahvaste ühtsust, samuti stimuleerida nende tegevust, olgu näiteks haridusplatvormi arendamine koostöös Eesti ülikoolidega, teemadeks soome-ugri rahvaste probleemid, keeled ja kultuurid. Nende all käsitletaks näiteks demokraatiateooria, kodanikuühiskonna, keelepoliitika jms küsimusi. Muidugi ollakse jätkuvalt huvitatud, et teave nii nende rahvaste olukorrast kui ka keskkonnaküsimustest jõuaks laia maailma.

Eraldi küsimus on teadustegevus: kuivõrd on sealsed teadlased oma teadusmõttes vabad? Võivad nad üldse lähtuda oma sisemisest häälest või peavad täitma riigi tellimust, ülalt tulevaid ideoloogilisi suuniseid? Tähtis on, et Venemaa Föderatsioonis elavaid soome-ugri rahvaid uurivad Eesti teadusasutused saaks tegutseda, hoida vaba mõtet ja pakkuda alternatiive, diskussioone. Elame ajajärgul, mil raudne eesriie on sulgumas ja meie oleme sedapuhku teisel pool riiet. Peame suutma tagada soomeugrilise rahvus- ja teadusmõtte vabaduse.

VEEBIVARAD

Konsul'tant Pljus. [Консультант Плюс.] http://www.consultant.ru/

VII S"ezd Obščerossijskogo obščestvennogo dviženija «Associacija finno-ugorskih narodov RF». – Youtube: Associacija finno-ugorskih narodov, 18. XII 2021. [VII Съезд Общероссийского общественного движения «Ассоциация финно-угорских народов РФ». – Youtube: Ассоциация финно-угорских народов, 18. 12. 2021.] https://www.youtube.com/watch?v=ii-Wsi8AN0I&t=20275s

Vkontakte: Zaščitim sebja | Dor"jam As'nymös. [ВКонтакте: Защитим себя | Доръям асьнымöс.] https://vk.com/as_kyv_dor_ru

KIRJANDUS

Baryševa, Elena 2018. Ne v uščerb russkomu: čto ne tak s zakonom RF ob izučenii nacional'nyh jazykov. – Deutsche Welle, 19. VI. [Елена Барышева, Не в ущерб русскому: что не так с законом РФ об изучении национальных языков. – Deutsche Welle, 19. 06.] https://p.dw.com/p/2zros

Čto menjaetsja v zakonodatel'stve ob inoagentah? – Gosudarstvennaja duma federal'nogo sobranija Rossijskoj Federacii, 23. XII 2020. [Что меняется в законодательстве об иноагентах? – Государственная дума федерального собрания Российской Федерации, 23. 12. 2020.] http://duma.gov.ru/news/50387/

Ivanov, Vasilij V. 2013. Nacional-separatizm v finno-ugorskih respublikah RF i zarubežnyj faktor. – Problemy nacional'noj strategii, kd 21, nr 6, lk 95–110. [Иванов Василий

Витальевич, Национал-сепаратизм в финно-угорских республиках РФ и зарубежный фактор. – Проблемы национальной стратегии, № 6 (21), с. 95–110.]

Levada, Jurij (peatoim) 1993. Sovetskij prostoj čelovek: Opyt social'nogo portreta na rubeže 90-h. – Moskva: Mir, Okean. [Юрий Левада (общ. ред.), Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х. Москва: Мир, Океан.]

P. N. Tultaev prinjal učastie v seminare-soveščanii po realizacii strategii gosudarstvennoj nacional'noj politiki. – Associacija finno-ugorskih narodov RF, 20. V 2022. [П. Н. Тултаев принял участие в семинаре-совещании по реализации Стратегии государственной национальной политики. – Ассоциация финно-угорских народов РФ, 20 мая 2022.] https://afunrf.ru/news/p-n-tultaev-prinyal-uchastie-v-seminare-soveshchanii-po-realizatsii-strategii-gosudarstvennoy-natsio9033/

Prozes, Jaak 2012. Venemaa rahvaloendus ja uurali rahvad. – Soome-ugri sõlmed 2010–2011. Tallinn: Fenno-Ugria, lk 12–17.

Sergej Naryškin obespokoen inostrannoj podderžkoj literatorov, pišuščih na jazykah narodov RF. – Inform-24.com, 21. II 2016. [Сергей Нарышкин обеспокоен иностранной поддержкой литераторов, пишущих на языках народов РФ. – Inform-24.com, 21. 02. 2016.] https://inform-24.com/8014-sergey-naryshkin-obespokoen-inostrannoy-podderzhkoy-literatorov-pishuschih-na-yazykah-narodov-rf.html

Šiško, Igor' 2014. Čego možet lišit'sja Èstonija iz-za skandala s akademikom Tiškovym? – Rubaltic.ru 15. X. [Игорь Шишко, Чего может лишиться Эстония из-за скандала с академиком Тишковым? – Rubaltic.ru 15. 10.] https://www .rubaltic.ru/article/obrazovanie-i-nayka/15102014-finnougry/

Zajavlenie Obščerossijskogo obščestvennogo dviženija „Associacija finno-ugorskih narodov Rossijskoj Federacii". – Associacija finno-ugorskih narodov RF, 23. IV 2021. [Заявление Общероссийского общественного движения «Ассоциация финно-угорских народов Российской Федерации». – Ассоциация финно-угорских народов РФ, 23 апреля 2021.] https://afunrf.ru/news/zaiavlenie-assotciatcii-finno-ugorskikh-narodov-rossii-1772/

Jaak Prozes (snd 1965), MA, MTÜ Fenno-Ugria Asutuse nõunik (Pärnu mnt 28-9, 10141 Tallinn), info@fennougria.ee

Finno-Ugric peoples facing new challenges

Keywords: Finno-Ugric minorities, national politics, Finno-Ugric cooperation

Despite the continuing decline of the already small numbers of the Finno-Ugric peoples of the Russian Federation, the government makes efforts to prevent the development of education in their ethnic languages and teaching those languages. The few attempts of the Finno-Ugrians to stand up for their rights are dealt with as manifestations of separatism against the Russian state.

What is particularly repugnant to the Russian authorities is Finno-Ugric cooperation, which brings along distancing from the influence of Russian culture and a weakening of integration into the society meant to bear a Russian identity. Moreover, the republics of Estonia, Finland and Hungary tend to criticize the national politics of the Russian Federation, encouraging its Finno-Ugric peoples stand up for their national rights. This, however, is seen as a political issue not to be aired. The Finno-Ugrians should be content with a right to speak their native tongue at home, to prepare their national dishes, to wear their national costumes and have their national celebrations.

The ongoing Russian military action in Ukraine has sharply slowed down the cooperation and communication between Finno-Ugric peoples. Part of the Finno-Ugric representative organizations have approved the expansion to Ukraine as initiated by Vladimir Putin, while others are holding their peace. There are not many who are openly anti-war. Although the Finno-Ugric organizations are still active, they mostly deal with ethnic celebrations and marking their cultural space with commemorative plaques and monuments. Komi organizations stand out somewhat more, dealing with environmental issues and actively fighting for the teaching of their mother tongue in the schools of the Komi Republic.

The new situation makes one ask how should Finno-Ugric cooperation be developed in the future. It could be in the interests of Estonia to develop various educational platforms enabling virtual communication and to advance research activities. In the changed conditions we need to be able to guarantee the freedom of the Finno-Ugric national and scientific thought.

Jaak Prozes (b. 1965), MA, Fenno-Ugria, Counsellor (Pärnu mnt 28-9, 10141 Tallinn), info@fennougria.ee

Sõvva, laulik, laululaiva... Kalevise poisikese eepilised lood nüüd ka võru keeles

Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kalõvipoig. Ümbrepandja Kalla Urmas; toimõndaja Kuuba Rainer; kokkosäädjä' Hollo Aimi ja Kuuba Rainer; keelenõvvo andja Jüvä Sullõv. Võru Instituut, 2022. 288 lk.

I

Kalevipoeg on tuntuim eesti tekke- ja seletusmuistendite kangelane, kelle tegevusest on sündinud mitmesuguseid maapinnavorme. Võib arvata, et Eesti aladel on algselt tegutsenud nimeta hiid, kellest on sajandite jooksul saanud piirkondlikud vägilased (nt Suur Töll/Tõll, Piret, Vanapagan jt). Keeleteadlane ja folklorist Felix Oinas on oletanud, et universaalse olemusega hiiupärimus jõudis Läänemere-äärsetele aladele tõenäoliselt juba I sajandil peaasjalikult ida poolt ning leidis endale alustuseks sobiva maastiku Eesti ala idaosas Põhja-Tartumaal ning Lääne-Virumaal.[1] Rahvapärimuse kohaselt ongi Põhja-Tartumaa voored Kalevipoja künnivaod, sulglohud ehk söllid[2] Kalevipoja silmapesukausid, muistsed linnamäed tema magamisasemed jne. Maastikul leiduvaid silmapaistva välimusega ja/või eriti kogukaid rändrahne on rahvajuttude kohaselt seostatud samuti Kalevipoja ning teiste hiidude tegemistega. Kuigi meile meeldib mõelda, et Kalevipoja-pärimus on Eesti maastikule ja folkloorile ainuomane, võib sarnaseid muistendimotiive leida kõikjalt, kus inimeste elupaiku ümbritseb rohkem või vähem liigendatud maastik või kus leidub rändrahne. Hiiumuistendite tuummotiivide rahvusvaheline sarnasus lubab oletada, et need motiivid võivad põhineda inimsoo ürgvanadel arusaamadel ning traditsioonidel, mis aja kulgedes on edasi arenenud ja kinnistunud moel või teisel eri rahvaste usundi-, muistendi- ja/või maastikupärimusse ning kultuurilukku.[3]

Oinas, kes on uurinud Kalevipoja-muistendite kesksete motiivide dünaamikat, on tõdenud Kalevipojaga seotud folklooriainese vastuolulisust, heterogeensust ja rahvusvahelisust, millest esimesed eesti soost haritlased Friedrich Robert Faehlmann (1798–1850) ja Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) hakkasid modelleerima rahvus- või kangelaseepose peategelaseks sobilikku karakterit.[4]

Rahvuseepose sünd oli keerukas. Algselt oli see kavandatud proosas, kuid „Kalevala" eeskujul otsustas Kreutzwald valida siiski regivärsi vormi. Paraku pole eesti vanem rahvalaul eepiline, vaid domineerivalt lüüriline, nii et Kalevipoja-muistendite pudemetest trohheilist tetrameetrit jäljen-

[1] **F. Oinas**, Surematu Kalevipoeg. (Keele ja Kirjanduse raamatusari 1.) Tallinn: Keel ja Kirjandus, 1994, lk 16.

[2] Eestis enam kui 12 000 aastat tagasi liustikujää setetesse mattunud jääpanga sulamise tagajärjel maapinda tekkinud paarikümne meetri sügavused ja kuni paarisaja meetri laiused lohud. Rahvapärimuses on nende tekkimine seotud hiidudega (Vanapagana jäljehauad Paganamaal, Kalevipoja silmapesukauss Kassinurme mägedes, Kanahaua sulglohk Tartumaal jne).

[3] Vt **F. Oinas**, Kalevipoeg kütkeis. https://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev2/klvp_kytkes.html

[4] Samas.

davas värsimõõdus enam-vähem tervikliku süžeega eepose komponeerimine oli omas ajas paras kangelastegu. 1853. aastal valminud ja 12 loost koosnenud „Alg-Kalevipoeg" jäi paraku tsensuuri tõttu ilmumata. Põhjalikult ümbertöötatud teos ilmus koos saksakeelse tõlkega annete kaupa Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes aastatel 1857–1861. „Kalevipoja" rahvaväljaanne ilmus 1862. aastal Kuopios ja lõplik versioon koosneb 19 023 värsist, mis on jaotatud kaheks sissejuhatavaks osaks ja kahekümneks looks.

„Kalevipoja" olemasolu eest oleme tänu võlgu nii baltisaksa estofiilidele kui ka ÕES-i tegevusele. Valgustusajastu ning rahvusromantismi tuules avastati rahvapärimus, mille baasilt rahvusliku kirjanduse loomine oli ajastuomane. Eepose peamiseks ülesandeks oli nii rahvustunde turgutamine kui ka eestlaste kultuurrahvaks tunnistamine, tema elujõu garant mitte ainult minevikus, vaid ka olevikus ja kaugemas tulevikus.

„Kalevipoeg" ei jäänud pelgalt sümbolväärtusega pühaks tekstiks. Sellest kujunes Eesti omakultuuris mitmekihiline alus- või tüvitekst,[5] mille motiive on eepose ilmumisest alates kasutatud rohkelt kirjanduses, muusikas, teatrikunstis, kujutavas ja popkunstis, rahvanaljandites, maastikupärimusega seotud turismimajanduses, uuemal ajal meemidena, virtuaalreaalsuses jne. Kalevipoega on rakendatud ka erinevate parteipoliitiliste agendade ette. Kirjandusteadlase Marin Laagi väitega saab ainult nõustuda: „„Kalevipoja" retseptsioon eesti kultuuris on olnud sedavõrd pidev, et selle toimimises rahvusliku tüvitekstina pole alust kahelda."[6]

Rahvuseepos „Kalevipoeg" on aegade jooksul muutnud nii mõnegi inimese elu ja seeläbi kujundanud eesti omakultuuri saatust – näiteks hernhuutlikust perest pärit Jakob Hurt (1839–1907) on meenutanud, kuidas ta noore mehena lõikas innukalt lahti ÕES-i välja antud „Kalevipoja" järjekordse ande lehti ning asus uut lugulaulu palavikulise innuga lugema. „Kalevipoeg" kuulub aglutineerivate ehk mosaiikeeposte hulka: selle süžeeliin koosneb erinevatest, üksteisega lõdvalt seotud lugudest, mille seob tervikuks peakangelane. Selline eepose ülesehitus on võimaldanud aja jooksul anda välja hulgaliselt „Kalevipoja" lasteväljaandeid nii lugulaulude kaupa kui ka lühemate või pikemate ümberjutustustena.[7]

Kujutavas kunstis väljendab Kalevipoeg eestlase ettekujutust iseendast eri ajalooperioodidel – kord kujutatakse teda euroopaliku intelligendina, kord antiikse kangelasena, kord metsikuvõitu hiiuna. Kuigi nii rahvajuttude kui ka Kreutzwaldi loodud rahvuseepose kangelane käitub mõnigi kord juhmivõitu saatürina, on ta eestlaste päris oma talupojakuues ja pasteldes ning mitte just peentisleri käe all nikerdatud *superman* või trikster-vembuvana oma heade ja mitte nii heade isikuomadustega ning kustumatu sooviga kombata siinse ja sealpoolse maailma piire.

II

Laina' mullõ kannõld,
Vanõmuinõ!
Illos lugu pääst taht pästä',
Vana ilma perändüsest
Taha laulu avalda'.

Heräge', halli' muistidsõ' helü'!
Sõudkõ' salasõnomida,
Parõmbidõ päivi pajatust
Armsambidõ aigõ ilost! (Lk 13)

[5] Vt **M. Laak**, „Kalevipoeg" kui tüvitekst. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 3, lk 192–209.

[6] Samas, lk 206.

[7] Vt **J. Palm**, Kalevipoeg laste lugemislaual. 130 aastat esimese laste „Kalevipoja" ilmumisest. – Nukits 2015, lk 1–7; 2016, lk 1–7.

Niisiis, Kalevipoja kui identiteedi- või (oma)kultuurisümboli ja rahvuseepose kangelase käsi käib kenasti ja oli ilmselt vaid aja (ja raha!) küsimus, millal ilmub „Kalevipoeg" oma sünnilinna Võru keeles.

Võru on mitmes mõttes Kreutzwaldi linn: seal asub tema majamuuseum ning 1926. aastal avatud Amandus Adamsoni loodud uhke ausammas. 1923. aastal asutati Võru dr Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Selts, mida vedasid eest kohalikud haridustegelased Jakob Teder ja Johannes Käis. Seltsi peamine missioon oligi Lauluisale mälestussamba püstitamine. Võrukeelse „Kalõvipoja" ilmumine Võro Instituudi väljaandena (mille muuseumiosakonna hulka kuulub ka Dr. Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseum) jätkab omal kombel selle ammu unustuse hõlma vajunud seltsi missiooni: igakülgselt hoida ja säilitada Võrus Kreutzwaldi vaimset pärandit.

Täpselt ei mäletagi, kes ja kus käis esimesena välja mõtte, et rahvuseepos võiks ilmuda ka võru keeles, aga võru liikumisega seotud inimeste hulgas on mõte ringelnud kaua. Eepose tõlkimise ideed toetas innukalt praegune instituudi direktor Rainer Kuuba: „Omal ajal küsiti Kreutzwaldi käest, et milleks peab eestikeelne eepos olemas olema? Miks nüüd võru keeles, aga miks mitte? [---] „Kalevala" on ka mitmes soome põliskeeles välja antud."[8]

Võrukeelne „Kalõvipoig" on üksiti *vagivahtsõnõ*[9] lüli keelteloendi pikas ahelas, millesse „Kalevipoeg" on ümber pandud,[10] kui tähistab üht ümmargust tähtpäeva: 2022. aastal täitub 160 aastat „Kalevipoja" rahvaväljaande ilmumisest. „Kalõvipoja" ilmumine 2022. aastal on märgiline teiselgi põhjusel: käimasolev aasta juhatas sisse UNESCO eestvõttel ellu kutsutud rahvusvahelise põliskeelte kümnendi, et pöörata senisest suuremat tähelepanu väikeste keelte olukorrale, mis on üleilmastuvas maailmas suhteliselt kehv. Nii tõdevad ka võrukeelse „Kalõvipoja" *kokkosäädjä*', et „kui me oleme üks rahvas mitme keelega, siis pole palju tahta, et eesti eepos kõneleks meiega veel mõnes selle maa keeles" (lk 8).

„Kalõvipoja" ilmaletulek võttis üksjagu aega. Omal kombel on võrukeelse eepose sünnis „süüdi" harrastusajaloolased Marek Laimets ning Raul Annion. Neil tuli idee anda „Kalevipoeg" välja koomiksina, graafilise novellina, et see pakuks huvi ka lugejatele, kes ei tunne endas piisavalt vaimujõudu, et neljajalgse trohheusega rammu katsuda. Väljaanne kavandati seitsmeosalisena, iga osa illustreerijaks erinev autor. Samuti oli Laimetsal ja Annionil soov paigutada eepose sündmustik konkreetsemasse ajaloolisse konteksti kui klassikaline muinasjuttude „vanal hallil ajal" või „siis, kui kivid veel kõnelesid". Selleks valiti VI–VII sajand ehk eelviikingiaeg, mil siinmail hakati rajama linnamägesid. Viimased on seotud Kalevipoja-pärimusega: neid tuntakse hiiumuistendites ja maastikupärimuses kui Kalevipoja sänge. Pilteepose esimene osa valmis 2014. aastal, selle illustreeris Toom Tragel.[11] Raamat oli aga ühtpidi kätte võttes eesti- ja teistpidi võrukeelne. Sellise lahenduse peamiseks põhjuseks oli raha: pilteepose esimese raamatu ilmumist toetasid Rõuge ja Sõmerpalu vald, Võru linn ja vald, Võro Instituut ja Kreutzwaldi muuseum. Suhteliselt kalli raamatuprojekti rahalise toetamise pea-

[8] **S. Mahov**, „Kalevipoeg" ilmus võrukeelsena. – Lõuna-Eesti Postimees 17. III 2022. https://lounapostimees.postimees.ee/7479327/kalevipoeg-ilmus-vorukeelsena

[9] E k 'tuli- või tuttuus'.

[10] Teadaolevalt on „Kalevipoeg" tõlgitud täistekstina (koos võru keelega) 13 keelde, lühendatud tõlked on ilmunud vähemalt kuues keeles, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kalevipoeg3; https://et.wikipedia.org/wiki/Kalevipoeg

[11] Vt https://uus.ajakihid.ee/mis-on-pilteepos/

mine tingimus oligi see, et koomiksi tekst ilmub (ka) võru keeles.[12]

Pilteepose võrukeelsed tekstid pärinesid Urmas Kallalt ja Paul Hagult. Bioloogiharidusega Urmas Kallat tunnevad kõik võru liikumisega sina peal olevad inimesed kui erakordselt pühendunud võru keele ja regilaulu edendajat ning harrastusnäitlejat. Folklorist Paul Hagu kui seto folkloori ja kultuuri parim tundja ilmselt eraldi tutvustamist ei vaja. Aga sõrm oli antud ning Kalevite kange poega võttis Kalla Urmase käest kõvasti kinni ega lasknud seda enam lahti. 2021. aastal luges Helena Kesonen võrukeelsete kuulmisraamatute keskkonna Helüait tarbeks sisse Kalla tõlke Eno Raua ümberjutustatud „Kalevipojast".[13] Eepose täies mahus võru keelde tõlkimine võttis aga Kallal tema enda sõnul aega üle kuue aasta.[14] Tõlke aluseks on võetud 1961. ja 1963. aastast pärinev „Kalevipoja" tekstikriitiline väljaanne.

Sissejuhatuses tõdevad tegijad õigusega, et Kalevipoeg on eelkõige Põhja-Eesti vägilane ning ka eeposes kasutatud vähestest rahvalauludest pole ükski pärit Võrumaalt, mõni üksik on pärit Setumaalt (lk 7). Tõsi, Kalevipoega kohtab kogu Eesti regilaulupärandis õige harva ning Lõuna-Eestis müttas maastikul ja tegi tükke hoopis Vanapagan. Küll aga on Viru laulikust Võru linnatohter, kes teadaolevalt ise võru keelt ei mõistnud, kasutanud eepost luues üksikuid üld- või (nüüdseks) vähetuntumaid lõunaeestikeelseid sõnu või muutevorme, näiteks *kesv* (*kesev*) 'oder', *servama* (*serbämä*) 'rüüpama'[15] jne.

„Alg-Kalevipojas" on seevastu Vana-Võromaa ajaloolis-geograafiline ruum esindatud: Kalevipoja viimased lahingud raudmeeste vastu toimusid Krootuse mõisa juures, poolakate vastu Võrumaa Kääpa küla[16] lähedal, venelaste, türklaste ja tatarlaste vastu aga Saaluse mõisa piiril. Sealkandis asuvad ajaloolise Võrumaa vanimad asulakohad. Need episoodid pidi Kreutzwald poliitilistel põhjustel ja tsensori sunnil eeposest välja jätma, kuid paigad piiritlevad laias laastus (lõuna)eestlaste asualasid, samuti kui Võhandu ja Koiva jõgigi, kus Kalevipoeg käinud oma mõõka karastamas ning sealkandi metsades oma sõpru leinamas (lk 7–8).

„Kalõvipoiga" lugema asudes huvitas mind esmajoones tõlke kontseptsioon: kas tõlkija püüab võru keeles võimalikult täpselt edasi anda Kreutzwaldi sõnakasutust või läheb pigem mõtte tõlkimise teed. Olles eepose võrdlevalt läbi lugenud, näib, et kaalukauss kaldub kord ühele, kord teisele poole. Küll on paiguti tunda mõningast raskepärasust, pisut ülepingutatud võru (kirja)keele kasutust, mis ehk teeb mõned kirjakohad kohmakamaks, kui hädapärast tarvis. Näiteks on värsid „Mets ja mägi märkasivad, / Kaljukünkad kuulasivad, / Sood ja rabad saivad sõna, / Vetelained läkitusi" tõlgitud kui „Mõts ja mägi tunnistiva' / Kivikingo kulssivagi', / Suuki saiva sõnomida, / Vetelainõ tuusta tiidu" (lk 258), selmet tõlkida neid nt „Mõts ja mägi märgotiva / Kivikingo kullõlsiva /

[12] **H. Alla**, „Kalevipoeg" ilmus muinasaega kujutavate tõetruude illustratsioonidega. – Postimees 7. I 2015.

[13] Vt https://xn--helait-5ya.ee/kalovipoig-fr-r-kreutzwaldi-eeposo-perra-jutustanu-eno-raud/

[14] **L. Lillemäe**, „Kalevipoeg" jõudis kuue aasta töö tulemusel võru keelde. – ERR uudised 17. III 2022. https://kultuur.err.ee/1608536020/kalevipoeg-joudis-kuue-aasta-too-tulemusel-voru-keelde

[15] Vt Võro-eesti sõnaraamat: rüüpama. https://synaq.org/

[16] Eestis on kaks tuntud Kääpa küla: üks neist asub Jõgevamaal, kus paikneb ka Kalevipoja muuseum, ning just seal murdis mõõk rahvapärimuse kohaselt vägilase jalad; teine asub aga Võrumaal ning on teadaolevalt Võrumaa vanim asulakoht.

Suu' ja raba' saiva sõnna / Viilainõ teedüssidä".

Koostajad on *edesõnas* küll kirjutanud, et tõlke keelt on püütud hoida võru kirjakeele raames ning tõlkija väitel on kasutatud eeskujuna ka vanu Võrumaa rahvalaule, mis lähevad lahku Kreutzwaldi nn Kalevipoja-värsist (lk 9). Lõuna-Eesti keeleruumile pole klassikaline regivärsivorm kuigi tunnuslik ning ega Kreutzwaldki sellest järjekindlalt kinni pidanud. Eesti regilaulutraditsiooni üks parimaid tundjaid, helilooja Veljo Tormis on kirjutanud: „Ka lõuna-eesti regilaul erineb klassikalisest tunduvalt. Tüüpiline on siin suurem meloodilisus, millele annab tuge refräänsõnade kasutamine iga värsi järel. Värsid on palju rohkem sõnarõhulised, niinimetatud kvantiteerivat värssi peaaegu pole, seoses sellega pole ka skandeerimist."[17]

Mõnel puhul võinuks loobuda võru keele arhailisemast sõnavarast, et mitte muuta vanapärast teksti veel raskepärasemaks. Näiteks „Soovitusõs" on read: „Pikält jo hõpõtsõn varokaehtusõn / Siidihiussit sa silitsit"[18], selmet „Pikält jo hõpõpiiglist / Siidihiussit sa silitsit". Sõna *piigli'* 'peegel' kohtab ka võrukeelsetes vanemates rahvaluule üleskirjutustes.

Samuti võib diskuteerida, kumbapidi kõlab võru keeles paremini: *raudakummi keresellä* või *ravvast kumm oll' keresellä*; kas *tarrõ ära astõ'* või *tarrõ sisse astsõ*, *paklatuudikõne* või *paklatuustikõnõ;* kas *mudusga niidä märkma* või *märkmä mõistu mudsuga* jne.

Tõlge on siiski kenasti korda läinud, algriimi ja assonantsi on kasutatud üldjuhul leidlikult ning on püütud ka trohheilisest värsimõõdust kinni pidada: *võidun väkev velekene* (lk 259); *puhkse-tehkse poiskõno; haugas leibä, hämmäs kiiltä* (lk 207); *pargiviisi*[19] *põrgu poigõ* (lk 271) jne. Algriimi kasutamine kõlab eesti ja võru keeles ühtviisi kenasti ja rütmikalt ning küllap on meil selle kasutamine geenides.

Kalla Urmas ja Jüvä Sullõv pärinevad idavõru keelealalt ning võru keele oskajatele on „Kalõvipoiga" lugedes selge, kummale piirkonnale tunnuslikku võru keelt on tõlkes kasutatud. Siinkirjutaja on läänevõrukene, täpsemalt mehka, seetõttu tekkis siin-seal tahtmine tõlkijaga pisut arutleda, miks just nii, mitte naa, aga on pigem maitseküsimus, kas eelistada idapoolset *u-* või läänepoolset *o*-vokaalharmooniat või ida- või läänepoolsemat sõnavara: kas idapoolne *taiva künnel* (lk 108) või läänepoolsem *taiva küünäl; kolmu* vs *kulmu* (lk 108) jne.

Võib-olla oleks võinud võru keelt pisut loomingulisemalt ja julgemalt pruukida – see on tuntud oma lopsakuse ja kujundliku väljendusviisi poolest. Aga mine tea, ehk oleks lauluisa ja ajastu vaim sellisel juhul jäänud tagaplaanile ning lugejate laual seisaks hoopis Kreutzwaldi–Kalla „Kalõvipoig". Ning kindlasti oleks *in spe* huvitav teada saada, kuidas tõlgiksid „Kalevipoega" võru keelde näiteks Contra, Pulga Jaan, Ilvese Aapo või Kauksi Ülle – kõik tuntud võru kirjanikud.

Raamatu kujundus ja linoollõikelised lehed pärinevad Toomas Kuusingult, kelle minimalistlik ja askeetlik, et mitte öelda steriilne stiil on vaimu virgutavalt mitmekihiline. Vaieldamatult on Kuusingu looming kaalukas panus Kalevipoega kujutavate arvukate kunstiteoste sekka ning loob võrukeelsele „Kalõvipojalõ" arvestatava lisaväärtuse. Leheküljel 14 on kujutatud lugulaulu sündi. Tunneme ilmeksimatult ära lauluisa Kreutzwaldi talle omases poosis vaatamas pildil kujutatud maskuliinset auväärse valge habemega seltskonda mõt-

[17] **V. Tormis**, Regilaulmise stiilitunnused [loengud Heino Elleri nimelises Tartu muusikakoolis], 2008, lk 5. http://www.tormis.ee/Regilaulmise_stiilitunnused.pdf

[18] E k „Pikalt ju hõbedases peeglis / Siidihiuksid silitasid".

[19] E k 'hulgaviisi'; võru *park* 'suurem hulk'.

likul, isegi küsival pilgul: mis see nüüd õigupoolest on, mille olen valla päästnud? Ajaviite peerud, mis on löönud kahest otsast lõkendama? Eesti ja võru rahva keel, mis püüab taevani tõustes igavikku enesele otsida...? Lk 219 kujutatud „Laiva ehitüs ja sõidu alostus" loob mõttelise silla Kaljo Põllu ajatute soome-ugri aineliste graafikasarjadega.

Kalevipoja kujutamisel on kunstnik õnneks vältinud stereotüüpi Kalevipojast kui naiste lemmikust atleetlikust rammumehest. Siit vaatab vastu pigem pisut ebakindla moega poisikeseohtu mees, kes vägitükke tehes otsib oma kohta selle päikese all, saatjaks esiisade natuke murelikud pilgud: mida see poiss õigupoolest möllab? Kas ta saab hakkama? Kas ei tee ta rumalaid otsuseid? Võrukeelse eepose illustratsioonidel näib Kalevipoeg olevat ajalik – sellest noorest elu ahmivast mehest pole Vana Valge seljas põrguväravas enam suurt järel. Ning kes on see üleelusuurune mees, kes esikaanel valvab kõige loodu üle? On see vana Kalev või tema tormakavõitu poeg? Või keegi kolmas...

Võrukeelse „Kalõvipoja" ilmumine on esmajoones märgilise tähendusega keele- ja kultuuripoliitiline sündmus, nii nagu seda oli eepose rahvaväljaande ilmumine. Ikka veel muutub nii mõnigi kaasmaalane nõutuks, halvemal juhul isegi kriitiliseks, kui kohtab inimest, kes peale eesti ühiskeele kasutab kõnes ja kirjas mõnda piirkondlikku keelt. Tajusin seda viimati põliskeelte kümnendi avaüritusel, kui kõnelesin võru keeles: publiku vanema generatsiooni hulgast kostis torinat, et kas ta nüüd jääbki niimoodi rääkima. Põliskeeled on toredad küll, kuid kombeks on nende traagilisest saatusest rääkida, mitte neis keeltes kõnelda-kirjutada.

„Kalõvipoig" rikastab Eesti kultuuripilti, aga mitte ainult. Võib-olla sisendab selle ilmumine mõne põliskeele kõnelejate rühmale julgust midagi sarnast korda saata, tõlkida mõni märgilise tähendusega teos. Miks mitte korraldada Eestis põliskeelte kümnendil tõlkevõistlus, kus mulgid, kihnlased, muhulased, hiidlased, Kõdavere rahvas, virulased ja teised tõlgivad eepose lugulaule oma keelde. Oleks vägev kultuuriline eksperiment anda välja rahvuseepos kujul, kus iga lugulaul on mõnes Eesti piirkondlikus keeles.

Kindlasti on „Kalõvipoig" suurepärane allikas tõlketeoreetikutele ja lingvistidele, võrdlemaks ja analüüsimaks eepose eesti- ja võrukeelset versiooni. Lisaks sobib võrukeelne eepos suurepäraselt võru keele õppimiseks, eriti kui lugeda kõrvale eestikeelset või mõnda teist tõlgitud varianti. Tõenäoliselt pole „Kalõvipoig" võru keelt mitteoskava eestlase jaoks kerge lektüür, kuid selle häälega lugemine võib anda sootuks teistsuguse naudingu, nagu on kirjeldanud kirjandusteadlane Rein Veidemann: „[---] tunnistan, et kui hakkasin seda endale võru keeles kõva häälega ette lugema, saamata aru nii mõnestki sõnast, helises see ometi kirjakeelsest „Kalevipojast" kaunimalt."[20] Võib-olla leiab pärast võrukeelse eepose läbilugemist mõnigi lugeja tee hoopis eestikeelse „Kalevipojani".

Kuidas „Kalõvipojal" läheb, millist rolli ta hakkab mängima võrukeelsete inimeste eneseteadvuses ja võrukeelses kooliharidus, seda näitab aeg. Tuttav raamatupoodnik, kelle käest Tallinnas uurisin, kuidas võrukeelne eepos müügiks läheb, rääkis loo soliidses eas mehest, kes tulnud uurima, kas eepose uusväljaanne on poes saada. Müüja hoiatanud, et on küll, aga võru keeles. „Väega hää," kostnud mees vastu, „lõpus umõta saa ma rahvuseepost uman imäkeelen lugõda."

MARJU KÕIVUPUU

[20] Rahvuseepos „Kalevipoeg" ilmus võrukeelsena. – ERR kultuuriuudised 11. III 2022. https://kultuur.err.ee/1608528838/rahvuseepos-kalevipoeg-ilmus-vorukeelsena

Aruandeid

Kopsakas kogumikutäis Lõuna-Eesti uuringuid

> Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX–XX. Toimetajad Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021. 316 lk.

Möödunud aasta lõpul tähistas Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus (edaspidi: TÜ LE keskus) 20. tegevusaastat juubeliseminari ja mahuka aastaraamatu esitlusega. Õigupoolest lükkus 2000. aastal loodud keskuse juubelipidu aasta hilisemaks ja leidis aset paraku ka väiksemas seltskonnas. Samas oli 2021. aasta täpselt õige aeg tähistada kahe kümnendi möödumist esimese akadeemilise võru keele kursuse toimumisest Tartu Ülikoolis – ja tegelikult kogu maailmas.

TÜ LE keskus on kõigi tegutsemisaastate jooksul olnud interdistsiplinaarne uurimiskeskus, mille tähtsaks ülesandeks on eri teadusvaldkondade lõunaeestiteemaliste uurimistulemuste koondamine ja avalikkusele vahendamine. Selleks on korraldatud üliõpilastele ja laiemale huviliste ringile Lõuna-Eesti vaimset pärandit ja praegust kultuurielu tutvustavaid loengukursusi ja seminare, aga ka õppeekskursioone ja välitöid Lõuna-Eestis ning laiemalt kogu ajaloolise Liivimaa alal; konverentsidel on käsitluse all olnud rahvaluule, kultuurilugu, keel, kirjandus, ajalugu, arheoloogia, kunst jne. Ühendavaks märksõnaks on neil alati Lõuna-Eesti. Regulaarselt on uurimistulemusi tutvustatud LE keskuse aastaraamatus, mis ilmub üks kord aastas või kaksiknumbrina üks kord kahe aasta kohta.

Värskeim TÜ LE keskuse aastaraamat järjenumbriga XIX–XX on juubelile väärilselt mahukas, sisaldades tähtpäeva silmas pidades tagasivaateid kahel viimasel kümnendil Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute eri valdkondades tehtule, aga ka ülevaadet keskuse enda tegevusest sellel perioodil. Samas leiab aastaraamatust mitmeid värskeid uurimusi, sealhulgas ülikoolis keele- ja kultuurikursustel valminud tuumakaid üliõpilastöid.

Kogumiku esimene osa „Lõuna-Eesti radadel" on interdistsiplinaarne, sisaldades kirjanduse-, folkloori-, usundiloo- ja arheoloogiaalaseid artikleid. Aastaraamatu avaartiklis annab Mart Velsker peamiselt ilukirjandusele keskendudes ülevaate lõunaeesti kirjanduse käekäigust aastatel 2001–2020 ehk ajal, mil on tegutsenud ka TÜ LE keskus. Priit Põldma käsitleb Lõuna-Eesti päritolu kirjanike Ernst Enno ja Madis Kõivu ühisosa, nähes autorite sarnasust nende tugevas seotuses (kodu)kohtadega ning selles, et mõlemad autorid tajuvad ja kirjeldavad kohti minevikulistena, kadunud kohtadena. Heiki Valk võtab mahukas aruandes kokku Lõuna-Eesti arheoloogilised uurimistööd ja nende tulemused aastatel 2011–2020, keskendudes põhjalikumalt neile välitöödele, mis on muutnud varasemaid arusaamu Lõuna-Eesti ajaloo ja kultuuriolude kohta muinasajal, keskajal ja varauusajal. Madis Arukask on võtnud lähema vaatluse alla XX sajandi seto surnuitkudes esinevad teispoolsuse kujutelmad: surnu matusejärgse asukoha ja surmajärgse kommunikatsiooni viisid ning surnu staatuse üldise-

malt. Kogumiku esimese osa lõpetab Anželika Küti ülevaateartikkel seto leelokoori Siidisõsarõ 25-aastasest ajaloost ja rollist seto leelo eluspüsimisel ja tutvustamisel. Peamiselt intervjuudel põhinev artikkel on valminud kursuse „Seto elulaad, elatusalad ja pärimuskultuur" (õppejõud Elvi Nassar) iseseisva töö edasiarendusena.

Kogumiku teine osa on põliskeelte kümnendile vastu minnes koondatud pealkirja „Lõuna-Eesti põliskeeled" alla. Osa avab Karl Pajusalu, kes kirjeldab lõuna-läänemeresoome ajaloolist keelerikkust (12 keelt!), mis mitmeski mõttes kestab tänapäevani, ning arutleb lõunapoolsete läänemeresoome keelte olukorra ja staatuste üle. Enn Ernits võtab oma uurimuses vaatluse alla lõunaeesti hääbunud keelesaare Kraasna rahvalaulude sõnavara ning uurib nende levikut põhjaeesti ning lõunaeesti murretes ja murrakutes, leides, et Kraasna rahvalaulude sõnavara on väga sarnane seto sõnavaraga, samas kui põhjaeesti keskmurdes olevaid sõnu leiab Kraasna rahvalauludest väga harva. Külli Prillop võtab luubi alla XVII sajandi põhjaeestikeelsetes allikates leiduvad lõunaeesti sõnad. Ta arutleb sõnavara püsivuse ja muutumise üle, tuues näiteks sõnu, mis XX sajandi allikaist lähtuvalt on levinud peamiselt lõunaeesti keeles, ent mida kolm sajandit tagasi on sellegipoolest kasutatud põhjaeestikeelsetes tekstides. Janek Vaab kirjeldab oma bakalaureusetöö põhjal kirjutatud artiklis iseäralikku keelelist nähtust, nagu sõnaalguline kõrisulghäälik lõunaeesti keeles. Triin Todesk on suure mulgi sõnaraamatu kokkuseadmise kõrval tegelenud aastaid mulgi noomeni muuttüüpide selgitamisega ning aastaraamatu artiklis annabki ta ülevaate mulgi noomenimuutmise põhijoontest ehk erinevaid muutmisviise tingivatest keele(ajaloo)listest nähtustest. Eva Saare artikli fookuses on 2020. aastal ilmunud „Seto eripäraste sõnade sõnaraamatus" sisalduva sõnavara erinevad kihid ning leksika eripärasus võrrelduna teiste Eestis kõneldavate põliskeelte ja murretega.

Ringvaate rubriigis annavad Eva Saar ja Karl Pajusalu ülevaate TÜ LE keskuse kahekümnest tegutsemisaastast: Lõuna-Eesti ajaloo, keele ja kultuuri õpetamisest ja tutvustamisest Tartu Ülikoolis nii kursustel, seminaridel-konverentsidel kui ka kirjasõnas, aga ka lõunaeesti keele ja kultuuri alase õppetöö ja teadusuuringute olulisusest piirkondlike põliskeelte ja kultuuride akadeemilise õppe ja uurimise järjepidevusele. Sulev Iva keskendub võrukeelsele (sotsiaal)meediale, tutvustades esmalt Võru Vikipeediat ning sellega seotud keeleõppevõimalusi, arutledes seejärel võru (ühis)meedia põhiliste probleemide ja nende võimalike lahenduste üle. Kursuse „Seto elulaad, elatusalad ja pärimuskultuur" (õppejõud Elvi Nassar) iseseisva töö edasiarendusena on setode kolmekuningapäevast (*viiristmisest*) kirjutanud Annika Pant. Mulgi keele kursuse iseseisva tööna on valminud Ene Saare mulgikeelne kirjutis „Miu emä lugu" (juhendajad Kristi Ilves, Alli Laande ja Karl Pajusalu). Aastaraamatu lõpetab traditsiooniliselt kroonika LE keskuse tegemistest õppe-, teadus- ja kultuurivallas 2019. ja 2020. aastal.

Kolmele viimasele kaksiknumbrile on avatud ligipääs TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi kodulehel (https://keel.ut.ee/et/sisu/louna-eesti-keele-ja-kultuuriuuringute-keskus); trükist saab soetada Tartu Ülikooli Kirjastuse e-poest. Aastaraamatu ilmumist toetas Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapital ning kultuuriministeerium Eesti Rahvakultuuri Keskuse koordineeritavate Vana-Võromaa, Mulgimaa ja Setomaa pärimuskultuuri toetusmeetmete kaudu.

EVA SAAR

LÜHIKROONIKA

4.–6. juulini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis konverentsisarja „Plotting Poetry 5. Popular Voices" järjekordne kogunemine. 2017. aastal Baseli ülikoolis algatatud konverentsisari keskendub arvutuslikele ja statistilistele lähenemisviisidele poeetika uurimisel. Viiendal kokkusaamisel esinesid plenaarettekannetega Chris Mustazza (Pennsylvania ülikool, USA, „The voices we do: Surplus inscriptions in the Poetry Audio Archive") ja Maciej Janicki (Helsingi ülikool, „Text similarity and alignment in the study of Finnic oral folk poetry"). Osalejaid oli USA-st, Prantsusmaalt, Saksamaalt, Hispaaniast ja Venemaalt. Eestist esinesid Liina Saarlo, Mari Sarv, Susanna Mett, Maria-Kristiina Lotman, Rebekka Lotman ja Kaarel Veskis.

10. augustil korraldas Laurentsiuse Selts Kuusalus IX Eduard Ahrensi konverentsi „Kirjandus – inimeste ja ajastute siduja". Esinesid Randar Tasmuth („Formatsiooni aspektidest kristlikus kultuuris"), Rein Veidemann („Eesti keel kui (kirjandus)-kultuuri grammatika"), Katrin Kalamees-Ruubel („Kirjandusõpetuse piirideta võimalused") ja Maarja Vaino („Identiteediotsingud kirjanike muuseumides").

19. augustil peeti Ihastes nõukogude-uuringute välkseminar. Esinesid Inga Sapunjan, Meeta Morozov, Margus Maiste, Anu Veenre, Ene-Reet Soovik, Kristi Grünberg, Rebeka Põldsam, Mariann Raisma jt. Teemadest tulid käsitlusele marksistliku ajalookäsitluse elujõud Eesti muuseumides, demograafia küsimused 1940. aastatel, ajakiri Eesti Loodus 1970. aastatel, eesti muusikaajaloo koostamise projektist stalinismiajal, nõukogudeaegsed homofoobsed müüdid jpm. Viacheslav Morozov pidas ettekande „Millises mõttes tuleneb tänane sõda nõukogude päranditst?". Arutelu nõukogude pärandi muutuvast tähendusest juhtisid Linda Kaljundi ja Andres Kurg. Vestlusringis „Kes ohjasid Eesti NSV-s kultuuri ja kirjandust ja kuidas nad seda tegid" kõnelesid Sirje Olesk ja Virve Sarapik.

21.–26. augustini peeti Viinis XIII fenno-ugristika kongress. CIFU (Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum) on soome-ugri (uurali) keelte, kultuuride ja ajaloo alal kõige tähtsam rahvusvaheline teadusüritus, mida korraldatakse alates 1960. aastast igal viiendal aastal. Sedapuhku toimus see esimest korda väljaspool n-ö soome-ugri riike ning Venemaad. 22. augustil peetud paneeldiskussioonil arutleti teaduskoostöö üle sõjaajal. Otsiti vastust küsimustele, mida tähendavad poliitilised sanktsioonid teadlaste suhtlusele ning kuidas poliitilise surve all töötavaid kolleege toetada. Plenaarettekannetega esinesid Anil Bhatti (Jawaharlal Nehru New Dehli ülikool, India, „Similarity: Some considerations concerning complex societies"), Katalin É. Kiss (Keeleteaduse uurimiskeskus, Budapest, „Why non-finite subordination prevails in the Uralic languages?"), Art Leete (Tartu Ülikool, „Finno-Ugric animism and the Finno-Ugric idea"), Anatoli Rakin (Venemaa Föderatsiooni soome-ugri rahvaste assotsiatsiooni president, „The genesis of meteorological vocabulary in the Permic languages"), Helena Ruotsala (Turu ülikool, „Transnationalism and multilocality: Case studies from Tornio River Valley and Mari El") ja Anna Verschik (Tallinna Ülikool, „Impact of Estonian on local Russian now and then: Similar or different?"). Kongressi töö toimus lingvistika, etnoloogia, religiooni ja folkloori, kirjanduse ja kunsti ning ajaloo, eelajaloo ja arheoloogia sektsioonis. Eestist osalesid keeleteadlased ja folkloristid Tartu ja Tallinna Ülikoolist ning Eesti Kirjandusmuuseumist.

25.–27. augustini korraldati Vihulas varauusaja konverents „Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1500–1800". Muu hulgas leidsid käsitlemist keel, trükisõna, ideed ning kultuur. Neil teemadel esinesid Aivar Põldvee („Eesti keele õppimine enne eesti keele õpetamist"), Kristiina Ross („Eesti kantseleikeele algus"), Piret Lotman („Kirikulaulude tähendus ortodoksses luterluses. Tähelepanekuid eestikeelse luterliku kirikulaulu kohta XVII sajandil"), Kaarel Vanamölder („Liivi- ja Eestimaa varauusaegse Euroopa kommunikatsioonivõrgustikus trükitud ajalehtede ja uudisringluse näitel"), Jürgen Beyer („Ametlikud pisitrükised võitlusel epideemiate vastu"), Tiiu Reimo („Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica"), Kristi Viiding („Rötger Beckeri „Eleegia aadli päritolust ja nende pahelistest kommetest" (1548): humanistlik kirjandusuuendus Liivimaa ühiskonnakriitika teenistuses"), Kairit Kaur („Põhja-Eesti kirjanaise Christiane von Kotzebue kujunemiskeskkonnast") ja Tiina-Mall Kreem („Liivimaa kuvand krahv Mellini atlase kaartidel").

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

30. augustil kaitses Andres Herkel Tartu Ülikooli võrdleva kirjandusteaduse erialal doktoritöö „Nāgārdžuna „Keskmise tee juurvärsid": tõlge ja tõlgendus". Juhendajad olid Märt Läänemets (Sisekaitseakadeemia) ja professor Ülo Valk (Tartu Ülikool), oponendid Margus Ott (Tallinna Ülikool) ja Indrek Peedu (Tartu Ülikool).

Doktoritöö käsitleb budistliku filosoofi Nāgārdžuna (elas u aastatel 150–250) teost „Keskmise tee juurvärsid" („Mūlamadhyamakakārikā", edaspidi MMK). Tegu on šuunjavaada koolkonna nn nullteefilosoofia kõige olulisema teosega. Töös sisaldub MMK kommenteeritud tõlge eesti keelde koos sissejuhatusega ning üheksa artiklit. Artiklid puudutavad MMK-s kasutatud budistliku terminoloogia võtmemõisteid ja nende tõlkimist, samuti budismiuuringute metodoloogilisi küsimusi. MMK tõlgete ja tõlgenduste lugu peegeldab lääne filosoofias valitsenud mõttevoolude vahetumist. Tõlgenduste pidevas uuenemises on nüüdseks pinnale jäänud XX sajandi kandvad voolud, nagu dekonstruktsioon, arusaam lõputust semioosist, lingvistiline filosoofia jt. MMK on tekst, mis genereerib teisi tekste: selle teksti pragmaatilises käsitlemises tuleb arvesse võtta tõlgenduste ja kommentaaride voogu. Nāgārdžuna oli budistlik õpetaja ja tema õpetus on pigem meetod kui teooria. Sellest johtub ka semiootika kui meetodi olulisus, samuti usundifenomenoloogia lähtekoht vabanemiskogemuse ja teadvuse transformatsiooni vaatlemisel. Nāgārdžuna kasutab juurvärssides mõistete ja väidetena esinevaid nn kaitsevahendeid, mis teksti tõlgendamist suunavad. Nende ülesanne on vältida asjade absurdile ja nullteeloogikale taandamise juures negativistlik-nihilistlikku tõlgendust. Need on hoiatus eikuhugi viiva tee eest (sanskriti k *anavasthā*), tegudega seotud moraalset vastutust edasi kandev vääramatu vägi (*avipranāśa*), maailma kategoriseerimise puhul eksitav mõistemaru (*prapañca*), ülima ja tavatõe eristus ning hoidumine moraalirelativismist. Kaitsevahendid pakuvad senistele Nāgārdžunauuringutele suurima lisaväärtuse ja nendele on pühendatud ka töö lõppjäreldused. (http://dspace.ut.ee/handle/10062/83642)

ÕNNITLEME

AUGUST

16. **Aime Hansen**, kirjanik – 60

22. **Mari Sarv**, folklorist – 50

25. **Ülo Valk**, folklorist – 60

SEPTEMBER

13. **Tõnu Õnnepalu**, kirjanik – 60

23. **Kauksi Ülle**, kirjanik – 60

26. **Kai Aareleid**, kirjanik – 50

27. **Mari Saat**, kirjanik – 75

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Aliise Moora teadlasetee
- Juhan Liivi luulekäsitus
- Võõrsõnade kuju normimise probleeme

9 770131 144034
TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
Hind 3.00 €